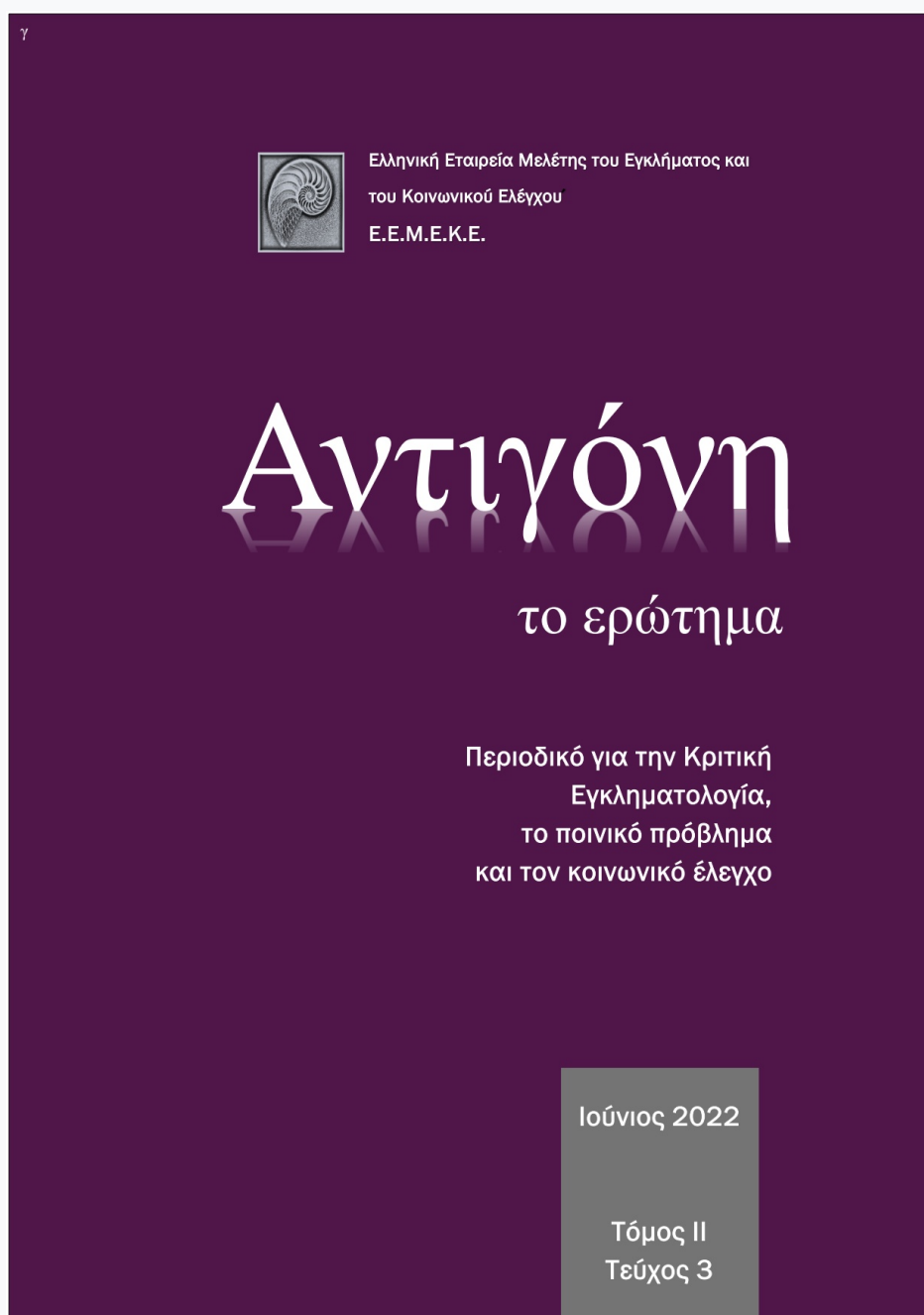

Αντιγόνη: το ερώτημα

Τόμ. 2, Αρ. 3 (2022)

Αντιγόνη: το ερώτημα, Ιούνιος 2022

Ελληνική Εταιρεία Μελέτης του Εγκλήματος
και του Κοινωνικού Ελέγχου

Ε.Ε.Μ.Ε.Κ.Ε.

Αντιγόνη

το ερώτημα

Περιοδικό
για την Κριτική Εγκληματολογία,
το Ποινικό Πρόβλημα
και τον Κοινωνικό Έλεγχο

Ιούνιος
2022
Τόμος II
Αρ. 3

Αντιγόνη, το ερώτημα

Ελληνική Εταιρεία Μελέτης του Εγκλήματος και του Κοινωνικού Ελέγχου (Ε.Ε.Μ.Ε.Κ.Ε.)

Εξαμηνιαία Επιστημονική Επιθεώρηση για την Κριτική Εγκληματολογία,
το Ποινικό Πρόβλημα και τον Κοινωνικό Έλεγχο

Αντιγόνη, the question

Greek Society for the Study of Crime and Social Control (GRSSCSC)

Semestrial Scientific Review on Critical Criminology, the Penal Problem and Social Control

Συντακτική Επιτροπή

Σοφία Βιδάλη, Μαργαρίτα Γασπαρινάτου, Στράτος Γεωργούλας, Όλγα Θεμελή, Νικόλαος Κ. Κουλούρης,
Χρήστος Κουρούτζας, Γιώργιος Παπανικολάου, Ειρήνη Σταμούλη, Γιάννης Πέτσας

Επιστημονική Επιτροπή

Έφη Αβδελά, Ομ. Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Αθηνά Αθανασίου, Καθηγήτρια, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Βασιλική Αρτινοπούλου, Καθηγήτρια, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αλέξανδρος Κεσόπουλος, Επίκ. Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Κώστας Κοσμάτος, Επίκ. Καθηγητής, Δ.Π.Θ., Μαρία Κρανιδιώτη, Επίκ. Καθηγήτρια, Ε.Κ.Π.Α., Γιώργος Νικολόπουλος, Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Χάρης Παπαχαράλαμπος, Αν. Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κύπρου (CY), Στέφανος Παύλου, Καθηγητής, Δ.Π.Θ., Δημήτρα Σορβατζιώτη, Αν. Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Λευκωσίας (CY), Ελισάβετ Συμεωνίδου-Καστανίδου, Καθηγήτρια, Α.Π.Θ., Τόνια Τζαννετάκη, Επίκ. Καθηγήτρια, Ε.Κ.Π.Α., Δημήτρης Χριστόπουλος, Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Iñaki Rivera Beiras, Professor, University of Barcelona (SP), David Brotherton, Professor, City University of N.Y. (U.S.A.), George Rigakos, Professor, Carleton University (CA), Vincenzo Ruggiero, Professor, Middlesex University (UK), Dina Siegel, Professor, Utrecht University (NL), René Van Swaaningen, Professor, Erasmus University (NL), Valeria Weis, Associate Professor, University of Buenos Aires (AR), Damian Zaitch, Associate Professor, Utrecht University (NL).

Επιστημονικοί συνεργάτες

Βίκυ Βασιλαντωνοπούλου, Άννα Κασάπογλου, Δημήτρης Κόρος, Δημήτρης Παρασκευόπουλος,
Μαρκέλα Σιταρά, Σοφία Σπυρέα, Αθανάσιος Χουλιάρας.

Επικοινωνία

Ε.Ε.Μ.Ε.Κ.Ε.: grsscsc@gmail.com

Υπεύθυνος επικοινωνίας

Για την Ε.Ε.Μ.Ε.Κ.Ε.: Ε. Σταμούλη

Γλωσσική επιμέλεια

Στέλιος Στεμνής

Σχεδιασμός – Επιμέλεια

Μοτίβο εκδοτική Α.Ε.

Πλαπούτα 2 & Καλλιδρομίου, 114 73 Αθήνα, Τηλ. 2108222835, info@motibo.com

Κεντρική διάθεση

Το περιοδικό διατίθεται σε ηλεκτρονική μορφή αρχείων PDF και epub, από την ηλεκτρονική πλατφόρμα www.toposbooks.gr/contents/books2.php?bid=92&bcid=4

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση μέρους ή όλου του έργου, καθώς και η αναπαραγωγή ή μετάδοσή του με οποιοδήποτε οπτικοακουστικό, γραπτό ή άλλο μέσο χωρίς την έγγραφη άδεια του εκδότη ή του συγγραφέα.

Τιμή τεύχους: 20,00 ευρώ

Τεύχος 3 – 2022 • ISSN 2732-8600

3ο Τεύχος Ιούνιος 2022

Εκδοτικό σημείωμα 5

ΑΡΘΡΑ-ΜΕΛΕΤΕΣ

Μαργαρίτα Γασπαρινάτου, Ειρήνη Σταμούλη, Χρήστος Κουρούτζας
Η θεσμοποίηση της διαφθοράς στο ελληνικό σύστημα υγείας:
ένα διαρκές κρατικά διευκολυνόμενο έγκλημα 8

Δημήτρης Κόρος
Επιβλαβή συνοριακά καθεστώτα: μια ζημιολογική προσέγγιση 39

Ουίλιαμ Αλοσκόφης
Οικογένεια και φυλακή: τα πολλαπλά πρόσωπα της οικογένειας
του κρατουμένου 58

Στράτος Γεωργούλας
Το μάζεμα των ξερών κλαδιών (νόμος περί υλοκλοπής) και
η γένεση της ριζοσπαστικής εγκληματολογίας 84

ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΙ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΙ

Σοφία Βιδάλν – Νικόλαος Κ. Κουλούρης (επιμέλεια)
Κράτος δικαίου στην Ελλάδα: Μια «ανάποδη» ανάγνωση 97

ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

Ιωάννα Δρόσου
S. Cohen (2021). Καταστάσεις άρνησης: Μαθαίνοντας για τις θηριωδίες
και τον πόνο. Αθήνα: Τόπος 110

ΕΠΙΚΑΙΡΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

Φωτεινή Μηλιώνη
Ευαίσθητα θεσμικά αντανακλαστικά σε θέματα έμφυλης βίας 115

Issue 3

June 2022

Editorial note.....	5
---------------------	---

ARTICLES-STUDIES

Margarita Gasparinatou, Eirini Stamouli, Christos Kouroutzas The institutionalization of corruption in the Greek health care system: An ongoing state-facilitated crime.....	8
Dimitris Koros Harmful border regimes: A zemiological approach.....	39
William Aloskofis Family and prison: The multiple faces of prisoner’s family.....	58
Stratos Georgoulas The law on the theft of wood and the birth of radical criminology.....	84

INTERNATIONAL AND EUROPEAN ORGANIZATIONS

Sofia Vidali, Nikolaos K. Koulouris (Comments) Rule of law in Greece: A “backwards” reading.....	97
---	----

BOOK PRESENTATION

Ioanna Drosou S. Cohen, States of denial: Knowing about atrocities and suffering.....	110
--	-----

RELEVANT ISSUES

Foteini Milioni Sensitive institutional reactions on gender issues.....	115
--	-----

Εκδοτικό σημείωμα

Editorial Note

Με το παρόν τεύχος, το περιοδικό *Αντιγόνη*: το ερώτημα εισέρχεται στο δεύτερο έτος έκδοσής του. Το περιοδικό συνεχίζει να επιδιώκει την προβολή κριτικών προσεγγίσεων διάφορων εκφάνσεων του εγκληματικού φαινομένου και του κοινωνικού ελέγχου σε συνάρτηση με τις ιστορικο-πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές συνιστώσες της πραγματικότητας που τα συνθέτουν, και του πλαισίου αναφοράς τους.

Στις μελέτες του τρίτου τεύχους που έχουν υποβληθεί σε διαδικασία κρίσης, εξετάζονται ζητήματα σχετικά με: α) τον συστημικό χαρακτήρα της διαφθοράς, που προσεγγίζεται ως εκδήλωση κρατικο-εταιρικού εγκλήματος και μελετάται στον τομέα της υγείας, β) τις επιβλαβείς συνέπειες της μεταναστευτικής πολιτικής υπό το πρίσμα της «εγκληματολογίας των συνόρων» και της πρότασης της ζημιολογίας, γ) την οικογενειακή ζωή των κρατουμένων και τις επιπτώσεις σ' αυτήν λόγω του εγκλεισμού τους στη φυλακή, με τις καταγραφόμενες ετερογενείς εμπειρίες και την αναπαραγωγή κοινωνικών ανισοτήτων και δ) τη γένεση και την εξέλιξη της ριζοσπαστικής εγκληματολογίας, αναζητώντας απαντήσεις στην αρθρογραφία του Μαρξ για την υλοκλοπή καθώς και στο μεταγενέστερο έργο του, και συνδέοντάς τες με τη σκέψη του Πασουκάνις.

Το τεύχος περιλαμβάνει επίσης σε ειδικές θεματικές ενότητες τη βιβλιοπαρουσίαση για το μεταφρασμένο βιβλίο του Stanley Cohen, μια κριτική ανάγνωση κειμένων διεθνών οργανισμών για τη διαφθορά στην Ελλάδα και μια ανάλυση σε θέματα επικαιρότητας που αφορά την έμφυλη βία.

Αναλυτικότερα, οι Μαργαρίτα Γασπαρινάτου, Ειρήνη Σταμούλη και Χρήστος Κουρούτζας παρουσιάζουν μέρος των αποτελεσμάτων που προέκυψαν από τη μεταδιδακτορική έρευνα με τίτλο: «Διαφθορά και κρατικο-εταιρικό έγκλημα: το παράδειγμα του τομέα της υγείας». Στη συμβολή τους με τίτλο «Η θεσμοποίηση της διαφθοράς στο ελληνικό σύστημα υγείας: ένα διαρκές κρατικά διευκολυνόμενο έγκλημα» διαπιστώνουν ότι η συζήτηση εστιάζεται σε λιγότερο σοβαρές μορφές διαφθοράς (τις άτυπες πληρωμές των ασθενών προς τους γιατρούς και δημόσιους παρόχους υγείας), γεγονός που ουσιαστικά εκτρέπει το ενδιαφέρον από άλλες, σοβαρότερες μορφές διαφθοράς, που εκδηλώνονται στο πεδίο των προμηθειών φαρμάκων, ιατροτεχνολογικών προϊόντων και υπηρεσιών. Σε μια προσπάθεια να καλυφθεί αυτό το κενό, οι συγγραφείς πραγματοποίησαν ποιοτική έρευνα πεδίου, με τη διεξαγωγή 43 σε βάθος ημι-δομημένων συνεντεύξεων, αναδεικνύοντας πώς η διαφθορά στο σύστημα υγείας

καλλιεργείται, παγιώνεται και διευκολύνεται από τις δυσλειτουργίες, τα θεσμικά κενά και την αδράνεια του κρατικού μηχανισμού.

Ακολουθεί η μελέτη του Δημήτρη Κόρου, με τίτλο «Επιβλαβή συνοριακά καθεστώτα: μια ζημιολογική προσέγγιση», στην οποία προτείνεται η αξιοποίηση της ζημιολογικής προσέγγισης, με επίγνωση των επιστημολογικών και μεθοδολογικών αμφισβητήσεων της, ως απάντηση στους περιορισμούς της εγκληματολογικής ανάλυσης των επιβλαβών συνεπειών της μεταναστευτικής πολιτικής, της εγγενούς βίας των συνοριακών καθεστώτων και της εγκληματολογίας των συνόρων. Η προτεινόμενη προσέγγιση αποτελεί στοιχείο ενός εγχειρήματος για την υπέρβαση της καταγραφής των κρατικά παραγόμενων βλαβών, το οποίο «θα αναζητά τους τρόπους που διευκολύνουν την αναζήτηση των συνολικών διαδικασιών που επιτρέπουν και διαιωνίζουν την ανισότητα».

Στην τρίτη μελέτη του τεύχους («Οικογένεια και φυλακή: τα πολλαπλά πρόσωπα της οικογένειας του κρατουμένου») ο Ουίλιαμ Αλοσκόφης ασχολείται με την αλληλεπίδραση οικογενειακής και ιδρυματικής ζωής των κρατουμένων. Επιχειρεί μια κριτική επισκόπηση του θέματος, από την οποία προκύπτει ότι η οικογένεια του κρατουμένου εμφανίζεται με πέντε διαφορετικές μορφές: (α) αόρατο θύμα ή παράπλευρη απώλεια της ποινικής καταστολής, (β) εγκληματογόνος παράγοντας κινδύνου, εν μέρει υπεύθυνος για το φαινόμενο της διαγενεακής φυλάκισης, (γ) θεσμός υποστήριξης της κοινωνικής επανένταξης, (δ) φορέας θεμελιακών δικαιωμάτων και (ε) κοινωνικός μηχανισμός αναπαραγωγής ανισοτήτων. Αναγνωρίζοντας ότι στις μορφές αυτές αντιστοιχούν διάφορες όψεις της οικογενειακής ζωής των κρατουμένων, προτείνει μια περισσότερο ολοκληρωμένη θεώρηση που θα επιτρέψει να εξετάσουμε την οικογενειακή ζωή των κρατουμένων ως «βασικό μεσολαβητικό μηχανισμό ανάμεσα στην επιλεκτικότητα του ποινικού συστήματος και τις κοινωνικές ανισότητες». Ο συγγραφέας αναγνωρίζει την ετερογένεια των εμπειριών των κρατουμένων και των οικογενειών τους, αναδεικνύει τον ρόλο της οικογένειας στην αναπαραγωγή αυτών των κοινωνικών ανισοτήτων και δίνει μια απάντηση στην ποινική αυστηρότητα.

Στην επόμενη μελέτη, ο Στράτος Γεωργούλας ανιχνεύει τη γένεση της ριζοσπαστικής εγκληματολογίας, στις «συζητήσεις για τον νόμο περί υλοκλοπής», μέσω πέντε άρθρων του Μαρξ, που δημοσιεύτηκαν στην *Εφημερίδα του Ρήνου* το φθινόπωρο του 1842. Στα κείμενα αυτά, ο νόμος προσεγγίζεται ως αποτέλεσμα επιβολής των κυρίαρχων και αναδεικνύονται ως πραγματικά εγκλήματα οι πράξεις των ισχυρών. Το άρθρο έχει τον τίτλο «Το μάζεμα των ξερών κλαδιών (νόμος περί υλοκλοπής) και η γένεση της ριζοσπαστικής εγκληματολογίας». Ο Γεωργούλας εξετάζει τα ερωτήματα και τις απόψεις που έθεσε ο Μαρξ στα άρθρα αυτά και στα μεταγενέστερα έργα του (π.χ. ότι ο νόμος μπορεί να μειώνει το έγκλημα με τεχνικές αλλαγές στη νομοθετική διαδικασία, μπορεί όμως και να δημιουργεί νέα εγκλήματα, ή ότι σε μια στατική κοινωνία το έγκλημα θα εξαφανιστεί). Τέλος, συνδέει αυτά τα ζητήματα με τις θέσεις του Πασουκάνις για το δίκαιο, τη σχέση του εμπορεύματος με τη νομική μορφή και τις προεκτάσεις τους στο ποινικό δίκαιο, το έγκλημα και την τιμωρία.

Η ύλη του τεύχους εμπλουτίζεται με τη βιβλιοπαρουσίαση της ελληνικής έκδοσης του εμβληματικού έργου του Stanley Cohen “States of Denial. Knowing about Atrocities and Suffering” (ελληνικός τίτλος *Καταστάσεις άρνησης: Μαθαίνοντας για τις θηριωδίες και τον πόνο*, που κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις «Τόπος» σε μετάφραση της Σοφίας Σπυρέα και υπό την επιστημονική επιμέλεια της Σοφίας Βιδάλη. Στην παρουσίαση του βιβλίου, η Ιωάννα Δρόσου αναδεικνύει, εκτός των άλλων, τις πολιτισμικές στρατηγικές που προτείνει ο Stanley Cohen για να διαταραχθεί ο κύκλος της άρνησης στα εγκλήματα των ισχυρών, κρατών ή ατόμων, αναδεικνύει το ζήτημα της κινητοποίησης της πολιτικής κριτικής για την ανακοπή του χάσματος μεταξύ ανησυχίας και δράσης, που θέτει ο Cohen, και προτείνει τη συστηματική ένταξη τέτοιων ζητημάτων στο πεδίο της Εγκληματολογίας.

Στη συνέχεια, το τεύχος διαρθρώνεται σε δύο ειδικές θεματικές ενότητες. Η πρώτη έχει τίτλο *Διεθνείς και Ευρωπαϊκοί Οργανισμοί*. Στο πλαίσιο αυτό το περιοδικό φιλοξενεί αποσπάσματα σχετικά με τη διαφθορά, από την Έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την «Κατάσταση του Κράτους Δικαίου» στην Ελλάδα και την Έκθεση Αξιολόγησης της GRECO για την «πρόληψη της διαφθοράς και την προώθηση της ακεραιότητας στην κεντρική κυβέρνηση και τους φορείς επιβολής του νόμου», στο πλαίσιο του πέμπτου κύκλου αξιολόγησης. Οι επιλογές και η επιμέλεια της παρουσίασης έγιναν από τη Σοφία Βιδάλη και τον Νικόλαο Κουλούρη. Μέσω μιας εναλλακτικής (ανάποδης όπως επισημαίνουν) ανάγνωσης, που διαβάζει τα κείμενα προσπαθώντας να εξαγάγει περαιτέρω ερωτήματα και συμπεράσματα, οι δύο καθηγητές θέτουν ζητήματα προς διερεύνηση σχετικά με τον δείκτη αντίληψης της διαφθοράς και την αξιοπιστία του, την οργάνωση και τη στελέχωση των αρμόδιων υπηρεσιών, την καλλιέργεια εντυπώσεων περί καταπολέμησης της διαφθοράς σε σχέση με τη λήψη αλληπάλληλων μέτρων, τη διενέργεια ελέγχων, την ακεραιότητα των πολιτικών συμβούλων, τις συνθήκες παροχής του αστυνομικού έργου κ.λπ.

Η δεύτερη θεματική ενότητα έχει τίτλο *Επίκαιρα Ζητήματα*. Η ενότητα περιλαμβάνει την εργασία της Φωτεινής Μηλιώνη «Ευαίσθητα θεσμικά αντανακλαστικά σε θέματα έμφυλης βίας», που εστιάζει σε μια επιμέρους πτυχή της κοινωνικής αντίδρασης, δηλαδή, στην ανταποκρισιμότητα των θεσμών και υπηρεσιών σε θέματα ενδοοικογενειακής βίας. Σύμφωνα με τη συγγραφέα, τα πρόσφατα περιστατικά ενδοοικογενειακής βίας ανέδειξαν τα προβλήματα της θεσμικής αντίδρασης, αλλά και αποκάλυψαν την επίδραση των στερεοτύπων στη λειτουργία θεσμών και υπηρεσιών.

Η Συντακτική Επιτροπή

Η θεσμοποίηση της διαφθοράς στο ελληνικό σύστημα υγείας: ένα διαρκές κρατικά διευκολυνόμενο έγκλημα¹

Μαργαρίτα Γασπαρινάτου

Επίκουρη Καθηγήτρια Εγκληματολογίας και Αντεγκληματικής Πολιτικής,
Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής ΔΠΘ, ΣΕΠ ΕΑΠ

Ειρήνη Σταμούλη

Δρ. Εγκληματολογίας, Μτδρ. Ερευνήτρια, Διδάσκουσα στο Τμήμα Κοινωνικής
Πολιτικής ΔΠΘ, ΣΕΠ ΕΑΠ

Χρήστος Κουρούτζας

Δρ. Εγκληματολογίας, Πανεπιστημιακός Υπότροφος, Τμήμα Κοινωνιολογίας,
Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μτδρ. Ερευνητής ΣΕΠ ΕΑΠ

The institutionalization of corruption in the Greek health care system: An ongoing state-facilitated crime

Margarita Gasparinatou

Assistant Professor in Criminology and Crime Policy, Department of Social Policy,
School of Social, Political & Economic Sciences, Democritus University of Thrace,
Teaching staff at the Hellenic Open University.

Eirini Stamouli

PhD, Research Supervisor, Postdoctoral Researcher, Adjunct Lecturer at the Department of
Social Policy, School of Social, Political & Economic Sciences, Democritus University
of Thrace, Teaching staff at the Hellenic Open University.

Christos Kouroutzas

PhD, Postdoctoral Researcher, Adjunct Lecturer at the Department of Sociology, School of
Social Sciences, University of the Aegean, Teaching staff at the Hellenic Open University.

1. Στην παρούσα εργασία παρουσιάζεται μέρος των αποτελεσμάτων που προέκυψαν από τη μεταδιδακτορική έρευνα με τίτλο: «Διαφθορά και κρατικο-εταιρικό έγκλημα: το παράδειγμα του τομέα της υγείας». Η έρευνα είχε ως επιστημονική υπεύθυνη τη Δρ. Ειρ. Σταμούλη και μεταδιδακτορικούς ερευνητές τη Δρ. Μ. Γασπαρινάτου και τον Δρ. Χρήστο Κουρούτζα. Η έρευνα χρηματοδοτήθηκε από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.) στο πλαίσιο της Δράσης «1η Προκήρυξη Ερευνητικών Έργων ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ. για την ενίσχυση Μεταδιδακτορικών Ερευνητών/τριών» (αρ. έργου 2377, επιστ. Πεδίο Κοινωνικών Επιστημών) και υλοποιήθηκε στο Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής της Σχολής Κοινωνικών και Οικονομικών Επιστημών του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης.

Περίληψη

Ο τομέας της υγείας θεωρείται ένα πεδίο ευάλωτο σε διαφθορά και αθέμιτες πρακτικές τόσο μικρής όσο και μεγάλης κλίμακας. Ωστόσο, μοιλονότι η ανωτέρω διαπίστωση θεωρείται κοινός τόπος και επαναλαμβάνεται με ευκολία στον δημόσιο λόγο, οι εγκληματολογικές έρευνες που ασχολούνται με την αποτύπωση και ανάλυση του φαινομένου είναι ελάχιστες. Συχνά μάλιστα, η εστίαση στις άτυπες πληρωμές των ασθενών προς τους γιατρούς και δημόσιους παρόχους υγείας (φακελάκι) χρησιμοποιείται ως προπέτασμα καπνού, για να καλύψει τις σοβαρότερες μορφές διαφθοράς που λαμβάνουν χώρα, κατά κύριο λόγο, στο πεδίο των προμηθειών (φαρμάκων, ιατροτεχνολογικών προϊόντων και υπηρεσιών κ.λπ.). Η παρούσα μελέτη στοχεύει στην κάλυψη αυτού του κενού, παρουσιάζοντας μέρος των ερευνητικών αποτελεσμάτων ποιοτικής έρευνας πεδίου με τη διεξαγωγή 43 σε βάθος ημι-δομημένων συνεντεύξεων. Μέσω της αναλυτικής εγκληματολογικής κατηγορίας του κρατικο-εταιρικού εγκλήματος, η μελέτη αναδεικνύει τον συστημικό χαρακτήρα της διαφθοράς, η οποία αναπτύσσεται και εμπεδώνεται στις δομές του συστήματος υγείας, ενώ διευκολύνεται από τις χρόνιες δυσλειτουργίες, τα θεσμικά κενά, τις αδυναμίες και την απροθυμία του κρατικού μηχανισμού να ρυθμίσει, να ελέγξει και να αποτρέψει το φαινόμενο.

Abstract

The health sector has always been a field vulnerable to corruption both administrative (petty) and high (grand). Despite this fact which is readily reproduced in public discourse, there is little criminological research analysing this phenomenon. On the contrary, the focus on informal payments by patients to doctors and public health providers is used as a smokescreen to cover the more serious forms of corruption that take place primarily in the field of procurement (drugs, medical devices and services, etc). This study aims to fill this gap by presenting part of the findings of qualitative research by conducting 43 in-depth semi-structured interviews. Through the analytical concept of state-corporate crime, the study highlights the systemic nature of corruption, which is institutionalized and embedded in the structures of the health system, and facilitated by the institutional gaps, weaknesses and unwillingness of the state apparatus to regulate, control and prevent the phenomenon.

1. Εισαγωγή

Ο χώρος της υγείας αποτελεί έναν διαρκώς διευρυνόμενο κλάδο της παγκόσμιας οικονομίας με τεράστια κέρδη και οικονομικές ροές ετησίως (OECD, 2021). Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την ευάλωτη θέση των αποδεκτών υπηρεσιών υγείας, εντείνει τον ανταγωνισμό ανάμεσα στις εταιρείες και δημιουργεί ευνοϊκές συνθήκες για την ανάπτυξη αθέμιτων επιχειρηματικών πρακτικών, συχνά με τη σύμπραξη ή ανοχή των φορέων κρατικής διακυβέρνησης (European Commission, 2017: 34-36). Η εγκληματολογική θεωρία έχει ήδη ασχοληθεί με τις παράνομες πρακτικές της φαρμακοβιομηχανίας, υπό το πρίσμα του εταιρικού εγκλήματος, στην κλασική μελέτη του Braithwaite τη δεκαετία του '80, στην οποία αποτυπώνονται οι πολυεπίπεδες κοινωνικές βλάβες που δημιουργούνται στο πλαίσιο αυτό (Braithwaite, 1984). Παρ' όλα αυτά, είναι λίγες οι μελέτες που ενσωματώνουν και διερευνούν τον ρόλο του κράτους και των φορέων του στην εδραίωση αυτών των πρακτικών μέσω της απροθυμίας του να τις ρυθμίσει, να τις περιορίσει και εν τέλει να τις ελέγξει (Tombs, 2012). Η παρούσα μελέτη φιλοδοξεί να καλύψει αυτό το κενό, εξετάζοντας το πώς οι εθνικές πολιτικές, οι θεσμικές αδυναμίες και ολιγωρίες δημιουργούν θύλακες διαφθοράς, κανονικοποιούν λογικές και πολλαπλασιάζουν ευκαιρίες επέκτασης και εμπέδωσης αθέμιτων πρακτικών στον χώρο της υγείας.

Επιχειρώντας μια πρώτη εννοιολογική οριοθέτηση, επισημαίνεται ότι η διαφθορά αντανακλά ένα κοινωνικό φαινόμενο, αποτελεί μια έννοια ομπρέλα υπό την οποία στοιχίζονται διάφορες συμπεριφορές, πράξεις, παραλείψεις, κοινωνικές πρακτικές και διαδικασίες, οι οποίες άλλοτε τυποποιούνται στον Ποινικό Κώδικα ως τυπικά/νομικά αδικήματα κι άλλοτε συνιστούν ευρύτερα φαινόμενα ή διαδικασίες που επηρεάζουν τη διοικητική και δημοκρατική λειτουργία (βλ., μεταξύ άλλων, Μπιτζιλέκης, 2010: 596-597· Δημόπουλος, 2005: 173 κ.ε.· Λάζος, 2005: 30 κ.ε.). Σε όλες, ωστόσο, τις περιπτώσεις, στον πυρήνα της διαφθοράς βρίσκεται η κατάχρηση εξουσίας (δημόσιας ή ιδιωτικής), με σκοπό την απόκτηση ιδιωτικού (ατομικού ή οργανωσιακού) οφέλους (Transparency International, 2009: 14).

Σύμφωνα με εκθέσεις διεθνών και εθνικών φορέων (βλ., μεταξύ άλλων, European Commission, 2017: 10-13· Greece-OECD Project, 2017: 21-34· Transparency International, 2017· Βουλή των Ελλήνων, 2018: 59 κ.ε.), αλλά και τα ευρήματα της παρούσας έρευνας, τα φαινόμενα διαφθοράς στον χώρο της υγείας λαμβάνουν διάφορες μορφές και εκδηλώνονται κυρίως σε τρία επίπεδα: α) στις σχέσεις μεταξύ ασθενών και ιατρών, β) στις σχέσεις μεταξύ στελεχών του ιδιωτικού τομέα και ιατρών ή φαρμακοποιών, με αντίκτυπο στη διαδικασία συνταγογράφησης και ιατρικής παραπομπής και γ) στις σχέσεις μεταξύ επιχειρηματικών φορέων (ιατρικο-τεχνολογικών και φαρμακευτικών εταιρειών) και υψηλόβαθμων δημόσιων λειτουργών με επιρροή στο πεδίο της νομοθέτησης, της χάραξης πολιτικής και της λήψης αποφάσεων.

Στο πρώτο επίπεδο (Transparency International, 2017: 4), κυριαρχεί η ενεργητική και παθητική δωροδοκία με τη μορφή άτυπων πληρωμών των ασθενών προς τους γιατρούς (φακελάκι), προκειμένου να εξασφαλίσουν πρόσβαση σε δομές υγείας, να επισπεύσουν μια υπηρεσία (π.χ. εξασφάλιση κλίνης για χειρουργείο) ή ως πρόσθετη πληρωμή για τις παρεχόμενες ιατρικές υπηρεσίες (European Commission, 2017: 37-38· Liaropoulos et al., 2008· Souliotis et al., 2015· Giannouchos et al., 2021). Οι άτυπες πληρωμές μπορεί να πραγματοποιούνται ως εκδήλωση ευγνωμοσύνης του ασθενούς ή να λάβουν τη μορφή εκβίασης, όταν γίνονται απαιτητές από τους γιατρούς, οι οποίοι συχνά καλλιεργούν ένα κλίμα ανασφάλειας και φόβου στους ασθενείς, προκειμένου να τους αναγκάσουν να πληρώσουν (European Commission, 2017: 37). Η σιωπηρή ανοχή απέναντι σ' αυτές τις συναλλαγές βασίζεται εν μέρει στους χαμηλούς μισθούς των ιατρών του Δημοσίου (European Commission, 2017: 34-35). Σ' αυτήν την περίπτωση, όπως έχουν επισημάνει οι Green & Ward, η διαφθορά μπορεί να λάβει τη μορφή εγκλήματος του κράτους (state crime), όταν υπάρχει μια σιωπηρή ανοχή των φορέων κρατικής διακυβέρνησης απέναντι σε φαινόμενα που λειτουργούν αντισταθμιστικά στην αδυναμία της κυβέρνησης να εξασφαλίσει ένα αξιοπρεπές εισόδημα για τους κρατικούς λειτουργούς (Green & Ward, 2004: 15-16).

Στο δεύτερο επίπεδο (Transparency International, 2017: 4), συναντάμε ποικίλες πρακτικές διαφθοράς που σχετίζονται, αφενός, με τη διαδικασία ιατρικής παραπομπής και συνταγογράφησης, και αφετέρου, με τη διαδικασία προμηθειών στις δομές υγείας (Vian, 2008: 85). Το επίπεδο αυτό περιλαμβάνει τις παράνομες πρακτικές μάρκετινγκ από τις φαρμακευτικές και ιατροτεχνολογικές εταιρείες και την προσφορά κάθε είδους παροχών ως προμήθειες σε γιατρούς και επαγγελματίες υγείας, προκειμένου να προωθήσουν και να συνταγογραφήσουν ιατροτεχνολογικά προϊόντα, φάρμακα ή περαιτέρω ιατρικές-διαγνωστικές εξετάσεις. Η κατάσταση αυτή οδηγεί σε διάφορα φαινόμενα, όπως η προκαλούμενη ή τεχνητή ζήτηση, η άσκοπη ή κατευθυνόμενη συνταγογράφηση, η υπερσυνταγογράφηση, η υπερτιμολόγηση φαρμάκων ή προϊόντων ιατρικής τεχνολογίας, η άσκοπη ή κατευθυνόμενη ιατρική παραπομπή και η διενέργεια μη αναγκαίων ιατρικών-διαγνωστικών εξετάσεων, η άσκοπη φαρμακευτική αγωγή καθώς και η σύνταξη πλαστών ιατρικών συνταγών (Transparency International, 2017: 5· European Commission, 2017: 38-39). Ανάλογες είναι και οι πρακτικές διαφθοράς που εντοπίζονται στη διαδικασία του συστήματος προμηθειών στις δομές υγείας, στις προμήθειες ιατρικών συσκευών, φαρμάκων, υλικών (π.χ. γάντια, σύριγγες, τροφοδοσία) και υπηρεσιών (καθαρισμός, αποθήκευση, τεχνική υποστήριξη) (European Commission, 2017· Βουλή των Ελλήνων, 2018: 229-231).

Όπως θα εξετάσουμε και στη συνέχεια, στην Ελλάδα, η απουσία ενός αποτελεσματικού κεντρικού συστήματος προμηθειών οδηγεί σε μεμονωμένους διαγωνισμούς ανά νοσοκομείο ή υγειονομική περιφέρεια, κατάτμηση ποσών, φωτογραφικούς διαγωνισμούς και υψηλό ποσοστό απευθείας αναθέσεων με αδιαφανή κριτήρια (European Commission, 2017: 38). Επιπλέον, παρατηρούνται σοβαρές υπερτιμολογήσεις ειδικών

εξατομικευμένων προϊόντων που, εκ των πραγμάτων, τίθενται εκτός των κανόνων προμηθειών, όπως καρδιολογικά ή ορθοπεδικά προϊόντα με αντίστοιχες προμήθειες και ανταλλάγματα (Greece-OECD Project, 2017: 24-25· Βουλή των Ελλήνων, 2018: 229-231, 234). Πρακτικές διαφθοράς προκύπτουν επίσης και από τις καθυστερήσεις πληρωμών των προμηθευτών υγείας, με κύρια μορφή την ευνοϊκή ιεράρχηση των εντολών πληρωμής προς όφελος ορισμένων παρόχων. Μάλιστα, στο πεδίο αυτό καταγράφεται και μια σιωπηρή ανοχή των φορέων του Δημοσίου σε προφανείς υπερτιμολογήσεις προϊόντων (φαρμάκων, ιατροτεχνολογικών) από τις εταιρείες, στη βάση μιας αμοιβαίας κατανόησης της προκύπτουσας ζημίας των εταιρειών από τις καθυστερήσεις πληρωμών, η οποία προϋπολογίζεται στο αρχικό κόστος (Greece-OECD Project, 2017: 31).

Τέλος, στο τρίτο επίπεδο (σχέσεις μεταξύ επιχειρήσεων και υψηλόβαθμων δημόσιων λειτουργών κατά τη νομοθέτηση, χάραξη πολιτικής και λήψη αποφάσεων), συναντάμε κυρίως τα φαινόμενα της πολιτικής αιχμαλωσίας, της ποδηγέτησης του νομοθετικού έργου, της εμπορίας επιρροής, του lobbying, της σύγκρουσης συμφερόντων και των περιστρεφόμενων θυρών (Transparency International, 2017: 4-5). Στο τρίτο πεδίο εντάσσονται οι συμπράξεις των εταιρειών με την πολιτική ή διοικητική ηγεσία, οι οποίες στοχεύουν στον επηρεασμό της διαδικασίας έγκρισης και τιμολόγησης των φαρμάκων (Greece-OECD Project, 2017: 24), στη χάραξη πολιτικής και στην καλλιέργεια ευνοϊκού κλίματος, κινούμενες σε γκρίζες ζώνες, στα όρια μεταξύ νομιμότητας και παρανομίας. Στην κατηγορία αυτή εντάσσεται και η αξιοποίηση νομικών προσώπων δημοσίου ή ιδιωτικού δικαίου (βλ. περίπτωση OKANA, ΚΕΕΛΠΝΟ), που τελούν υπό την εποπτεία του Υπουργείου Υγείας, ως οχημάτων εξυπηρητήσεων, πελατειακών σχέσεων, ευνοιοκρατικών προσλήψεων, απευθείας αναθέσεων και διασπάθισης δημόσιου χρήματος (Greece-OECD Project, 2017: 28-29· Βουλή των Ελλήνων, 2018: 276 κ.ε.).

Τα αθέμιτα ωφελήματα και ανταλλάγματα που απολαμβάνουν τα στελέχη του Δημοσίου αναφορικά με την αύξηση του τζίρου των πωλήσεων, τη χειραγώγηση της διαδικασίας προμηθειών ή ακόμα την καλλιέργεια ευνοϊκού κλίματος ποικίλλουν. Άλλοτε πρόκειται για χρηματικές παροχές, οι οποίες μεταφράζονται σε ποσοστό επί του τζίρου των πωλήσεων ή του προσδοκώμενου οφέλους και άλλοτε για υλικές παροχές, χάρες και εξυπηρητήσεις. Από την επισκόπηση της βιβλιογραφίας και την παρούσα έρευνα, αποτυπώνεται ανάγλυφα η ευρηματικότητα των παρεχόμενων ωφελημάτων, τα οποία μεταφράζονται σε κάλυψη εξόδων για εκπαιδευτικά σεμινάρια στο εξωτερικό, που ενίοτε περιλαμβάνουν και τα μέλη ολόκληρης της οικογένειας (Greece-OECD Project, 2017: 26· USA Vs. Novartis Hellas, Crim. No. 20-538: 16-17), κινητά τηλέφωνα, τάμπλετ, υπολογιστές, βιβλία, ιατρικό εξοπλισμό, ανακαίνιση επαγγελματικών γραφείων και ιδιωτικών κατοικιών, εγκατάσταση δαπέδων ή κλιματιστικών σε ιατρικά γραφεία και σπίτια, αλλαγή ελαστικών αυτοκινήτων, αλλά και πληρωμές για σπουδές τέκνων ή ακόμα μάρκες καζίνο κατά τη διάρκεια εκπαιδευτικών σεμιναρίων. Επιπλέον, μια

συνθισμένη νομιμοφανής πρακτική μεταφοράς χρημάτων είναι η παραγγελία κλινικών μελετών, συχνά για φάρμακα ή υλικά που κυκλοφορούν στην αγορά εδώ και χρόνια. Με αυτόν τον τρόπο, τα ποσοστά των γιατρών επί των πωλήσεων κρύβονται μέσα σε ιατρικές μελέτες, ενώ οι εταιρείες δικαιολογούν τις προμήθειες (μίζες) ως έξοδα έρευνας (Greece-OECD Project, 2017: 27· USA Before SEC in the Matter of Novartis AG, Release no. 89149/June 25, 2020: 3-5).

Από τα ανωτέρω συνάγεται ότι στο πρώτο επίπεδο κυριαρχούν φαινόμενα χαμηλής ή μικρής διαφθοράς (petty corruption), τα οποία εκδηλώνονται από χαμηλόβαθμους ή μεσαίου επιπέδου δημόσιους υπαλλήλους κατά την προσωπική τους επαφή και αλληλεπίδραση με τους πολίτες και την πρόσβαση των τελευταίων σε αγαθά ή υπηρεσίες (Transparency International, 2009: 33). Αντίθετα, στο δεύτερο και τρίτο επίπεδο αναπτύσσονται κυρίως φαινόμενα υψηλής ή μεγάλης διαφθοράς (grand corruption), η οποία περιλαμβάνει πράξεις που διαπράττονται από ανώτατους αξιωματούχους του δημόσιου και ιδιωτικού τομέα, με σοβαρό αντίκτυπο στα δημόσια έσοδα, την κοινωνική ευημερία και τη δημοκρατική λειτουργία (Transparency International, 2009: 23, 35). Ωστόσο, είναι σημαντικό να κατανοηθεί ότι τα ανωτέρω επίπεδα δεν λειτουργούν αποκομμένα ή στεγανοποιημένα, αλλά αλληλεπιδρούν μεταξύ τους, αποκαλύπτοντας τη σύνδεση της μικρής με τη μεγάλη διαφθορά και τον αλληλοενισχυτικό τους χαρακτήρα (σε αυτήν την προοπτική, βλ. Mashali, 2012). Από τη μια μεριά, αυξάνονται τα όρια ανοχής απέναντι σε πρακτικές διαφθοράς σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής ιεραρχίας, τη στιγμή που όλοι ωφελούνται από τη λειτουργία του συστήματος και από την άλλη, εκ των πραγμάτων επηρεάζονται και συνδιαμορφώνονται οι οικονομικές ροές των επιμέρους υποσυστημάτων από τις παράνομες ή αθέμιτες πρακτικές. Έτσι, για παράδειγμα, η πρόταξη μιας συγκεκριμένης χειρουργικής επέμβασης έναντι άλλης, στη βάση μιας αθέμιτης συναλλαγής, αυτομάτως διαμορφώνει την κλίμακα αναγκών του νοσοκομείου σε προμήθειες. Η επιλογή των χειρουργείων που θα πραγματοποιηθούν συνεπάγεται και την παραγγελία συγκεκριμένων υλικών που θα απαιτηθούν, επηρεάζοντας ταυτόχρονα και τη διαδικασία προμηθειών.

Στην Ελλάδα, η διαφθορά στον τομέα της υγείας και το τεράστιο κόστος που συνδέεται με την προμήθεια ιατρικών συσκευών και φαρμάκων θεωρήθηκαν ως μία από τις κύριες αιτίες της ελληνικής δημοσιονομικής κρίσης (Βουλή των Ελλήνων, 2018: 228-230). Σύμφωνα δε με το Εθνικό Στρατηγικό Σχέδιο για την καταπολέμηση της διαφθοράς (2018-2021), ο τομέας της υγείας αναγνωρίζεται ως ένας από τους πιο ευάλωτους τομείς στη διαφθορά μαζί με τη φορολογική και τελωνειακή διοίκηση, την τοπική αυτοδιοίκηση, τον τομέα των δημόσιων συμβάσεων και τον τομέα της άμυνας. Το ερώτημα που αμέσως αναφύεται είναι εάν τα φαινόμενα αυτά είναι ευκαιριακά ή αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα των κοινωνικών δομών και των σχέσεων εξουσίας.

Με αφετηρία τις αρχικές αυτές διαπιστώσεις, θελήσαμε να διερευνήσουμε τον ρόλο του κράτους και των φορέων του (διοίκηση, κυβέρνηση, ελεγκτικές αρχές) στη διευκόλυνση των φαινομένων υψηλής διαφθοράς στον χώρο της υγείας, με άξονα ανα-

φοράς τη διαδικασία προμηθειών. Κεντρική υπόθεση εργασίας είναι ότι τα φαινόμενα αυτά δεν αποτελούν περιστασιακές ή μεμονωμένες περιπτώσεις, αλλά φαινόμενα με συστημικό-δομικό χαρακτήρα, τα οποία παγιώνονται στους θεσμούς και στο πλέγμα της νόμιμης κρατικής λειτουργίας (Chambliss, 2004). Υπό αυτήν την έποψη, στόχος μας είναι να διερευνήσουμε το φαινόμενο σε όλες τις διαστάσεις και εκφάνσεις του, στις διαδικασίες, τις πρακτικές και δομές που το συντηρούν, το ενισχύουν και το διευκολύνουν. Στις ενόπτες που ακολουθούν παρουσιάζονται τα ερευνητικά ερωτήματα, το θεωρητικό πλαίσιο και η μεθοδολογία της έρευνας, ενώ ακολουθεί η παρουσίαση και ανάλυση μέρους των ερευνητικών πορισμάτων, με έμφαση στα θεσμικά κενά, τις ελλείψεις του κανονιστικού πλαισίου, τις στρεβλώσεις από τη χρόνια αδράνεια της πολιτείας, μέσω των οποίων διευκολύνονται και παγιώνονται πρακτικές διαφθοράς και κατάχρησης εξουσίας.

2. Θεωρητική οπτική και ερευνητικά ερωτήματα

Η θετικιστική και νεοκλασική προσέγγιση αναλύουν το φαινόμενο της διαφθοράς μέσω του πρίσματος του μεθοδολογικού ατομικισμού, με όρους ατομικής παρέκκλισης, ορθολογικής επιλογής και ατομικής ποινικής ευθύνης. Στον αντίποδα αυτών των αναλύσεων, οι προσεγγίσεις που εντάσσονται στο παράδειγμα της Κριτικής Εγκληματολογίας τονίζουν τον σχεσιακό, οργανωσιακό και συστημικό χαρακτήρα του φαινομένου (Βιδάλη, 2017: 130-131· Γεωργούλας, 2019: 43-49), το οποίο δεν εξαντλείται σε μεμονωμένες ατομικές συμπεριφορές, αλλά προκύπτει στο πλαίσιο σχέσεων που αναπτύσσονται σε κάθετο και οριζόντιο επίπεδο, περιλαμβάνοντας ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων, διαδικασιών και φορέων μέσα σε οργανωσιακά πλαίσια (Ashforth & Vikas, 2003). Με άλλα λόγια, τα φαινόμενα διαφθοράς δεν αποτελούν σποραδικές ή μεμονωμένες παρεκκλίσεις από την κανονικότητα, αλλά πρακτικές με συστημικό και δομικό χαρακτήρα, που εμπεριέχονται στην κανονικότητα, τη νομιμότητα και την καθημερινή λειτουργία των θεσμών.

Η συστημική φύση του φαινομένου της διαφθοράς ξεδιπλώνεται ανάγλυφα μέσω της προσέγγισης της αναλυτικής κατηγορίας του κρατικο-εταιρικού εγκλήματος που ανέπτυξαν τη δεκαετία του '90 οι Kramer & Michalowski (2002). Ειδικότερα, οι δύο συγγραφείς υποστήριξαν ότι πολλά εγκλήματα, κυρίως στο πεδίο του λευκού κολάρου και των εγκλημάτων των ισχυρών, προκύπτουν από τις σχέσεις αλληλεπίδρασης και αλληλεξάρτησης ανάμεσα σε ιδιωτικούς/επιχειρηματικούς φορείς και δημόσιους/κρατικούς φορείς υπό το πρίσμα της σύμπτωσης και προώθησης κοινών επιδιώξεων και σκοπών (Kramer & Michalowski, 2002: 270· Michalowski & Kramer, 2007: 208). Αυτή η «αμοιβαία ενισχυτική αλληλεπίδραση πολιτικών και πρακτικών» (Aulette & Michalowski, 1993: 175) μεταξύ οικονομικών θεσμών (επιχειρήσεις) και κρατικών θεσμών (κυβέρνηση και δημόσια διοίκηση) μπορεί να λάβει δύο διαφορετικές μορφές,

οι οποίες συχνά εναλλάσσονται και αλληλεπιδρούν. Στην πρώτη περίπτωση, το κράτος έχει ενεργό ρόλο και προωθεί, προσελκύει, κατευθύνει ή δρομολογεί περιπτώσεις οργανωσιακής παρέκκλισης (κρατικά υποκινούμενο εταιρικό έγκλημα) (Kramer, 1992· Kauzlarich & Kramer, 1993). Στη δεύτερη περίπτωση, οι θεσμοί κρατικής διακυβέρνησης έχουν παθητικό ρόλο, αδυνατώντας να ελέγξουν, να συγκρατήσουν και να καταστείλουν παράνομες πράξεις ή παραλείψεις. Στην περίπτωση αυτή, οι κρατικοί φορείς αδυνατούν συστηματικά ή αμελούν νηλεημένα να θέσουν όρια στην επιχειρηματική δραστηριότητα, διευκολύνοντας έτσι παράνομες ή κοινωνικά επιβλαβείς πράξεις και παραλείψεις (κρατικά διευκολυνόμενο εταιρικό έγκλημα) (Aulete & Michalowski, 1993· Matthews & Kauzlarich, 2000). Στην τυπολογία του κρατικά διευκολυνόμενου εταιρικού εγκλήματος εντάσσονται τόσο η έλλειψη επαρκούς ρυθμιστικού πλαισίου, η απουσία ή αποχή νομοθετικής ρύθμισης όσο και η αδυναμία ή αναποτελεσματικότητα των αρχών επιβολής του νόμου να εφαρμόσουν και να επιβάλουν τους υφιστάμενους κανόνες (Michalowski & Kramer, 2007: 209).

Επεκτείνοντας αυτόν τον συλλογισμό, ο Tombs (2012) θα υποστηρίξει ότι τα κράτη και οι εταιρείες βρίσκονται όλο και περισσότερο σε μια συμβιωτική σχέση, η οποία οδηγεί στη συστηματική και καθημερινή παραγωγή εγκλήματος και κοινωνικής βλάβης. Σε πολλές περιπτώσεις, ο διαχωρισμός των «κρατικών συμφερόντων» από τα «εταιρικά συμφέροντα» είναι εξαιρετικά προβληματικός λόγω της αλληλοδιαπλεκόμενης ατζέντας εκείνων που βρίσκονται στην κορυφή τόσο της κρατικής όσο και της εταιρικής ιεραρχίας (Tombs, 2012: 175). Η σύμπτωση συμφερόντων και η κοινή κοσμοαντίληψη των ανωτέρω στελεχών καταδεικνύεται και από την ευκολία με την οποία εναλλάσσονται στις υψηλόβαθμες θέσεις του δημόσιου και ιδιωτικού τομέα, συνθέτοντας το φαινόμενο των περιστρεφόμενων θυρών (Roth & Kauzlarich, 2016: 124). Σύμφωνα με την ανάλυση του Tombs, το κράτος δεν αποτυγχάνει απλώς να ελέγξει τις πολυεπίπεδες κοινωνικές βλάβες των επιχειρήσεων. Οι τελευταίες δεν αποτελούν το αποτέλεσμα απλών παραλείψεων ή της αποτυχίας του επίσημου κοινωνικού ελέγχου να ρυθμίσει την ιδιωτική πρωτοβουλία. Αντίθετα, αποτελούν μέρος μιας ευρύτερης αντίληψης για τη λειτουργία του κράτους και της οικονομίας, μιας ευρύτερης ηγεμονικής κοινής λογικής, που εκφράζεται, δημιουργείται και αναπαράγεται διά του νόμου και της πολιτικής (Tombs & Whyte, 2015: 92).

Σε αυτήν την προοπτική, η διαφθορά δεν είναι το αποτέλεσμα μιας ή περισσοτέρων παράνομων συμπεριφορών ορισμένων υπαλλήλων του δημόσιου και ιδιωτικού τομέα, αλλά μάλλον το προϊόν της σχέσης μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών θεσμών (Kramer et al., 2002: 272· Michalowski & Kramer, 2007: 209). Αντίστοιχα, το ερευνητικό ενδιαφέρον μετατοπίζεται από τις ατομικές δράσεις και παραλείψεις στις διαδραστικές σχέσεις που αναπτύσσονται σε κάθετο και οριζόντιο επίπεδο μεταξύ οικονομικών και πολιτικών θεσμών (ό.π.). Έτσι, η αναλυτική κατηγορία του κρατικο-εταιρικού εγκλήματος μας οδηγεί σε ένα συνθετικό και ολοκληρωμένο θεωρητικό μοντέλο (integrated theory), το οποίο περιλαμβάνει και τα τρία επίπεδα κοινωνικής

δράσης: Το ατομικό (μικρο-επίπεδο), το οργανωσιακό (μεσο-επίπεδο) και το δομικό (μακρο-επίπεδο), με αναφορά σε τρεις αλληλεξαρτώμενους και ανατροφοδοτούμενους καταλύτες: α) τα ατομικά κίνητρα και την πίεση απόδοσης, β) τη δομή των ευκαιριών σε οργανωσιακά πλαίσια και γ) τη λειτουργικότητα του ελέγχου (Kramer et al., 2002: 272-275· Vaughan, 2007: 6-7). Σ' αυτό το πλαίσιο, οι οικονομικές και πολιτικές διευθετήσεις σε έναν κοινωνικό σχηματισμό, το αξιακό πλαίσιο της υπάρχουσας πολιτικής οικονομίας νοηματοδοτούν τόσο τα ατομικά κίνητρα όσο και τους οργανωσιακούς στόχους, καθορίζοντας ταυτόχρονα και το περιεχόμενο του κοινωνικού ελέγχου (βλ. Michalowski & Kramer, 2007: 210-211).

Προσαρμόζοντας το ανωτέρω θεωρητικό πλαίσιο στα αρχικά ερευνητικά μας ερωτήματα, εστίασαμε στους όρους κανονικοποίησης και θεσμοποίησης της διαφθοράς (Vaughan, 2007: 10-13· Della Porta & Vanucci, 2012: 57 κ.ε.), στο σημείο όπου τέμνονται και συμπιπτουν οι στόχοι και τα συμφέροντα των φορέων κρατικής διακυβέρνησης με τους φορείς επιχειρηματικής δράσης (Tombs, 2012). Με τον όρο κανονικοποίηση (normalization) της διαφθοράς, επιχειρούμε να αποτυπώσουμε τις κοινωνικές διαδικασίες εκλογίκευσης, θεσμοποίησης και ενσωμάτωσης των πρακτικών διαφθοράς σε δομές, διαδικασίες και οργανωσιακά πλαίσια σε τέτοιο βαθμό, ώστε να θεωρούνται ένα σύνθημα, επαναλαμβανόμενο και αναγκαίο στοιχείο της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής δράσης (Ashforth & Vikas, 2003· Vaughan, 1999· Vikas et al., 2004· Sherman, 1980), μια αναγκαία και εκτεταμένη συνθήκη, που συνοψίζεται στις φράσεις: «Έτσι κλείνονται οι δουλειές», «Έτσι γίνονται τα πράγματα», «Έτσι λειτουργεί το σύστημα», «Η παίξεις με τους όρους του παιχνιδιού ή είσαι εκτός» κ.λπ. Παύει δηλαδή να αναγνωρίζεται ο ζημιογόνος χαρακτήρας της διαφθοράς ως παραβίαση δικαιωμάτων, καθώς μεταβάλλεται σε ουσιώδη όρο του κοινωνικού γίγνεσθαι και πράττειν (Vaughan, 2007: 10-13).

Σε ατομικό επίπεδο, οι διαδικασίες αυτές νοηματοδοτούν την ατομική δράση, διαμορφώνοντας τα κίνητρα, τους ορισμούς, τις ερμηνείες και αντιλήψεις για τη διαθεσιμότητα και ελκυστικότητα των παράνομων μέσων στο πλαίσιο της διαφοροποιημένης συναναστροφής (Sutherland, 1940, 1949/61). Το πώς δηλαδή, στο πεδίο της κοινωνικής αλληλεπίδρασης, τα δρώντα υποκείμενα μαθαίνουν από τους «σημαντικούς άλλους», όχι μόνο τεχνικές εγκλήματος, αλλά και τεχνικές εκλογίκευσης, δικαιολόγησης, αποποίησης και διάχυσης της ευθύνης και γενικά τεχνικές ηθικής εξουδετέρωσης (Sykes & Matza, 1957). Οι διαδικασίες κανονικοποίησης υποδηλώνουν περαιτέρω τον τρόπο με τον οποίο αφομοιώνεται διαλεκτικά μια προσωπική ηθική και ιδεολογία, που δεν συντελεί μόνο στην απονομιμοποίηση των κανόνων, αλλά και στο χτίσιμο ενός νέου συστήματος αξιών, έτσι ώστε τα άτομα να θεωρούν ότι δεν παραβιάζουν τους κανόνες, αλλά, αντίθετα, ότι συμμορφώνονται με το κανονιστικό πλαίσιο της υπομάδας στην οποία ανήκουν (Βασιλαντωνοπούλου, 2014: 66· Vaughan, 2007: 11).

Σε οργανωσιακό επίπεδο, οι διαδικασίες αυτές επικεντρώνονται στη θεσμοποίηση, ενσωμάτωση και εμπέδωση των νέων πρακτικών και αξιών στις δομές και

τα οργανωσιακά πλαίσια, διαμορφώνοντας μια ισχυρή οργανωσιακή υποκοουλτούρα και κανονικότητα, επαναλαμβανόμενες δηλαδή πολιτισμικές και επαγγελματικές πρακτικές, όπως διαδικασίες επιβράβευσης ή αποδοκιμασίας, σιωπής, απόκρυψης, σιωπηλής ενθάρρυνσης, σιωπηρής κατανόησης, ατιμωρησίας, λήθης, συσκότισης, αλλά και λανθάνοντες οργανωσιακούς στόχους, πολιτισμικές και αξιακές παραδοχές, προβαλλόμενα πρότυπα, φιλοδοξίες και αξιώσεις κ.λπ., που οικοδομούν διαλεκτικά ένα δευτερεύον αλλά ισχυρό κανονιστικό σύστημα εντός του οργανωσιακού πλαισίου (Passas, 1990· Vaughan, 1982, 2007).

Σε δομικό επίπεδο, οι διαδικασίες κανονικοποίησης της διαφθοράς προβάλλονται στις οικονομικές και πολιτικές δομές του καπιταλισμού (Quinney, 1977· Young, 1981· Barnett, 1981), στις συνθήκες πίεσης που προκαλεί το χάσμα μεταξύ των πολιτισμικών στόχων και των διαθέσιμων νόμιμων μέσων (Merton, 1968). Η προσέγγιση αυτή εστιάζει στην πολιτική οικονομία της διαφθοράς, στις οικονομικές και πολιτικές δομές που πλαισιώνουν, ενισχύουν και διευκολύνουν το φαινόμενο, θέτοντας νέα ερωτήματα για τον ρόλο και τον λειτουργικό της χαρακτήρα. Η ανάλυση επεκτείνεται στις λανθάνουσες λειτουργίες της διαφθοράς ως ανεπίσημης, παρασκηνιακής και παρακρατικής κοινωνικής δομής, που όμως δεν συντελεί στην αποσταθεροποίηση του συστήματος, αλλά στην εξισορρόπηση και αναπαραγωγή του, καλύπτοντας τα θεσμικά κενά, τις δυσλειτουργίες και τις δομικές του αντιφάσεις, λύνοντας προβλήματα τόσο προς τα επάνω όσο και προς τα κάτω (Chambliss, 1988: 9, 208-209· Βιδάλη, 2017: 50-52· Γασπαρινάτου, 2021: 120-121).

Στην παρούσα μελέτη θα αναλύσουμε την επίδραση του τρίτου καταλύτη κοινωνικής δράσης, εξετάζοντας τους όρους διαμόρφωσης του κοινωνικού ελέγχου σχετικά με το φαινόμενο της διαφθοράς. Το πώς δηλαδή οι θεσμικές διαδικασίες και λειτουργίες, οι εφαρμοζόμενες πολιτικές, το κανονιστικό πλαίσιο και η λειτουργία των φορέων επίσημου κοινωνικού ελέγχου αυξάνουν και πολλαπλασιάζουν τις ευκαιρίες τέλεσης πρακτικών διαφθοράς, στο ευρύτερο πλαίσιο του καπιταλιστικού ήθους, της απροϋπόθετης οικονομικής συσσώρευσης και του κέρδους, η οποία με τη σειρά της νοηματοδοτεί τα ατομικά κίνητρα και τους οργανωσιακούς στόχους. Το ερώτημα που θα μας απασχολήσει είναι εάν η διαχρονική αδυναμία, ανικανότητα ή απροθυμία των φορέων κρατικής διακυβέρνησης να ρυθμίσουν και να ελέγξουν τα φαινόμενα της διαφθοράς στον χώρο της υγείας είναι τυχαία ή εάν εντάσσεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο ενός διαρκούς κρατικά διευκολυνόμενου εγκλήματος.

3. Μεθοδολογία έρευνας

Για τη διερεύνηση των ανωτέρω ερωτημάτων επιλέχθηκε η διενέργεια ποιοτικής έρευνας πεδίου με διεξαγωγή σε βάθος ημι-δομημένων συνεντεύξεων (in depth semi-structured interviews) (Segrave & Milivojevic, 2018· Mason, 2011). Οι πλν-

ροφορίες που αντλήθηκαν από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση, τη μελέτη εκθέσεων διεθνών και εθνικών φορέων, των σωμάτων επιθεώρησης και ελέγχου αλλά και δικαστικών αποφάσεων αποτέλεσαν τον οδηγό για τον σχεδιασμό του ερευνητικού εργαλείου, και συγκεκριμένα ενός ευέλικτου ερωτηματολογίου με θεματικούς άξονες και ερωτήσεις ανοικτού τύπου, χωρίς αυστηρή δομή (Ιωσηφίδης, 2009: 112-113). Πολύ περισσότερο, το ερευνητικό εργαλείο εμπλουτιζόταν καθ' όλη τη διάρκεια της έρευνας με βάση τα ερευνητικά πορίσματα, ενώ προσαρμοζόταν στις γνώσεις και την εμπειρία των συνεντευξιζόμενων. Οι ερευνητές ήταν ελεύθεροι να ακολουθήσουν τη ροή της συζήτησης, ανοίγοντας νέα θεματικά πεδία, ανάλογα με τις γνώσεις και την εμπειρία των συνεντευξιζόμενων, χωρίς υποχρέωση να εξαντλήσουν τις ερωτήσεις ή να ακολουθήσουν συγκεκριμένη δομή (Mason, 2011: 80). Ως βασικός στόχος τέθηκε η συλλογή όσο το δυνατόν πληρέστερων πληροφοριών, γνώσεων και αντιλήψεων για τις διαδικασίες, τις σχέσεις και τις δομές που πλαισιώνουν, ενισχύουν και διευκολύνουν το φαινόμενο της διαφθοράς στον χώρο της υγείας, προκειμένου να ενώσουμε τα κομμάτια του παζλ και να προχωρήσουμε σε θεωρητικές αναγωγές και αναλύσεις.

Τα υποκείμενα της έρευνας επιλέχθηκαν μέσω της μεθόδου δειγματοληψίας χιονοστιβάδας ή παραπομπής (snowball ή referral sampling), σύμφωνα με την οποία, οι υφιστάμενοι συμμετέχοντες κατευθύνουν τον ερευνητή σε μελλοντικούς συνεντευξιζόμενους (Mason, 2011: 186). Η επιλογή των αρχικών ερευνητικών υποκειμένων πραγματοποιήθηκε με βασικό κριτήριο την ειδική γνώση και εμπειρία των συμμετεχόντων σχετικά με το ερευνώμενο ζήτημα (Ισαρη και Πουρκός, 2015: 80· Τσιώλης, 2014: 126-131). Ταυτόχρονα, μέσω της μεθόδου της παραπομπής επιτεύχθηκε σε μεγάλο βαθμό η πρόσβαση σε κλειστά επαγγελματικά πλαίσια, ενώ κάμφθηκαν με μεγαλύτερη ευκολία οι επιφυλάξεις των συμμετεχόντων (Segrave & Milinojevic, 2018: 59 κ.ε.). Ο κίνδυνος μεροληπτικής σύνθεσης του δείγματος, καθώς οι συμμετέχοντες παραπέμπουν σε άτομα του ευρύτερου επαγγελματικού και φιλικού τους κύκλου με παρόμοιες οπτικές και αντιλήψεις, υπερκεράστηκε από την ποικιλία των επαγγελματικών κλάδων και ειδικοτήτων των συμμετεχόντων. Πράγματι, η ποικιλομορφία και διαφοροποίηση του επαγγελματικού, επιστημονικού και εργασιακού υποβάθρου εξασφαλίζει τη σύνθεση μιας ολοκληρωμένης εικόνας για το ερευνώμενο πεδίο, δεδομένου ότι συνδυάζονται οπτικές και αντιλήψεις ατόμων με διαφορετική κουλτούρα, εκπαίδευση, γνώσεις και επιδιώξεις (Ισαρη και Πουρκός, 2015: 80-85). Ο αριθμός των συνεντεύξεων καθορίστηκε από τον βαθμό κορεσμού (saturation) των απαντήσεων, ο οποίος επήλθε όταν οι απαντήσεις άρχισαν να επαναλαμβάνονται και οι περαιτέρω συνεντεύξεις δεν είχαν να προσθέσουν τίποτα νέο στις πληροφορίες και τις οπτικές που είχαν ήδη αντληθεί (Mason, 2011: 173-174· Τσιώλης, 2014: 201). Τέλος, το ερευνητικό πρωτόκολλο, η μεθοδολογία και το ερευνητικό εργαλείο εγκρίθηκαν από την Επιτροπή Ηθικής και Δεοντολογίας Έρευνας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, φορέα υλοποίησης του παρόντος ερευνητικού προγράμματος.

Η ποιοτική έρευνα πεδίου διεξήχθη από τον Μάιο του 2019 έως τον Μάιο του 2021.² Κατά το διάστημα αυτό πραγματοποιήθηκαν συνολικά 43 συνεντεύξεις, με μέση διάρκεια μιάμιση ώρα εκάστη. Το ερευνητικό δείγμα διαμορφώθηκε από στελέχη ιατρικών και φαρμακευτικών εταιρειών, ιατρούς, φαρμακοποιούς, ιατρικούς επισκέπτες, στελέχη της δημόσιας διοίκησης, κρατικούς αξιωματούχους, εμπειρογνώμονες, επιθεωρητές-ελεγκτές και δικαστικούς λειτουργούς. Οι συμμετέχοντες συναινούνταν εγγράφως για τη συμμετοχή τους στην έρευνα, ενώ υπήρξε ρητή μνεία και διαβεβαίωση για την ανωνυμία και την προστασία των προσωπικών τους δεδομένων. Κατά την ανάλυση και παρουσίαση των ερευνητικών πορισμάτων, τα ερευνητικά υποκείμενα αναφέρονται με κωδικοποίηση ανάλογα με το επαγγελματικό πλαίσιο από το οποίο προέρχονται, ενώ για λόγους διασφάλισης της ανωνυμίας, κατά την ανάλυση των δεδομένων έχει παραλειφθεί η αναφορά σε γένος. Βασικό κριτήριο για τη συγκρότηση του δείγματος ήταν οι γνώσεις και η εμπειρία των συμμετεχόντων από τον χώρο της υγείας. Η διαδικασία των συνεντεύξεων ολοκληρώθηκε όταν δεν προέκυπταν πλέον νέες κατηγορίες ή στοιχεία που εμπλούτιζαν τις ήδη υπάρχουσες, αναγνωρίζοντας τη σχετικότητα αυτής της κρίσης όταν τα ερευνώμενα υποκείμενα είναι φαινόμενα ή διαδικασίες (Τσιώλης, 2014: 136).

Στον πίνακα που ακολουθεί αποτυπώνεται το δείγμα και η κωδικοποίηση των συμμετεχόντων:

Φαρμακοποιοί & Βοηθοί Φαρμακοποιοί	5 συμμετέχοντες	Φ
Ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό	7 συμμετέχοντες: 5 ιατροί και 2 νοσηλεύτες	ΙΝΠ
Ιατρικοί επισκέπτες (ιδιωτικός τομέας)	2 συμμετέχοντες	ΙΕ
Στελέχη Ελεγκτικών – Διοικητικών Αρχών	9 συμμετέχοντες: 7 ελεγκτές-επιθεωρητές, 2 δικαστικοί λειτουργοί	ΕΑ
Στελέχη του Ιδιωτικού Τομέα	8 συμμετέχοντες: 5 εκπρόσωποι εταιρειών ιατρο-τεχνολογικών προϊόντων, 2 εκπρόσωποι φαρμακευτικών εταιρειών, 1 εμπειρογνώμονας	ΣΙΤ
Στελέχη της Δημόσιας Διοίκησης Υγείας	11 συμμετέχοντες: 7 ιατροί με υπηρεσία διοικητικής θέσης, 2 οικονομολόγοι και 2 νομικοί	ΣΔΥ

- Σημειώνεται ότι το ερευνητικό πρόγραμμα είχε συνολική διάρκεια 36 μηνών, με ημερομηνία έναρξης τον Σεπτέμβριο του 2018 και ολοκλήρωση (κατόπιν παράτασης λόγω πανδημίας COVID) τον Μάιο 2022. Στο εν λόγω διάστημα πραγματοποιήθηκαν διάφορες φάσεις της ερευνητικής διαδικασίας όπως: α) βιβλιογραφική επισκόπηση και μελέτη δευτερογενών πηγών (επίσημες εκθέσεις, δικαστικές αποφάσεις, δημοσιεύματα κ.λπ.), που συντέλεσαν στον σχεδιασμό του ερευνητικού εργαλείου, β) οριστική διαμόρφωση των ερευνητικών ερωτημάτων, οριστικοποίηση της μεθοδολογίας και διαμόρφωση του ερευνητικού εργαλείου, γ) διεξαγωγή ημι-δομημένων συνεντεύξεων βάθους, δ) θεματική ανάλυση των δεδομένων, ε) διαδικτυακή έρευνα στάσεων και αντιλήψεων πολιτών σχετικά με τους ευάλωτους τομείς διαφθοράς στον χώρο της υγείας, τους ενισχυτικούς παράγοντες, τα μέτρα αντιμετώπισης κ.λπ., στην οποία ελήφθησαν υπόψη τα πορίσματα της ποιοτικής έρευνας, στ) ανάλυση, σύνθεση και σύγκριση ερευνητικών πορισμάτων.

Στην τελική φάση, μετά την απομαγνητοφώνηση των συνεντεύξεων, ακολουθήθηκε μια διαδικασία κωδικοποίησης και θεματικής ανάλυσης, με βάση τα ερευνητικά ερωτήματα αλλά και τις διαδικασίες συνεχούς πολυεπίπεδης συγκριτικής ανάλυσης των δεδομένων, προκειμένου να ενταχθούν σε ευρύτερες αναλυτικές κατηγορίες (Boyatzis, 1998· Clarke & Braun, 2013· Davies, 2018). Η διαδικασία κωδικοποίησης ήταν τόσο περιγραφική όσο και ερμηνευτική, αποκαλύπτοντας διαφορετικές πτυχές του φαινομένου σε έκδηλο και λανθάνον επίπεδο. Σε δεύτερη φάση, οι κωδικοί εντάχθηκαν σε ευρύτερα εννοιολογικά πλαίσια, πιο αφηρημένα και γενικά, σε συνάρτηση με τις αρχικές θεωρητικές υποθέσεις της έρευνας (Τσιώλης, 2014: 105 κ.ε.· Mason, 2011: 193 κ.ε.). Στην παρούσα μελέτη, θα παρουσιαστεί μέρος των ερευνητικών πορισμάτων που σχετίζονται με τα θεσμικά κενά, τις ολιγωρίες και παραλείψεις του κρατικού μηχανισμού, με παράθεση επιλεγμένων αποσπασμάτων, που καταδεικνύουν τους όρους ανάπτυξης, διευκόλυνσης και εδραίωσης του φαινομένου της διαφθοράς στον χώρο της υγείας από τους φορείς κρατικής διακυβέρνησης.

4. Ερευνητικά πορίσματα

4.1. Η έλλειψη ενός μακροχρόνιου σχεδιασμού για την υγεία: ζητήματα εποπτείας, οργάνωσης και διοίκησης

Η πλειονότητα των συμμετεχόντων στην έρευνα τόνισαν τις χρόνιες αδράνειες, την απροθυμία της πολιτείας να ρυθμίσει κανονιστικά και να θωρακίσει θεσμικά το σύστημα υγείας, δημιουργώντας συνθήκες ανάπτυξης πρακτικών διαφθοράς σε όλα τα στάδια της εφοδιαστικής αλυσίδας. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά στέλεχος του ιδιωτικού τομέα:

«Το γεγονός ότι δεν έχουμε πιράνχας στα ποτάμια της Ελλάδας, οφείλεται ξεκάθαρα στο ότι το περιβάλλον δεν τα ωφελεί, δεν τα κάνει να πολλαπλασιάζονται. Στην περίπτωση του χώρου μας, θεωρώ ότι έχει στηθεί το όλο σύστημα τελείως λάθος, δεν θέλω να πω αν ήταν επίτηδες ή όχι, μπορεί να οφείλεται σε έλλειψη γνώσης και σε έλλειψη θέλησης ή σε ένα μείγμα αυτών των δύο που επιτρέπει να συμβαίνουν πράγματα, τα οποία πολύ εύκολα θα μπορούσαν να μη συμβαίνουν... Η διαφθορά δεν είναι αυτό που λέμε “white collar” διαφθορά, δηλαδή εμφανίζεται κάποιος ο οποίος είναι Νονός σε μια περιοχή και αναλαμβάνει να κινεί τα νήματα. Είναι μια εντελώς διάσπαρτη διαδικασία, που σε μεγάλο βαθμό οφείλεται σ’ αυτό που λέμε εμείς ότι “μετατρέψαμε το φίλτρο σε χωνί”. Δηλαδή αντί να υπάρχουν φίλτρα να κόβουν, στην πραγματικότητα υπάρχουν τεράστιες τρύπες στο σύστημα. ...γίνονται προσπάθειες..., αλλά υπάρχουν ένα σωρό πολιτικές και κομματικές, αν θέλετε, δεσμεύσεις που τις εμποδίζουν» (ΣΙΤ 7).

Περαιτέρω, υπογραμμίζεται η έλλειψη ενός μακροχρόνιου πολιτικού σχεδιασμού με τη συναίνεση όλων των πολιτικών κομμάτων, καθώς και ο θνησιγενής χαρακτήρας διαφόρων θεσμικών πρωτοβουλιών και μεταρρυθμίσεων, οι οποίες κάθε φορά αλλάζουν ανάλογα με τις στοχεύσεις και τις προτεραιότητες κάθε κυβέρνησης. Οι παλιωδίες και ανακολουθίες αποτυπώνονται σε διάφορα επίπεδα: α) στη διαμόρφωση του κανονιστικού πλαισίου, β) στη θεσμική οργάνωση και λειτουργία, γ) στο ανθρώπινο δυναμικό και τη στελέχωση των θεσμικών οργάνων, αλλά και δ) στα οικονομικά της υγείας, τον έλεγχο των δαπανών, τον κεντρικό συντονισμό και έλεγχο όλων των οικονομικών ροών και στοιχείων. Ο μακροχρόνιος σχεδιασμός θα επέτρεπε και έναν ορθολογικό προγραμματισμό της κατανομής των δημόσιων πόρων μέσω αντικειμενικών κριτηρίων, της καταγραφής των αναγκών και της πραγματοποίησης σχεδιασμού και προβλέψεων. Όπως σημειώνεται χαρακτηριστικά:

«Οι επιτροπές που συστήνονται, δυστυχώς, έχουν τις περισσότερες φορές μέλη τους παρατρεχάμενους των υπουργών. Συμβούλους, συνεργάτες, ειδικούς συμβούλους, ειδικούς συνεργάτες. Δεν έχουν υπηρεσιακούς παράγοντες, που σημαίνει ότι όταν φύγει ο γραμματέας και φύγουν και οι συνεργάτες, δεν υπάρχει κανένας να ξέρει τι έχουν κάνει. Άρα, λοιπόν, υπάρχει ένα έλλειμμα συνέχειας όλων αυτών...» (ΣΙΤ 4).

«Υπάρχει μια αδράνεια του συστήματος, η οποία είναι αυτό: κάνουμε κάτι τώρα, αλλά δεν υπάρχει συνέχεια σ' αυτό, και δεν υπάρχει συνέχεια, από τη μια διοίκηση στην επόμενη διοίκηση. Οι διαφορετικές διοικήσεις δεν βασίζονται στις προηγούμενες... Ίσως και καμιά φορά μέσα στην ίδια την Κυβέρνηση, η αλλαγή ενός, ξέρετε, Διοικητή, ή ενός τελοσπάντων στελέχους που ασχολείται με κάποιον φορέα ο οποίος εφαρμόζει τέτοια πράγματα κι αυτό ακόμη να δημιουργήσει μια αδράνεια...» (ΣΙΤ 8).

Από την άλλη, αποτυπώνεται emphaticά η έλλειψη κεντρικής εποπτείας, αλλά και η απουσία μιας αποτελεσματικής οργάνωσης, διοίκησης και διαχείρισης σε όλα τα στάδια, τις δομές και τις διαδικασίες του συστήματος υγείας, από το υπουργείο, τις Υγειονομικές Περιφέρειες (ΥΠΕ), τα νοσοκομεία, τις κλινικές και τα κέντρα υγείας, από τη στελέχωση της Κεντρικής Επιτροπής Προμηθειών Υγείας (ΕΚΑΠΥ) μέχρι τη στελέχωση των επιτροπών προμηθειών στα νοσοκομεία, από την αδυναμία πραγματοποίησης κεντρικών προμηθειών λόγω έλλειψης επαρκούς χαρτογράφησης των αναγκών μέχρι την αγορά ακριβών και πολύ εξειδικευμένων μηχανημάτων σε δομές πρωτοβάθμιας φροντίδας για λόγους ψηφοθηρικούς ή πολιτικής σκοπιμότητας, χωρίς ορθολογικό σχεδιασμό και στόχευση.

«Η λύση είναι οι προϋπολογισμοί, οι σωστοί και λογικοί προϋπολογισμοί των νοσοκομείων. Σε αυτό δεν έχουν γίνει πολλά σοβαρά βήματα. Και δεν έχουν γίνει γιατί δεν υπάρχει το management εκείνο στα νοσοκομεία, τις περισσότερες φορές τουλάχιστον, που θα μπορούσε να δει το νοσοκομείο ως μία ενιαία μονάδα και όχι ως ξεχωριστά κουτάκια» (ΣΙΤ 3).

«Δεν επικοινωνεί νοσοκομείο με νοσοκομείο, νοσοκομείο με υπουργείο και το κυριότερο δεν επικοινωνεί τμήμα νοσοκομείου με άλλο τμήμα. Δεν ξέρεις τι μπαίνει μέσα. Το 2016 βρέθηκαν υλικά ληγμένα σε αποθήκη του Ευαγγελισμού πολλών χιλιάδων ευρώ. Πεταμένα. Δεν υπάρχει κανένα σύστημα μηχανοργάνωσης των αποθηκών των νοσοκομείων. Θεωρητικά, λέω πάλι, λυμένα είναι. Μπαίνει το προϊόν μέσα, χτυπάς barcode, εμφανίζεται στο σύστημα, ξέρεις ότι πήρα τέτοια τότε, πόσα έχω. Βγαίνει ο άλλος από την αποθήκη, χτυπάει ότι το πάει στο άλλο τμήμα τάδε, τάδε... εδώ δεν υπάρχει τίποτα. Άντε πιάσε ένα τέτοιο... φέρε ένα τέτοιο... πόσα είχαμε... μα πού πήγανε... δεν υπάρχει καταγραφή...» (ΣΔΥ 11).

«Μας εξυπηρετεί όλη αυτή η έλλειψη σχεδιασμού, εποπτείας, ελέγχου... Μας εξυπηρετεί η άναρχη αυτή δόμηση, μας εξυπηρετεί όλους... Εξυπηρετεί την αυθαιρεσία, εξυπηρετεί τον μη έλεγχο... Γιατί εδώ παρατηρείται το φαινόμενο τα Κέντρα Υγείας να έχουν πάρει ψηφιακούς μαστογράφους χωρίς να έχουν γιατρούς και τα πανεπιστημιακά νοσοκομεία να μην έχουν... δεν υπάρχει ορθολογική κατανομή του εξοπλισμού. Είναι άναρχη. Όποιος έχει την πρόσβαση, βουλευτής, υπουργός λέει “πάρε εδώ πέρα, πάρε κι εδώ πέρα”...» (ΣΙΤ 4).

«Η διαφθορά δεν έχει να κάνει μόνο με το πόσα χρήματα, με τη διακίνηση χρημάτων μεταξύ αγοραστή και πωλητή. Η διαφθορά έχει να κάνει με την απώλεια χρημάτων των φορολογουμένων, έστω κι αν δεν έχει υπάρξει συναλλαγή. Αυτά τα βλέπουμε συχνά. Οφείλονται σε πολύ μεγάλο βαθμό σε τεμπελιά των αρμοδίων, σε αδυναμία χειρισμού του κομματιού που λέγεται “προμήθειες”, επίσης οφείλεται σε πάρα πολύ μεγάλο βαθμό στην έλλειψη ενός χάρτη Υγείας. Βλέπουμε διαγωνισμούς σε Κέντρα Υγείας που προμηθεύονται υλικά μεγάλης αξίας, τα οποία αποκλείεται να χειριστούν αποδοτικά..., αλλά ένας τοπικισμός που λειτουργεί στη χώρα μας κάνει τις Διοικήσεις, που δεν ελέγχονται για το τι υπηρεσίες παρέχουν, να ξοδεύουν χρήματα εκεί που δεν όφειλαν... η τοπική κοινωνία πιέζει μέσω των πολιτικών της αντιπροσώπων τη διοίκηση του Κέντρου Υγείας και... ξαφνικά βλέπουμε να εγκαθίσταται κάτι το οποίο είναι εκτός τόπου και χρόνου... είναι σαν να χρειάζεσαι να πας μέχρι το περίπτερο και να αγοράσεις ένα λεωφορείο για να πας» (ΣΙΤ 7).

Ταυτόχρονα, δεν υπάρχει κεντρική εποπτεία μέσω της συλλογής και αξιολόγησης δεδομένων, τα οποία σε πολλές περιπτώσεις δεν είναι συγκρίσιμα και αξιοποιήσιμα, καθώς τηρούνται με τελείως διαφορετικό τρόπο. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του συστήματος BI (Business Intelligence), που εφαρμόστηκε για ένα διάστημα από το Υπουργείο Υγείας προκειμένου να σχηματιστεί σαφής εικόνα των δαπανών, διαγωνισμών, αναθέσεων και προμηθειών των νοσοκομείων, το οποίο φαίνεται ότι δεν λειτούργησε ικανοποιητικά, καθώς, αφενός, υπήρχαν διαφορές στον τρόπο καταχώρησης των δεδομένων και αφετέρου, τα στοιχεία δεν ενημερώνονταν αυτόματα σε ταυτόχρονο χρόνο.

Μάλιστα υποστηρίζεται ότι τα πάντα θα μπορούσαν να παρακολουθούνται εάν υπήρχε σε όλα τα νοσοκομεία ένα πλήρες και διαλειτουργικό σύστημα καταγραφής των υλικών και φαρμάκων που χρησιμοποιούνται, με τη χρήση ενός «barcode», όπως στα «super market». Εάν τα νοσοκομεία είχαν ένα τέτοιο «online» σύστημα που ενώνεται με έναν κεντρικό «server» στο υπουργείο, θα μπορούσε με απλό τρόπο να καταγράφεται ανά πάσα στιγμή τότε προμηθεύεται ένα νοσοκομείο οποιοδήποτε υλικό ή φάρμακο, τι υπάρχει στις αποθήκες του και τι καταναλώθηκε. Με αυτόν τον τρόπο μάλιστα θα μπορούσαν να γίνουν εύκολα προβλέψεις σε πανελλαδικό επίπεδο και να διενεργούνται κεντρικοί διαγωνισμοί. Όπως σημειώνεται χαρακτηριστικά:

«Ένα οποιοδήποτε super market σε ένα χωριό έχει barcode, σωστά; Τα νοσοκομεία μας δεν έχουν barcode. Ελάχιστα έχουν barcode. Δεν θα πας σε μια ιδιωτική κλινική, ακόμα κι αν είναι μια ιδιωτική κλινική των δέκα κλινών, που να μην έχει barcode, να χρεώνει το υλικό... Το ΒΙ, για να έχει νόημα, θα έπρεπε να ενημερώνεται αυτόματα, να μην παρεμβαίνει ανθρώπου χέρι... μήπε το περιστατικό μέσα, κωδικοποιήθηκε το όνομά του, πέρασε το barcode από όποιο υλικό χρησιμοποιήσαν, ανέβηκε στην πλατφόρμα, τέλος... πολλά θα μπορούσαν να έχουν λυθεί εάν είχε αυτοματοποιηθεί η διαδικασία. Δηλαδή, όλες οι συμβάσεις ηλεκτρονικές, barcode στα υλικά, αυτόματο ανέβασμα στην πλατφόρμα, αυτόματα ενημέρωση, τέλος... στα πιο πολλά νοσοκομεία δεν υπάρχουν logistics... Δηλαδή, στις αποθήκες... τι να σας πω, χάνει η μάνα το παιδί και το παιδί τη μάνα» (ΣΔΥ 5).

Από την άλλη, σημειώνεται το παράδοξο, αφενός, να υπάρχει ελλιπής θεσμική πλαισίωση και στελέχωση σε ορισμένα πεδία, όπως, για παράδειγμα, στην Εθνική Κεντρική Αρχή Προμηθειών Υγείας (ΕΚΑΠΥ) ή στις επιτροπές αξιολόγησης και διαπραγμάτευσης φαρμάκων, όπου οι συνεντευξιαζόμενοι τονίζουν ότι θα έπρεπε να είχαν θεσμοθετηθεί οργανισμοί με μόνιμα στελέχη αντί επιτροπών που συνεδριάζουν εκ περιτροπής και αφετέρου, να υπάρχει πληθώρα φορέων και οργάνων με θεσμικές αλληλεπικαλύψεις σε άλλα.

«Ξέρετε πόσες επιτροπές υπάρχουν; Ο ΕΟΠΠΥ αξιολογεί, η ΕΚΑΠΥ αξιολογεί, αυτός ο περίφημος ΟΔΙΠΥ που έγινε, ο Οργανισμός Διασφάλισης Υπηρεσιών Υγείας υποτίθεται ότι αξιολογεί, εκείνο το ΚΕΤΕΚΝΥ, αυτό το Ινστιτούτο, το Κέντρο Τεκμηρίωσης και Κοστολόγησης Νοσοκομειακών Υπηρεσιών το περίφημο υποτίθεται ότι αξιολογεί... Εμείς εδώ όλοι αξιολογούμε... αποτέλεσμα δεν βλέπω...» (ΣΙΤ 4).

Τέλος, από την έρευνα προκύπτει ότι οι αρμόδιοι φορείς και εμπλεκόμενοι με τον χώρο της υγείας έχουν μια μάλλον μερική εικόνα της λειτουργίας του συστήματος, γνωρίζουν μερικά μόνο κομμάτια του παζλ, χωρίς να έχουν σαφή εποπτεία όλου του χώρου, των ανορθολογικοτήτων, των στρεβλώσεων και δυσλειτουργιών του, χωρίς να αντιλαμβάνονται το πώς όλα αυτά ενδέχεται να συνδέονται και να αλληλοεπηρεάζονται, αποτελώντας το ένα προϋπόθεση του άλλου. Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία στελέχους της διοίκησης δημόσιας υγείας και γιατρού:

«Εμένα, αυτή η εμπειρία της διοίκησης με καθόρισε πραγματικά... γιατί, ξέρετε, αντιλήφθηκα ότι ήμουν σαν το ψάρι που αν το ρωτήσεις σε ποιο περιβάλλον ζει... το τελευταίο πράγμα που θα περιγράψει είναι το νερό. Δηλαδή, ελάχιστοι γιατροί γνωρίζουν το περιβάλλον μέσα στο οποίο δρουν και περνούν τα περισσότερα χρόνια της ζωής τους. Ούτε εγώ το γνώριζα...» (ΣΔΥ 5).

4.2. Το σύστημα προμηθειών στην υγεία: θεσμικά κενά, ολιγωρίες και παραλείψεις

4.2.1. Η οργάνωση του συστήματος προμηθειών

Η πλειονότητα των συμμετεχόντων στην έρευνα επισημαίνει emphaticά την απουσία ενός κεντρικού συστήματος προμηθειών στην υγεία, τόσο όσον αφορά τα ιατροτεχνολογικά είδη όσο και για τα φάρμακα και τα αναλώσιμα. Στην πραγματικότητα, έχουν ολοκληρωθεί και υλοποιούνται όλα αυτά τα χρόνια μόνο δύο διαγωνισμοί στο πεδίο των γενόσημων φαρμάκων.

Η απουσία ενός κεντροποιημένου συστήματος, που να καλύπτει ένα μεγάλο μέρος των δαπανών, αυτών τουλάχιστον που μπορούν να προβλεφθούν και να γενικευτούν, αποδίδεται σε διάφορους παράγοντες: α) στη θεσμική αδυναμία και υποστελέχωση της ΕΚΑΠΥ (πρώην ΕΠΥ), β) στην έλλειψη τεχνογνωσίας, γ) στην έλλειψη ενιαίας κωδικοποίησης των προϊόντων, δ) στην έλλειψη κεντρικού σχεδιασμού αναφορικά με τη χαρτογράφηση των αναγκών σε πανελλαδικό επίπεδο, ε) στο βαρύ, γραφειοκρατικό και αργό θεσμικό πλαίσιο του νόμου των δημόσιων συμβάσεων, που έχει ως αποτέλεσμα οι περισσότεροι διαγωνισμοί να ολοκληρώνονται μετά από χρόνια και με δικαστική απόφαση, στ) σε σκοπιμότητες, ζ) στα καρτέλ των εταιρειών και το μοίρασμα της αγοράς, η) στις παρελκυστικές και καταχρηστικές πρακτικές των εταιρειών, που στο πλαίσιο του ανταγωνισμού χρησιμοποιούν όλα τα αθέμιτα μέσα, δωροδοκίες, εξαγορά μελών της επιτροπής, εκφοβισμούς, εκβιασμούς, νομική εξόντωση μέσω αλληπάλληλων προσφυγών, αγωγών, μηνύσεων, αλλά και θ) σε τεχνικές δυσκολίες περιγραφής προϊόντων με σύνθετα ποιοτικά χαρακτηριστικά.

Πιο συγκεκριμένα, η Εθνική Κεντρική Αρχή Προμηθειών Υγείας (ΕΚΑΠΥ και πρώην ΕΠΥ), η οποία απαρτίζεται σήμερα από εννέα μέλη, ήταν αρχικά ενταγμένη στο Υπουργείο Υγείας. Στη συνέχεια, στα τέλη του 2017 έγινε ΝΠΔΔ, με σκοπό να στελεχωθεί και να γίνει οργανισμός, όπως είναι στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες. Ωστόσο, φαίνεται ότι η παρούσα κυβέρνηση αποσκοπεί στη μετατροπή της ΕΚΑΠΥ σε ανώνυμη εταιρεία, ενώ η θεσμική κατοχύρωση και στελέχωση της Επιτροπής ήταν από την αρχή προβληματική.

«Αν πάει κανείς και δει το ιστορικό αυτού του οργανισμού και μόνο, θα καταλάβει ότι είναι ενδεικτικό ότι δεν θέλουμε... άσ' το εκεί να λέμε ότι υπάρχει και ένας οργανισμός και τελείωσε. Η τωρινή κυβέρνηση έχει δεσμευτεί, και αποτυπώνεται

σε κείμενα, στις εκθέσεις της ευρωπαϊκής ένωσης, ότι θα την κάνει μια ανώνυμη εταιρεία. Θα γίνει και αυτή Α.Ε. ... Α.Ε. δεν βρήκαμε στην Ιταλία, δεν βρήκαμε στην Αυστρία, δεν βρήκαμε στην Ιρλανδία, δεν βρήκαμε στη Βόρεια Ιρλανδία, δεν βρήκαμε στην Πορτογαλία... παντού αυτός είναι ένας οργανισμός δημόσιος...» (ΣΔΥ 11).

Ορισμένοι, όμως, συμμετέχοντες αναγνωρίζουν ολιγωρίες και σκοπιμότητες:

«Γιατί δεν έχει προχωρήσει ένα κεντρικό σύστημα προμηθειών; Γιατί δεν θέλουν να προχωρήσει; δεν βολεύει... δυσκολεύει πολύ το να πετύχεις πολύ καλύτερες τιμές» (ΣΔΥ 9).

«...Προχτές, η ΕΚΑΠΥ ακύρωσε έναν διαγωνισμό που είχε προκηρυχθεί το 2014... Για βηματοδότες και ενδοφακούς... πέρασαν 5 πρόεδροι της ΕΚΑΠΥ, πέντε, όχι ένας, πέντε, από το '14-'15 μέχρι το '21, για να ακυρωθεί ο διαγωνισμός... Στην απόφαση της ΕΚΑΠΥ λέει ότι διαπίστωσαν ότι οι προσφορές είχαν λήξει από πέρυσι τον Φεβρουάριο. Κι έκαναν έναν χρόνο για να το δουν αυτό; Έναν χρόνο; Και γιατί λήξανε τόσα χρόνια; Τι γινότανε; δηλαδή, τι είναι...; Είναι ανικανότητα; Είναι αδιαφορία; Είναι άγνοια; Τι είναι; Εγώ λέω ότι είναι και τα τρία μαζί» (ΣΙΤ 4).

Από την άλλη, πολλοί από τους συμμετέχοντες στο δείγμα υπογραμμίζουν την έλλειψη τεχνογνωσίας και γνώσεων ιατρικής τεχνολογίας, την έλλειψη ενιαίας κωδικοποίησης των προϊόντων με βάση τις τεχνικές τους προδιαγραφές και την ανάγκη προκήρυξης διαγωνισμών με βάση τις κλινικές προδιαγραφές των προϊόντων και όχι σύνθετες τεχνικές προδιαγραφές που οδηγούν μοιραία σε φωτογραφικούς διαγωνισμούς.

«...δεν έχει βρεθεί τρόπος, δηλαδή δεν εφαρμόζεται, παρά σε ελάχιστες εξαιρέσεις, ένα σύστημα που θα επέτρεπε την εκτίμηση των αναγκών στο επόμενο διάστημα και την κανονική διαδικασία παραγγελίας κ.λπ. Επίσης, για να έρθουμε πάλι στην ΕΚΑΠΥ, δεν υπάρχει μια δυνατότητα να έχουν όλα τα νοσοκομεία μια ενιαία κωδικοποίηση για τα υλικά τους και να μπορούν με βάση τα αποθέματα της προηγούμενης χρονιάς να εκτιμούν τις ανάγκες, έτσι ώστε αυτό να επιτρέψει και την κεντρική διαδικασία προμήθειας» (ΣΔΥ 3).

«Δεν μπορούν να το κάνουν, γιατί και η ΕΠΥ και η ΕΚΑΠΥ που είναι τώρα –η ίδια υποτίθεται επιτροπή είναι, απλά έχει αλλάξει όνομα– δεν μπορεί να το κάνει γιατί κατ' αρχάς δεν ξέρει να το κάνει, δεν έχει ούτε μπτρώο... περιμένει να ολοκληρωθεί το μπτρώο του ΕΟΦ, το οποίο είναι ένα καινούργιο μπτρώο που προσπάθησαν να κάνουν γρήγορα γρήγορα και δεν έχουν προχωρήσει και πολύ και το οποίο, όμως, περιλαμβάνει την καταχώρηση των προϊόντων ανά κωδικό, δεν έχει δηλαδή τεχνικά χαρακτηριστικά. Πώς μπορείς να κάνεις έναν διαγωνισμό αν δεν έχεις τεχνικά χαρακτηριστικά; Είναι σαν να παίρνεις ένα γουρούνι στο σακί. Δεν μπορεί όλοι οι βηματοδότες, όλα τα stent, όλοι οι καθετήρες, όλα τα αντιδραστήρια να είναι τα ίδια! Υπάρχουν καλύτερα, υπάρχουν και χειρότερα. Υπάρχουν κάποια τα οποία λόγω υλικού κρατάνε περισσότερο και άλλα που κρατάνε λιγότερο. Δηλαδή, οι τιμές είναι τεράστιες. Αυτά, λοιπόν, πρέπει να έχεις τη δυνατότητα να τα διαχω-

ρίσεις. Η ΕΚΑΠΥ δεν μπορεί, δεν έχει τη δυνατότητα να τα διαχωρίσει γιατί δεν έχει ούτε έναν άνθρωπο ο οποίος να έχει σπουδάσει βιοϊατρική τεχνολογία» (ΣΙΤ 2).

Εάν όμως οι τεχνικές δυσκολίες εμποδίζουν τη διενέργεια κεντρικών διαγωνισμών στα ιατροτεχνολογικά προϊόντα, κάτι τέτοιο δεν ισχύει στα φάρμακα, στα οποία ο διαγωνισμός προκηρύσσεται με βάση τη δραστική ουσία. Και σε αυτό όμως το κομμάτι, έχουν πραγματοποιηθεί μόνο δύο διαγωνισμοί στην αγορά των γενόσημων φαρμάκων. Όπως σημειώνεται:

«Ελάχιστες κεντρικές προμήθειες έγιναν. Όταν λέμε ελάχιστες, δηλαδή, τα νοσοκομεία κάνουν έναν τζίρο φαρμάκων γύρω στα 750-800 εκατομμύρια τον χρόνο. Οι διαγωνισμοί οι κεντρικοί που έγιναν μέχρι τώρα είναι ζήτημα αν είναι της τάξης των 3-4 εκατομμυρίων. Δηλαδή, τίποτα δεν είναι... θα έπρεπε να υποχρεώνει το κράτος την ΕΚΑΠΥ να αποδώσει έργο και να δουλέψει... και ο υπουργός θα έπρεπε να είναι υπεύθυνος νομοθετικά αν δεν έχουμε κεντρικές προμήθειες. Δεν τολμάει, όμως, κανείς να φτιάξει νομοθεσία που να καθιστά τον υπουργό υπεύθυνο...» (ΣΙΤ 1).

4.2.2. Η επιλογή αναδόχων-εργοληπτών

Οι συνέπειες από την απουσία μιας κεντρικής διαδικασίας προμηθειών σε επίπεδο υπουργείου ή ΥΠΕ δημιουργεί πολλά ζητήματα, καθώς μετακυλίνει το βάρος των διαδικασιών προς τα νοσοκομεία, τις πρωτοβάθμιες και δευτεροβάθμιες δομές υγείας, οι οποίες επίσης έχουν τεράστιες ελλείψεις σε υποδομές, τεχνογνωσία και προσωπικό, με αποτέλεσμα να ανοίγονται ρωγμές στο σύστημα και να δημιουργούνται θύλακες διαφθοράς. Έτσι, λόγω της ελλιπούς οργάνωσης και λειτουργίας του κεντρικού συστήματος προμηθειών, τα νοσοκομεία, προκειμένου να καλύψουν τις ανελαστικές δαπάνες τους, οι οποίες έχουν έναν εξαιρετικό και επείγοντα χαρακτήρα, καταφεύγουν σε μεμονωμένους διαγωνισμούς, είτε σε απευθείας αναθέσεις, παρατάσεις υφιστάμενων συμβάσεων, εξωσυμβατικές προμήθειες, κατατημήσεις ποσών, σε στήσιμο των διαγωνισμών μέσω φωτογραφικών διατάξεων και στην προμήθεια υλικών και φαρμάκων στη βάση μιας ανταποδοτικότητας μέσω της παροχής και αποδοχής άμεσων και έμμεσων ωφελημάτων για όλους τους εμπλεκόμενους.

«Τα νοσοκομεία είναι σαν μικρά εργοστάσια. Τα πολλά χρήματα φεύγουν συνήθως από τις προμήθειες των νοσοκομείων, όπου εκεί είτε στήνονται διαγωνισμοί είτε δεν γίνονται καν διαγωνισμοί και γίνονται απευθείας αναθέσεις στους δικούς μας, με το αζημίωτο βεβαίως... Και εκεί υπάρχει μια ιεραρχία, ξέρετε... Δηλαδή, δεν μπορεί ο απλός υπάλληλος που είναι στο τμήμα προμηθειών να το κάνει. Συνήθως, αυτό ξεκινάει από αυτόν που διοικεί και καταλήγει στον υπάλληλο...» (ΣΔΥ 5).

«Οι περισσότεροι μεγάλοι διαγωνισμοί που αφορούν είτε μεγάλο budget είτε μεγάλη ποσότητα καταλήγουν οι περισσότεροι με δικαστική απόφαση. Η κατοχύρωση γίνεται με δικαστική απόφαση. Οπότε όλα αυτά τα χρόνια η διαδικασία ποια είναι; Το νοσοκομείο να προβαίνει σε πρόχειρους τρίμηνους διαγωνισμούς μέχρι

του επιτρεπόμενου ορίου, περιμένοντας να ολοκληρωθεί μια διαδικασία, η οποία δεν ολοκληρώνεται ποτέ. Γιατί ποιος θα την τρέξει; Ένας υπάλληλος που την όλη ιστορία την αντιμετωπίζει ως πάρεργο και που κινδυνεύει να είναι υπόλογος;» (ΕΑ 7).

Σε άλλες περιπτώσεις, οι διαγωνισμοί περιλαμβάνουν φωτογραφικές διατάξεις, στοχεύουν σε συγκεκριμένο προμηθευτή, αποκλείοντας όλους τους υπόλοιπους. Αυτό συμβαίνει διότι στην πλειονότητα των περιπτώσεων, ελλείψει ειδικής τεχνογνωσίας και γνώσεων ιατρικής τεχνολογίας από τα μέλη των επιτροπών, οι προδιαγραφές των προϊόντων συντάσσονται από τις εταιρείες κατόπιν αιτήματος των γιατρών ή των διοικητικών υπαλλήλων. Αυτό μπορεί να υποκρύπτει κάποιο παράνομο όφελος, μπορεί όμως να οφείλεται και σε άγνοια, σε έλλειψη χρόνου και διάθεσης των αρμόδιων υπαλλήλων και ιατρών της επιτροπής. Μάλιστα, σε ορισμένες περιπτώσεις, οι τεχνικές προδιαγραφές αποτελούν πιστή αντιγραφή των «προσπέκτους» των μηχανημάτων, κι ενίοτε, για όρους «αδιαβλητότητας», ενσωματώνονται τεχνικές προδιαγραφές από διαφορετικά μηχανήματα, οδηγώντας σε λογικές παραδοξότητες. Το ζήτημα αυτό, όπως τονίζουν οι συμμετέχοντες, θα μπορούσε πολύ εύκολα να υπερκεραστεί εάν ο νόμος προέβλεπε την περιγραφή κλινικών και όχι τεχνικών προδιαγραφών, με αναφορά στα κλινικά αποτελέσματα της εξέτασης και όχι στα τεχνικά χαρακτηριστικά του ιατροτεχνολογικού προϊόντος. Το ζήτημα περιπλέκεται ακόμα πιο πολύ από την έλλειψη κωδικοποίησης των ιατροτεχνολογικών προϊόντων.

«...Οι εταιρείες τις γράφουν τις προδιαγραφές. Ποιος τις γράφει; Ζητάει ο γιατρός, γράψε μου, θέλω να πάρω αυτό το μηχανήμα, γράψε μου προδιαγραφές» (ΣΙΤ 4).

«...να βγαίνουν διαγωνισμοί όπου η προδιαγραφή να μην προδιαγράφει τη λύση στο πρόβλημα, αλλά μόνο το πρόβλημα. Δηλαδή, θέλω να αγοράσω έναν αναλυτή, για να μου κάνει αναλύσεις αίματος. Γιατί θα πρέπει να έχει 500 προδιαγραφές ο διαγωνισμός, όπου μόνο με τι χρώμα είναι γραμμένο το logo της εταιρείας δεν γράφει;... αυτός που ενσωματώνει τις τεχνικές προδιαγραφές στα νοσοκομεία δεν έχει γνώση τού τι κάνει, γι' αυτό βάζει μέσα και το βάρος και τις διαστάσεις του μηχανήματος που ήταν πάνω στο προσπέκτους. Αν υπήρχε Health Technology Assessment, θα υπήρχαν βασικές προδιαγραφές για τα πάντα» (ΣΙΤ 7).

«...ας υποθέσουμε ότι είμαι υπάλληλος στο τμήμα προμηθειών και μου λένε λοιπόν: βγάλε προδιαγραφές. Το “βγάλε προδιαγραφές” στην πραγματικότητα δεν το λένε σε εμένα, στον γραφιά, το λένε στον Πρόεδρο της Επιτροπής που είναι επιστήμονας. Ο επιστήμονας αυτός, ο γιατρός, ο καθηγητής, ο όποιος... βαριέται, κατά κανόνα. Εγώ το θέτω έτσι. Δεν είναι ότι θέλει να πάρει λεφτά από κάποιον. Βαριέται... Ήδη χρησιμοποιεί στο εργαστήριό του κάτι αντίστοιχο. Παίρνει αυτόν που χρησιμοποιεί και του λέει: “ρε συ, μου είπαν να γράψω προδιαγραφές. Στείλε μου το προσπέκτους”. Παίρνει κι άλλον έναν: “στείλε μου κι εσύ προδιαγραφές”. Τα κοιτάει, τα βάζει και τα 2 κάτω, τα δίνει –πάλι επειδή βαριέται– τα δίνει στον υπάλληλο κάτω και του λέει: απ' αυτά, γράψε. Τα παίρνει ο άλλος και τρελαίνεται,

γιατί δεν καταλαβαίνει καν τι λένε, και πολλές φορές έχουμε δει να είναι το άθροισμα των προδιαγραφών και των δύο!» (ΣΙΤ 7).

Από την άλλη, από πολλούς συμμετέχοντες στην έρευνα επισημαίνεται η αθρόα προσφυγή σε απευθείας αναθέσεις μέσω της κατάτμησης των ποσών, που αποτελούν και τον μεγαλύτερο όγκο των προμηθειών στα νοσοκομεία. Η πρακτική αυτή, που συνυφαίνεται με την έλλειψη προγραμματισμού, την καταγραφή των αναγκών και τη διενέργεια προβλέψεων στις δομές υγείας, αιτιολογείται από τον κατεπείγοντα και εξαιρετικό χαρακτήρα των προμηθειών στην υγεία, ενώ οδηγεί ενίοτε σε πολύ μεγάλες διαφοροποιήσεις των τιμών παροχής διάφορων ειδών.

«Απευθείας αναθέσεις γίνονται, και γίνονται με το εξής σκεπτικό, το οποίο άλλοτε είναι σωστό, άλλοτε δεν είναι: για να κάνω εγώ έναν διαγωνισμό σήμερα, θα χρειαστεί 3-4 άνθρωποι να δουλέψουν για ένα εξάμηνο. Οι διαγωνισμοί στήνονται τόσο στραβά, που γίνονται εύλογα αιτία για ένα σωρό ενστάσεις από τη μεριά των διαγωνιζομένων, με αποτέλεσμα ένας διαγωνισμός να τραβάει 2-3 χρόνια. Λοιπόν, σ' αυτήν την περίπτωση, λέει το νοσοκομείο σ' αυτόν που ήδη ήταν μέσα με τον προηγούμενο μειοδοτικό διαγωνισμό: "δέχεσαι να μου κάνεις μια έκπτωση 3% και να συνεχίσεις για άλλα 2-3 χρόνια;". Μπορεί να δεχθεί, μπορεί και να μη δεχθεί. Τέτοιου είδους παρατάσεις συμβάσεων, όπως τις λένε, συμβαίνουν σήμερα. Και οφείλονται είτε σε αδυναμία του νοσοκομείου είτε σε συνεννόηση. Δεν το κρύβω ότι πολλά νοσοκομεία προτιμούν να μην μπουν στη διαδικασία αυτή, ειδικά εάν οι τιμές που έχουν, βλέπουν ότι είναι τιμές που είναι της αγοράς... Αυτό δεν είναι εξωσυμβατικό, πρέπει να γίνει μια διάκριση. Εξωσυμβατικά σημαίνει ότι το νοσοκομείο στέλνει μια επιστολή και λέει: "δέχεσαι να συνεχίσεις να μου παραδίδεις αυτά τα ίδια, τα επόμενα 2 χρόνια; Ή μέχρι να κάνω διαγωνισμό;". Αυτό είναι εξωσυμβατικό. Στην άλλη περίπτωση, γίνεται κανονική σύμβαση, η οποία παρατείνει την προηγούμενη. Σ' αυτήν την περίπτωση, είναι νομιμοποιημένα κανονικά και είναι παράταση σύμβασης... υπάρχει συμβόλαιο χωρίς διαγωνιστική διαδικασία» (ΣΙΤ 7).

«Υπάρχουν διαφοροποιήσεις εξωπραγματικές ως προς τις τιμές παροχής των ιατροτεχνολογικών ειδών στα νοσοκομεία της επικράτειας... είναι εντυπωσιακό ότι δεν έχει να κάνει με αυτό που θα υπέθετε κάποιος, γιατί διαφοροποιήσεις προφανώς και μπορούν να υπάρχουν όταν είναι ένα μικρό νοσοκομείο, είναι ένα επαρχιακό νοσοκομείο, είναι ένα νοσοκομείο που επειδή δεν γίνεται κεντρικός διαγωνισμός, και άρα αναγκαστικά βγαίνει στην αγορά μόνο του, χρειάζεται μικρότερη ποσότητα από ένα άλλο νοσοκομείο. Εδώ μιλάμε για νοσοκομεία στην Αθήνα που παίρνουν σε τριπλάσια, τετραπλάσια, οκταπλάσια τιμή και απέχουν μεταξύ τους πεντακάσια μέτρα» (ΣΔΥ 11). «...Εκείνο που θυμάμαι, για παράδειγμα, είναι τα σκιαγραφικά και τα παραμαγνητικά, που είναι για τις τομογραφίες... Μάλιστα, υπήρχε και μια περίπτωση ενός νοσοκομείου που είχε προμηθευτεί ένα ραδιενεργό υλικό, που είναι για την απεικόνιση αρθρώσεων, με δεκαπλάσια τιμή μονάδας από όλα τα άλλα νοσοκομεία της χώρας...» (ΣΔΥ 3).

Για τον εξορθολογισμό και την εξομάλυνση των τιμών σε ιατροτεχνολογικά είδη που προμηθεύονται οι δομές υγείας εκτός διαγωνιστικών διαδικασιών, δημιουργήθηκε ο θεσμός του Παρατηρητηρίου Τιμών. Πρόκειται για έναν θεσμό που δημιουργήθηκε το 2015, με τον οποίο προβλέφθηκε ότι όλοι οι προμηθευτές και πάροχοι υγείας θα πρέπει να αναρτούν στη συγκεκριμένη βάση δεδομένων τις τιμές των υλικών και ιατροτεχνολογικών ειδών που προμηθεύουν, κάνοντας χρήση συγκεκριμένων κωδικών. Κάθε φορά μάλιστα που το Δημόσιο προμηθευόταν ένα νέο υλικό έπρεπε να εισαχθεί η τιμή του στο Παρατηρητήριο Τιμών, ώστε να αποτελέσει ένα κατώφλι για την αγορά ομοειδών προϊόντων. Μολονότι ο θεσμός του Παρατηρητηρίου οδήγησε σε εξομάλυνση της τιμολόγησης προϊόντων με τεράστιες αποκλίσεις σε σχέση με τις λοιπές χώρες της ΕΕ (καρδιολογικά, ορθοπεδικά), ωστόσο, πολύ γρήγορα περιήλθε σε αχρησία, λόγω μη επικαιροποίησής του από την αρμόδια Κεντρική Επιτροπή Προμηθειών, με αποτέλεσμα σήμερα να προκαλεί στρεβλώσεις στην αγορά και διάφορες μεθοδεύσεις από την πλευρά των εταιρειών, προκειμένου να μη λαμβάνεται υπόψη.

«Το Παρατηρητήριο Τιμών είναι άλλη μια πικραμένη ιστορία... Πριν 2-3 χρόνια, στο Παρατηρητήριο Τιμών εκκρεμούσαν γύρω στα... πάνω από 5.000 αιτήματα επικαιροποίησης. Χιλιάδες αιτήματα, τα οποία δεν είχε επεξεργαστεί κανείς ποτέ. Το Παρατηρητήριο Τιμών ήταν μια ψεύτικη πραγματικότητα, αντανακλούσε δεν ξέρω ποια εποχή. Για ελάχιστα πράγματα ήταν επικαιροποιημένο. Το Παρατηρητήριο Τιμών δεν συστάθηκε για να διευκολύνει, είναι αμυντικός μηχανισμός. Υποτίθεται φτιάχθηκε γιατί αν μια τιμή ξεπερνά κατά πολύ τη μέση τιμή του Παρατηρητηρίου χτυπάει, και το Ελεγκτικό απέρριπτε τη σύμβαση. Τώρα, μας τελείωσε το Ελεγκτικό, οπότε δεν έχουμε θέμα. Γιατί αν υπήρχε το Ελεγκτικό Συνέδριο και το Παρατηρητήριο Τιμών δεν θα πέρναγε καμία από τις αναθέσεις που γίνονται σήμερα... που αγοράζονται γάντια σε δεκαπλάσια τιμή από ό,τι τα βρίσκω στο super market της γειτονιάς. Πικραμένη ιστορία η υγεία...» (ΣΔΥ 5).

«Το Παρατηρητήριο υπολειπεται, διότι υπάρχουν πάρα πολλές εταιρείες οι οποίες εκμεταλλεύονται το γεγονός ότι αν γράψεις στο τιμολόγιο, που θα πας να παραδώσεις τα υλικά, ότι τα υλικά δεν βρίσκονται στο Παρατηρητήριο Τιμών, κανείς δεν θα ψάξει... Πάρα πολλές εταιρείες βάζουν έναν κωδικό τελείως διαφορετικό, δεν είναι το υλικό το οποίο στην πραγματικότητα έχουν, απλώς τους βολεύει η τιμή και όταν πάνε στο νοσοκομείο, είτε τα ελέγχουν είτε δεν τα ελέγχουν, αν δεν πληρωθούν... κάποια στιγμή στη Βουλή θα βγει μια απόφαση η οποία θα λέει ότι νομιμοποιούνται οι παράνομες προμήθειες... (ΣΙΤ 2).

«Έχει πολλά λάθη στο Παρατηρητήριο. Δεν ελέγχεται το Παρατηρητήριο, ούτε οι τιμές ελέγχονται. Εγώ, για δικό μου προϊόν, βρήκα μια τιμή η οποία έχει κατέβει στο Παρατηρητήριο από ένα νοσοκομείο... γιατί αυτό καταγράφεται, ποιο νοσοκομείο είναι που έβαλε την καινούργια τιμή... ήταν σε ένα νοσοκομείο που δεν έκαναν χρήση των προϊόντων μου. Απλώς χρησιμοποίησαν έναν κωδικό... Ό,τι κάνουν οι

εταιρείες για να μπερδέψουν τα πράγματα, το κάνουν και στα νοσοκομεία... Χρησιμοποίησαν έναν κωδικό για να κάνουν τη δουλειά τους και κατέβασαν την τιμή σε ένα υλικό το οποίο δεν το έπαιρναν στην ουσία...» (ΣΙΤ 2).

4.3. Καθυστερήσεις εξόφλησης και κοινοβουλευτική νομιμοποίηση δαπανών

Από την άλλη, ένα άλλο ζήτημα που αναδεικνύεται είναι η επί δεκαετίες κοινοβουλευτική νομιμοποίηση των εξωσυμβατικών δαπανών των νοσοκομείων, τα οποία, με την επίκληση λόγων έκτακτης και κατεπείγουσας ανάγκης, προμηθεύονται υλικά και αναλώσιμα εκτός διαγωνιστικών διαδικασιών. Όπως αναλύθηκε και στην προηγούμενη ενότητα, το γεγονός αυτό μπορεί να οφείλεται σε ανικανότητα ή πραγματική αδυναμία ή ανάγκη, είτε σε λόγους απροθυμίας ή σκοπιμότητας. Σε κάθε περίπτωση, η διαχρονική και εκ των υστέρων κοινοβουλευτική νομιμοποίηση των εξωσυμβατικών δαπανών αποτελεί μια έμμεση παραδοχή της πολιτείας αναφορικά με τα θεσμικά κενά και την ανορθολογικότητα του συστήματος, η οποία, με αυτόν τον τρόπο, διαιωνίζεται. Τα νοσοκομεία δηλαδή δεν κάνουν μακροπρόθεσμα οικονομικό προγραμματισμό και προϋπολογισμό, με τη βεβαιότητα και σιγουριά ότι η πολιτεία θα καλύψει εκ των υστέρων τις δαπάνες.

«Πρώτα απ' όλα, δεν υπάρχει σύστημα προμηθειών. Δεν υπάρχει, είναι κατ' επίφαση... Όλοι οι υπουργοί, όλων των κυβερνήσεων, αναγκάζονται να κάνουν νομιμοποίηση δαπανών. Την ξεπλένεις όλη τη διαδικασία. Δεν υπάρχει ακριβώς γκρίζα ζώνη. Αφού έρχεται ο υπουργός και την ξεπλένει. Αν το δεις μετά τυπικά... δεν το συζητάμε, είναι παράνομο. Όταν η προμήθεια που θέλεις να κάνεις είναι διακόσιες χιλιάδες και την έχεις σπάσει σε δέκα εικοσάρικα, είναι καραμπινάτη περίπτωση κατάτμησης προμήθειας. Καραμπινάτη από τον νόμο...» (ΣΔΥ 11).

«...Πάρτε να δείτε ότι πόσες φορές τα τελευταία χρόνια η Βουλή έχει νομοθετήσει και νομιμοποιήσει τις προμήθειες. Πόσες φορές; Κάθε χρόνο νομιμοποιεί τις προμήθειες, τις παράνομες. Γιατί, λοιπόν, τόσα χρόνια δεν μπορούμε εμείς να οργανώσουμε το σύστημα και να μη νομιμοποιούμε κάθε χρόνο; Γιατί; Και συνεχίζεται αυτό, προσέξτε, συνεχίζεται αυτό. Συνεχίζεται και σήμερα... γιατί εξυπηρετεί αυτή η άναρχη δόμηση και η κατάσταση...» (ΣΙΤ 4).

Περαιτέρω, πρακτικές διαφθοράς προκύπτουν και από τις καθυστερήσεις πληρωμών των προμηθευτών υγείας, με κύρια μορφή την ευνοϊκή ιεράρχηση των εντολών πληρωμής προς όφελος ορισμένων παρόχων. Μάλιστα, στο πεδίο αυτό καταγράφεται και μια σιωπηρή ανοχή των φορέων του Δημοσίου σε προφανείς υπερτιμολογήσεις προϊόντων (φαρμάκων, ιατροτεχνολογικών) από τις εταιρείες, στη βάση μιας αμοιβαίας κατανόησης της προκύπτουσας ζημίας των εταιρειών από τις καθυστερήσεις πληρωμών, η οποία προϋπολογίζεται στο αρχικό κόστος. Η πρακτική αυτή, που παρα-

τηρούνταν κυρίως στο παρελθόν, στοχεύει στον προϋπολογισμό της ενδεχόμενης εταιρικής ζημίας από την καθυστέρηση εξόφλησης και τη μεταφορά της στην αρχική κοστολόγηση του προϊόντος.

«Η αυτά για τους βηματοδότες το 2004-2006, που τα παίρναμε πανάκριβα. Θα σου πει η εταιρεία: “Ξέρεις κάτι; εγώ τα δίνω τόσο γιατί το Δημόσιο δεν με αποπληρώνει αμέσως, πρέπει να υπολογίσω και τη χασούρα μου”. Κατάλαβες; “Θα με πληρώσει σε ένα, δύο χρόνια; Πρέπει να υπολογίσω στην τιμή που δίνω και τη χασούρα μου”» (ΕΑ1).

«Ναι, δεν λειτουργούσε το Παρατηρητήριο Τιμών. Υπήρχε, πώς να το πει κανείς τώρα... ένα αντιστάθμισμα... μια πρόθεση να αντισταθμιστεί η μεγάλη καθυστέρηση στις πληρωμές, γιατί μέχρι να μπει η τρόικα και τα μνημόνια δεν υπήρχε αυτό το πρέπει μέσα σε τρεις μήνες να μην έχεις ληξιπρόθεσμες πληρωμές... δεν ήταν ρυθμισμένο αυτό το καθεστώς, με αποτέλεσμα να υπάρχουν πολύ μεγάλες καθυστερήσεις πληρωμής, και αυτό με κάποιον τρόπο ατύπως, μέσα από την ελληνική ιδιομορφία, αντισταθμιζόταν με την ανοχή των υπερτιμολογήσεων» (ΣΔΥ 3).

4.4. Ζητήματα λογοδοσίας και ελέγχου

Τα θεσμικά και νομικά κενά, τις χρόνιες αδράνειες της διοίκησης και τις στρεβλώσεις στο σύστημα προμηθειών συμπληρώνουν οι δομικές αδυναμίες, οι δυσλειτουργίες και η αναποτελεσματικότητα του συστήματος λογοδοσίας και ελέγχου. Όπως επισημαίνεται στην έρευνα, στις περισσότερες περιπτώσεις η ελεγκτική διαδικασία ξεκινάει μέσω της καταγγελίας μιας ανταγωνιστικής εταιρείας και όχι μέσω εκτέλεσης ενός τακτικού προγράμματος δειγματοληπτικών ελέγχων. Ως βασικά ζητήματα στο σύστημα διοικητικού ελέγχου αναδεικνύονται: α) η πληθώρα των ελεγκτικών υπηρεσιών και οι αλληλεπικαλύψεις των αρμοδιοτήτων τους, β) η έλλειψη συντονισμού και διαλειτουργικότητας των υπηρεσιών, γ) η έλλειψη κουλτούρας συνεργασίας και η διεκδίκηση από την εκάστοτε υπηρεσία της πρωτοκαθεδρίας στην έρευνα, δ) η απουσία μονάδων εσωτερικού ελέγχου εντός των δομών υγείας, ε) η απουσία διενέργειας τακτικών ελέγχων από τα όργανα εξωτερικού ελέγχου, στ) η δυσκολία εντοπισμού αποδεικτικών στοιχείων, ζ) η απουσία κεντρικού συντονισμού και εποπτείας από το Υπουργείο Υγείας, η) η έλλειψη ανεξαρτησίας των ελεγκτικών αρχών και η πολιτική τους ποδηγέτηση, θ) ο μη ουσιαστικός έλεγχος ζητημάτων σύγκρουσης συμφερόντων στις διαγωνιστικές διαδικασίες, ι) η έλλειψη τεχνογνωσίας και θεσμικής θωράκισης των υπαλλήλων που στελεχώνουν τις υπηρεσίες προμηθειών.

«Για να πάω σε μια διαδικασία πλέον logistics, πρέπει να υπάρχει μηχανοργάνωση και το λογιστήριο και η αποθήκη να είναι συνδεδεμένα... δεν υπάρχει αυτή η εκπαίδευση και η κουλτούρα, στην ουσία θέλεις άτομα να δουλεύουν στις προμήθειες... να έχεις άτομα που να έχουν σπουδάσει ή να έχουν ένα master στη διαχείριση,

προϋπηρεσία πάνω σε συγκεκριμένα συστήματα... Στις προμήθειες όλοι πάνε, και μετά από 1-2 χρόνια δουλειάς καταλαβαίνουν ότι και πολλή δουλειά έχει και πολλή ευθύνη και πολύ διάβασμα, άρα “γιατί να μη σηκωθώ να φύγω να πάω στο διπλανό γραφείο, να βάζω φακέλους στα ράφια, να μην έχω έννοιες και να παίρνω τα ίδια λεφτά;”, στις προμήθειες ό,τι και να κάνουν οι υπάλληλοι, είναι με την πλάτη στον τοίχο» (ΕΑ 6).

Αρκετά προβλήματα, όμως, καταγράφονται και κατά τον δικαστικό έλεγχο των υποθέσεων, τα οποία αποτυπώνονται είτε στη δυσκολία υπαγωγής σύνθετων και οργανωσιακών εγκλημάτων στις νομοτυπικές υποστάσεις συγκεκριμένων αδικημάτων είτε, λόγω έλλειψης ελεγκτικών δομών και εξειδικευμένων εμπειρογνομόνων, στην υπηρεσία των εισαγγελικών αρχών. Στην πρώτη περίπτωση, οι δογματικές αγκυλώσεις αλλά και εγγυήσεις του ποινικού δικαίου υπονομεύουν την ένταξη στο πεδίο του συμπεριφορών και διαδικασιών που αναπτύσσονται σε οργανωσιακά πλαίσια, έχουν μεγάλη χρονική διάρκεια και κινούνται στις γκρίζες ζώνες της νομιμότητας. Η δικαστική υπαγωγή προϋποθέτει τη λήψη μιας στατικής φωτογραφίας ενός βιοτικού συμβάντος με συγκεκριμένους πρωταγωνιστές και όχι περίπλοκες σχέσεις και διαδικασίες που αναπτύσσονται από συλλογικά όργανα μέσα σε δομές.

«Εκεί, ενώ το βλέπεις αυτό, είναι πολύ δύσκολο να αποτυπωθεί σε κατηγορητήριο. Κι αν συνταχθεί το κατηγορητήριο και ασκηθεί δίωξη *in rem* σε επίπεδο Εισαγγελίας, ο ανακριτής θα κληθεί να αποδώσει κατηγορία *in personam*, δηλαδή να προσωποποιήσει την κατηγορία. Και είναι πολύ δύσκολο να αποδοθεί ατομικά ευθύνη στον καθένα, γιατί είναι συλλογικές πράξεις. Τα περισσότερα από αυτά τα εγκλήματα δεν είναι ένας απατεώνας που θα βγει στην πιάτσα και θα μαζέψει λεφτά. Αυτό είναι εύκολη απάτη. Είναι μια δομή ολόκληρη που λειτουργεί. Ένα σύστημα που λειτουργεί έτσι και υπάρχουν άνθρωποι οι οποίοι μπορεί να βρίσκονται στο σύστημα αυτό μέσα και να μην έχουν τον δόλο να κάνουν αυτό το κακό πράγμα, ας πούμε, που λέμε εμείς ότι κάνουν. Υπάρχουν γκρίζες ζώνες στο οικονομικό έγκλημα, που πραγματικά σαστίζεις, λες ενώ το έχω μες στα χέρια μου, ρε παιδί μου, ναι το έχω τώρα, το έχω μες στα χέρια μου και βλέπεις ότι τελικά δεν το έχεις μες στα χέρια σου γιατί γλιστράει...» (ΕΑ 3).

Από την άλλη, δεν υπάρχουν διοικητικές δομές, ελεγκτές, επιθεωρητές και εμπειρογνώμονες, οι οποίοι να βρίσκονται υπό την εποπτεία και τον διοικητικό έλεγχο των εισαγγελικών αρχών, υποβοηθώντας το έργο της δίωξης σε σύνθετες περιπτώσεις αδικημάτων οικονομικού εγκλήματος και διαφθοράς (βλ. Μιχαλοπούλου, 2019: 341-342). Ο δικαστικός έλεγχος εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την επάρκεια του διοικητικού ελέγχου, από τα πορίσματα των αρχών του διοικητικού ελέγχου, οι οποίες με τη σειρά τους υπόκεινται σε διοικητικές και πολιτικές εξαρτήσεις. Στην κατεύθυνση αυτή, θα βοηθούσε η ίδρυση Δικαστικής Αστυνομίας αλλά και η στεγανοποίηση των ελεγκτικών αρχών από έξωθεν παρεμβάσεις.

5. Καταληκτικές σκέψεις

Η δημόσια χρηματοδότηση του συστήματος υγείας συρρικνώθηκε κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης (OECD, 2020· IOBE και ΣΦΕΕ, 2020: 36-38). Ωστόσο, η μείωση των δημόσιων δαπανών για την υγειονομική περίθαλψη οδήγησε σε αύξηση των ιδιωτικών δαπανών και στη μετακύλιση μέρους του κόστους στους πολίτες (European Commission, 2017: 34). Κατά τις δεκαετίες πριν από την οικονομική κρίση (πριν από το 2010), αλλά και κατά τη δεκαετία που ακολούθησε, δεν υπήρξε ορθολογική κατανομή των οικονομικών πόρων στην υγειονομική περίθαλψη, κυρίως λόγω των θεσμικών αδυναμιών και δυσλειτουργιών του συστήματος υγείας, που διευκολύνουν και ενθαρρύνουν τις παράνομες πρακτικές, την κατάχρηση εξουσίας και τη διαφθορά. Όπως αναλύθηκε, στις διαρθρωτικές αδυναμίες του ελληνικού συστήματος υγείας συγκαταλέγονται: α) η έλλειψη πολιτικής βούλησης και μακροπρόθεσμης πολιτικής υγείας, β) η απουσία αποτελεσματικής διοίκησης σε κεντρικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο, γ) η απουσία μιας αποτελεσματικής κεντρικής διαδικασίας προμηθειών, δ) η υποστελέχωση των αρμόδιων αρχών, ε) το έλλειμμα τεχνογνωσίας των αρμόδιων επιτροπών, στ) η κατ' έτος κοινοβουλευτική νομιμοποίηση των νοσοκομειακών δαπανών που τελούνται εκτός νόμιμων διαδικασιών, ζ) οι καθυστερήσεις στις διαδικασίες αποζημίωσης από το Δημόσιο, η) η έλλειψη θεσμών ιατρικής τεχνολογίας για την ταξινόμηση, κωδικοποίηση και αξιολόγηση των προϊόντων, θ) τα δομικά προβλήματα και οι αδυναμίες του διοικητικού και δικαστικού ελέγχου.

Μετά το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης και στο πλαίσιο των προγραμμάτων δημοσιονομικής προσαρμογής, έλαβαν χώρα πολλές θεσμικές μεταρρυθμίσεις στον χώρο της υγείας (European Commission, 2017: 40-43· Greece-OECD Project, 2017). Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν η ενοποίηση των ασφαλιστικών ταμείων και η ίδρυση του Εθνικού Φορέα Κοινωνικής Ασφάλισης (ΕΦΚΑ), το σύστημα ηλεκτρονικής συνταγογράφησης (ΗΔΙΚΑ), το Παρατηρητήριο Τιμών για τα ιατροτεχνολογικά προϊόντα, η σύσταση δύο επιτροπών αξιολόγησης τεχνολογιών υγείας (HTA) για την αξιολόγηση και τιμολόγηση των φαρμάκων, οι θεσμοί «claw back» και «rebate» για τον έλεγχο της φαρμακευτικής δαπάνης και η εισαγωγή ιατρικών πρωτοκόλλων για ορισμένες ασθένειες (European Commission, 2017, ό.π.). Ταυτόχρονα, θεσμοθετήθηκαν, έστω και για μικρό χρονικό διάστημα, η ηλεκτρονική λίστα χειρουργείου και το μητρώο επιστημονικών συνεδρίων από τον ΕΟΦ. Οι μεταρρυθμίσεις αυτές, σε συνδυασμό με τη συνολική μείωση των οικονομικών ροών την περίοδο της κρίσης, μείωσαν και τις οικονομικές διαρροές στο πλαίσιο αθέμιτων πρακτικών. Παρ' όλα αυτά, είναι αξιοσημείωτο ότι τα δίκτυα και οι πρακτικές διαφθοράς στον χώρο της υγείας δεν εξαλείφθηκαν, αλλά προσαρμόστηκαν στις νέες συνθήκες. Ταυτόχρονα, οι θεσμικές πρωτοβουλίες έμειναν ανολοκλήρωτες ή εφαρμόστηκαν ανορθόδοξα, δημιουργώντας περαιτέρω στρεβλώσεις και ευκαιρίες για παράνομο πλουτισμό, καταχρηστικές συμπεριφορές και διαφθορά.

Τα ευρήματα της παρούσας έρευνας επιβεβαιώνουν ότι η διαφθορά δεν αποτελεί υπόθεση μεμονωμένων ατόμων. Αποτελεί ένα σύνθετο φαινόμενο που αναπτύσσεται και εμπεδώνεται μέσα σε δομές και δίκτυα, έχει σχεσιακό, οργανωσιακό και οργανωμένο χαρακτήρα, και διευκολύνεται από την απροθυμία των φορέων κρατικής διακυβέρνησης να θεσπίσουν και να εφαρμόσουν ένα αποτελεσματικό νομικό και θεσμικό πλαίσιο (Γασπαρινάτου, 2019: 172-175). Η αδυναμία που παρουσιάζουν οι κρατικοί φορείς και ο επίσημος κοινωνικός έλεγχος για την πρόληψη και καταστολή του φαινομένου δεν είναι τυχαία. Οι επί δεκαετίες ολιγωρίες, ανεπάρκειες και αδράνειες του κρατικού μηχανισμού απέναντι σε ένα φαινόμενο με διακριτά χαρακτηριστικά, το οποίο είναι ορατό και αντιληπτό σε όλους τους εμπλεκόμενους, μπορεί να αποδοθεί μόνο σε σκοπιμότητες και αμοιβαίες στοχεύσεις των φορέων του ιδιωτικού κεφαλαίου και των φορέων του κρατικού μηχανισμού.

Σ' αυτήν την προοπτική, το ολοκληρωμένο θεωρητικό μοντέλο του κρατικο-εταιρικού εγκλήματος απομακρύνει την ανάλυση από μονιστικές και στενές προσεγγίσεις, ανοίγοντας νέα πεδία συζήτησης. Αναδεικνύει την πολυπλοκότητα του φαινομένου, την αλληλεξάρτηση και την αλληλεπίδραση πολλαπλών επιπέδων κοινωνικής δράσης, στο πλαίσιο της πολιτικής οικονομίας του νεοφιλελεύθερου παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού. Περαιτέρω, εξετάζεται η αμοιβαία αλληλεπίδραση των τριών επιπέδων κοινωνικής δράσης: ατομικού, οργανωσιακού και θεσμικού πεδίου, με αντίστοιχη αναφορά σε τρεις καταλύτες: α) τα κίνητρα (ατομικά και οργανωσιακά), έτσι όπως διαμορφώνονται στο ευρύτερο πλαίσιο της πολιτικής οικονομίας, β) τις ευκαιρίες παραβίασης του νόμου, όπως αναπτύσσονται, ενθαρρύνονται ή αποσιωπώνονται μέσα σε οργανωσιακά πλαίσια και γ) τη διαμόρφωση του επίσημου κοινωνικού ελέγχου, τις πολιτικές και τους θεσμούς που δρουν σε επίπεδο πρόληψης και καταστολής.

Ως προς τη λειτουργία του τελευταίου καταλύτη, στον οποίο εστιάζει και η παρούσα μελέτη, είναι κρίσιμο να γίνουν ορισμένες επισημάνσεις. Το κράτος και οι φορείς του, όχι μόνο αποτυγχάνουν να ελέγξουν ή να ρυθμίσουν το φαινόμενο, το οποίο αναπαράγεται επί δεκαετίες, αλλά λειτουργούν ενισχυτικά στην επέκτασή του. Η παρανομία φαίνεται ότι αναπτύσσεται σε μια συμβιωτική σχέση με τη νομιμότητα (Chambliss, 1978/1988), ενώ οι πολιτικές που προωθούνται σε νομικό και θεσμικό επίπεδο συντελούν στην επέκταση της λογικής του κέρδους χωρίς όρια και προϋποθέσεις, και συνακόλουθα στη συστηματική παραγωγή κοινωνικής βλάβης (Tombs, 2012· Tombs & Whyte, 2015).

Από την άλλη, είναι χαρακτηριστικό ότι, ενώ οι συμμετέχοντες επισημαίνουν εμφατικά όλες τις ανωτέρω ελλείψεις, τις δυσλειτουργίες, τα κενά, τις ανορθολογικότητες (την έλλειψη εποπτείας, σχεδιασμού, συντονισμού, εξορθολογισμού των δαπανών, κατανομής των πόρων κ.λπ.), ταυτόχρονα υπογραμμίζουν και τη λειτουργικότητα του παρασυστήματος που πλαισιώνει τον τομέα της υγείας, το οποίο είναι «πάντα εκεί και αγρυπνά», καλύπτοντας τα κενά της κρατικής μηχανής. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει στέλεχος της Διοίκησης Δημόσιας Υγείας:

«Ναι, έτσι λειτουργούν τα πράγματα... είναι και εντυπωσιακό, από την άλλη, ότι το σύστημα λειτουργεί... Δηλαδή, τελικά, στις περισσότερες περιπτώσεις όταν χρειαστεί, ξέρω εγώ, η βαλβίδα... θα είναι εκεί. Έχει κάποιον ρυθμιστή, ξέρω εγώ... Ακριβώς ως αφανής εταίρος. Αυτό το κύκλωμα που, ας πούμε, παίρνει αυτό το υπερκέρδος, παράλληλα προσφέρει κάποιες υπηρεσίες που το κράτος δεν μπορεί ακριβώς να τις καλύψει. Καλύπτει κάποιες ανάγκες, θα σου πάρω αυτό... Είναι από πίσω, δουλεύει, υπερπληρώνεται, αλλά είναι εκεί συνέχεια και είναι παρόν...» (ΣΔΥ 11).

Η ανωτέρω αναφορά είναι διαφωτιστική ως προς τον ρόλο και τη «λειτουργικότητα» του φαινομένου της διαφθοράς, η οποία καθίσταται ως ανεπίσημη, εξωθεσμική κοινωνική δομή με λανθάνουσες λειτουργίες (Merton, 1968: 117). Ως άτυπος μηχανισμός εξουσίας πλαισιώνει την κρατική μηχανή και καλύπτει, με εξωθεσμικές πρακτικές, τα κενά και τις ελλείψεις του συστήματος. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για ένα παρασύστημα εξουσίας, που όμως δεν λειτουργεί υπονομευτικά αλλά εξισορροπτικά για τις επίσημες κοινωνικές δομές, συμβάλλοντας στην αναπαραγωγή τους (Merton, 1968: 127-136). Ανατρέχοντας στα λόγια του Chambliss, δεν αποτελεί μια μη κανονική απάντηση σε ένα κανονικό σύστημα, «ένα υποπροϊόν μιας κατά τ' άλλα αποτελεσματικά λειτουργούσας πολιτικής οικονομίας, αλλά το κύριο προϊόν της συγκεκριμένης πολιτικής οικονομίας» (Chambliss, 1988: 2), που στοχεύει στο κέρδος και την άνιση κατανομή των οικονομικών πόρων.

Τα ευρήματα της έρευνας καταδεικνύουν τον ρευστό και διάχυτο χαρακτήρα της διαφθοράς στον τομέα της υγείας στην Ελλάδα. Η διαφθορά υπάρχει παντού και ταυτόχρονα πουθενά. Είναι σαν το λιπαντικό που γεμίζει τα κενά στους αρμούς της κρατικής μηχανής, ενώ μειώνει τις τριβές από τις δομικές συγκρούσεις του συστήματος. Η αναπαραγωγή και η διαίωσιση του φαινομένου ανοίγουν νέα ερωτήματα σχετικά με τις έμμεσες λειτουργίες του στην αναπαραγωγή και εδραίωση των υφιστάμενων σχέσεων και δομών εξουσίας. Η παρούσα μελέτη φιλοδοξούμε να ανοίξει νέα πεδία έρευνας και προβληματισμού προς την κατεύθυνση αυτή.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Βασιλαντωνοπούλου, Β. (2014). *Λευκά κολάρα και οικονομικό έγκλημα. Κοινωνική βλάβη και αντεγκληματική πολιτική*, Αθήνα: Π. Ν. Σάκκουλας.
- Βιδάλη, Σ. (2017). *Πέρα από τα όρια: Η αντεγκληματική πολιτική σήμερα*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Βουλή των Ελλήνων (2018). ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΙΖ' – ΣΥΝΟΔΟΣ Δ', *Πόρισμα της Εξεταστικής Επιτροπής για τη διερεύνηση σκανδάλων στον χώρο της Υγείας κατά τα έτη 1997-2014*. (Διαθέσιμο στο: https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/510129c4-d278-40e7-8009-e77fc230adef/teliko_porisma.pdf (προσπελάστηκε 25.04.2022)).

- Γασπαρινάτου, Μ. (2021). «Έγκλημα και εξουσίες στο ελληνικό κράτος: Η γκρίζα ζώνη της νομιμότητας». *ΑΝΤΙΓΟΝΗ: το ερώτημα, Περιοδικό για την Κριτική Εγκληματολογία, το ποινικό πρόβλημα και τον κοινωνικό έλεγχο*, Αθήνα: ΕΕΜΕΚΕ, τ. 1, Ιούνιος 2021, 102-128. Τόπος.
- Γασπαρινάτου, Μ. (2019). «Πολιτική διαφθορά και χρηματοδότηση των πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα». Στο Σ. Βιδάλη, Ν. Κουλούρης, Χ. Παπαχαράλαμπος (επιμ.). *Εγκλήματα των ισχυρών: Διαφθορά, οικονομικό και οργανωμένο έγκλημα* (157-183). Αθήνα: Εκδόσεις ΕΑΠ.
- Γεωργούλας, Σ. (2019). «Από το έγκλημα του λευκού κολάρου στο κρατικό-επιχειρηματικό έγκλημα». Στο Σ. Βιδάλη, Ν. Κουλούρης & Χ. Παπαχαράλαμπος (επιμ.). *Εγκλήματα των ισχυρών. Διαφθορά, οικονομικό και οργανωμένο έγκλημα* (41-61). Αθήνα: Εκδόσεις ΕΑΠ.
- Εθνική Αρχή Διαφάνειας (ΕΑΔ). *Εθνικό Στρατηγικό Σχέδιο για την Καταπολέμηση της Διαφθοράς 2018-2021*. (Διαθέσιμο στο: https://ead.gr/images/manuals/esskd/2018-2021/esskd_2018-2021.pdf (προσπελάστηκε 25.04.2022)).
- IOBE και ΣΦΕΕ (2020). *Η φαρμακευτική αγορά στην Ελλάδα. Γεγονότα και στοιχεία*. (Διαθέσιμο στο: <https://www.sfee.gr/wp-content/uploads/2021/06/FF-2020-new.pdf> (προσπελάστηκε 25.04.2022)).
- Ίσαρη, Φ., Πουρκός, Μ. (2015). *Ποιοτική μεθοδολογία έρευνας, Εφαρμογές στην Ψυχολογία και την Εκπαίδευση*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. (Διαθέσιμο στο: <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/5826> (προσπελάστηκε 25.04.2022)).
- Ιωσηφίδης, Θ. (2009). *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*. Αθήνα: Κριτική.
- Λάζος, Γ. (2005). *Διαφθορά και αντιδιαφθορά*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Mason, J. (2011). *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας*. Αθήνα: Πεδίο.
- Μιχαλοπούλου, Ε. (2019). «Το οικονομικό έγκλημα, σύγχρονες τάσεις εξαπλώσής του και όψεις της επίσημης κοινωνικής αντίδρασης: ο θεσμός του Εισαγγελέα Οικονομικού Εγκλήματος». Στο Σ. Βιδάλη, Ν. Κουλούρης, Χ. Παπαχαράλαμπος (επιμ.). *Εγκλήματα των ισχυρών: Διαφθορά, οικονομικό και οργανωμένο έγκλημα* (333-359). Αθήνα: Εκδόσεις ΕΑΠ.
- Μπιτζιλέκης, Ν. (2010). «Η διαφθορά ως νομικό και πολιτικό πρόβλημα». Στο Αγγ. Πιτσέλα (επιμ.). *Εγκληματολογικές αναζητήσεις: Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Στέργιο Αλεξιάδη – Criminology: Searching for Answerers. Essays in Honour of Professor Stergios Alexiadis*. (595-628), Αθήνα – Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.
- Τσιώλης, Γ. (2014). *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα*, Αθήνα: Κριτική.

Ξενογλώσση

- Ashforth, B. & Vikas, A. (2003). "The Normalization of Corruption in Organizations". *Research in Organizational Behavior*, 25: 1-52.
- Aulette, J. & Michalowski, R. J. (1993). "Fire in Hamlet: A case study of state-corporate crime". In K. D. Tunnel (ed.). *Political crime in contemporary America: A critical approach* (171-206). New York: Garland Publishing.
- Barnett, H. (1981). "Corporate Capitalism, Corporate Crime". *Crime and Delinquency* 27: 4-23.
- Boyatzis, R. E. (1998). *Transforming qualitative information: Thematic analysis and code development*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Braithwaite, J. (1984). *Corporate Crime in the Pharmaceutical Industry*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Chambliss, W. (1988). *On the Take: From Petty Crooks to Presidents*, 2nd ed., Indiana University Press.

- Chambliss, W. (1989). "State-Organized Crime". *Criminology*, 27: 183-208.
- Chambliss, W. (2004). "On the symbiosis between criminal law and criminal behavior". *Criminology*, 42: 241-251.
- Clarke, V. & Braun, V. (2013). *Successful qualitative research: A practical guide for beginners*. London: Sage.
- Davies, P. (2018). «Doing Qualitative Data Analysis in Criminological Research». In P. Davies & P. Francis (eds.) (2018). *Doing Criminological Research*, 3rd ed. (271-296). London: Sage.
- Della Porta, D. & Vannucci, A. (2012). *The Hidden Order of Corruption. An institutional Approach*, Farnham: Ashgate.
- European Commission-Ecorys (2017). *Updated study on corruption in the healthcare sector: final report*. Publications Office, 2017. (Available in: <https://data.europa.eu/doi/10.2837/68580> (accessed 25.04.2022)).
- Giannouchos, Th., Ukert, B., Vozikis, A., Steletou, E., Souliotis, K. (2021). "Informal out-of-pocket payments experience and individuals willingness-to-pay for healthcare services in Greece". *Health Policy 2021*, Jun. 125(6): 693-700.
- Greece-OECD Project: *Technical Support on Anti-Corruption Draft Integrity Action Plan for the Ministry of Health: Integrity and Reduced Corruption in the Health Sector*, 2018. (Available in: <https://www.oecd.org/governance/ethics/draft-integrity-action-plan-greece-health-ministry-en.pdf> (accessed 25.04.2022)).
- Green, P. & Ward, T. (2004). *State Crime: Governments, Violence and Corruption*. London: Pluto Press.
- Kauzlarich, D. & Kramer, R. (1993). "State-Corporate Crime in the U.S. Nuclear Weapons Production Complex". *Journal of Human Justice*, 5: 4-28.
- Kramer, R. & Michalowski, R. (1987). "The Space Between Laws: The Problem of Corporate Crime in a Transnational Context". *Social Problems*, 34: 34-53.
- Kramer, R. (1992). "The Space Shuttle Challenger Explosion: A Case Study of State-Corporate Crime". In K. Schlegel & D. Weisburd (eds.). *White-Collar Crime Reconsidered* (214-243). Boston: Northeastern University Press.
- Kramer, R. C., Michalowski, R. J. & Kauzlarich, D. (2002). "The origins and development of the concept and theory of state-corporate crime". *Crime & Delinquency*, 48(2): 263-282.
- Liaropoulos, L., Siskou, O., Kaitelidou, D., Theodorou, M., Katostaras, Th. (2008). "Informal payments in public hospitals in Greece". *Health Policy 2008*, 87(1): 72-81.
- Mashali, B. (2012). "Analyzing the relationship between perceived grand corruption and petty corruption in developing countries: case study of Iran". *International Review of Administrative Sciences*, 2012, 78(4): 775-787.
- Matthews, R. & Kauzlarich, D. (2000). "The Crash of ValuJet flight 592: A Case Study in State-Corporate Crime". *Sociological Focus*, 3: 281-298.
- Merton, R. (1968). *Social Theory and Social Structure*. New York: The Free Press.
- Michalowski, R. & Kramer, R. (2007). "State – Corporate Crime and Criminological Inquiry". In H. Pontell & G. Geis (eds.). *International Handbook of White-Collar Crime and Corporate Crime* (200-219). Springer.
- OECD (2011). *Health at a Glance 2011, OECD Indicators*. (Available via <https://www.oecd.org/els/health-systems/49105858.pdf> (accessed 25.04.2022)).
- Petintseva, O., Faria, R. & Eski, Y. (2020). *Interviewing Elites, Experts and Powerful in Criminology*. London: Palgrave MacMillan.
- Roth, D. & Kauzlarich, D. (2016). *Crimes of the powerful. An Introduction*. London and New York: Routledge.

- Segrave, M. & Milivojevic, S. (2018). "Using In-Depth Interviewing and Documentary Analysis in Criminological Research: Researching human trafficking". In P. Davis & P. Francis (eds.). *Doing Criminological Research*, 3rd ed., 341-362. London: SAGE.
- Sherman, L. W. (1980). "Three Models of Organizational Corruption in Agencies of Social Control". *Social Problems*, 27 (4): 478-491.
- Souliotis, K., Golna, C., Tountas, Y., Siskou, O., Kaitelidou, D., Liaropoulos, L. (2015). "Informal payments in the Greek health sector amid the financial crisis: old habits die last...". *The European Journal of Health Economics* 17(2): 159-170.
- Sutherland, Edwin, H. (1949/1961). *White Collar Crime*. New York: Holt, Rinehart and Winston (orig. published 1949).
- Sutherland, E. (1940). "White-Collar Criminality". *American Sociological Review*, 5(1): 1-12.
- Sykes, G., Matza, D. (1957). "Techniques of Neutralization: A Theory of Delinquency". *American Sociological Review*, 22: 6: [American Sociological Association, Sage Publications, Inc.], 664-670.
- Tombs, S. (2012). «State-corporate symbiosis in the production of crime and harm». *State Crime Journal*, 2012, 1(2): 170-195.
- Tombs, S. & Whyte, D. (2015). *The Corporate Criminal. Why Corporations Must Be Abolished*. Key Ideas in Criminology. London: Routledge.
- Transparency International (2009). *The Anti-Corruption Plain Language Guide*. (Available via https://images.transparencycdn.org/images/2009_TIPlainLanguageGuide_EN.pdf (accessed 25.04.2022)).
- Transparency International (2017). *Corruption in Health Services*. (Available via <https://knowledgehub.transparency.org/guide/topic-guide-on-corruption-in-health-services/download> (accessed 25.04.2022)).
- USA before the SEC, Release no. 89149/June 25, 2020, Accounting and Auditing Enforcement Release no. 4150/June 25, 2020, Administrative Proceeding File no. 3-19835. (Available via <https://www.sec.gov/litigation/admin/2020/34-89149.pdf> (accessed 25.04.2022)).
- USA Vs Depuy INC., Case 1:11-cr-00099-JDB, 08.04.2011. (Available via <https://www.justice.gov/sites/default/files/criminal-fraud/legacy/2011/04/27/04-08-11depuj-info.pdf>).
- USA Vs. Novartis Hellas S.A.C.I, Criminal No. 20-538, 22/06/2020. (Available in <https://www.justice.gov/usao-nj/press-release/file/1289826/download> (accessed 25.04.2022)).
- Vaughan, D. (1982). "Toward Understanding Unlawful Organizational Behavior". *Michigan Law Review* 80: 1377-1402.
- Vaughan, D. (1999). "The Dark Side of Organizations: Mistake, Misconduct, and Disaster". *Annual Review of Sociology*, 25: 271-305.
- Vaughan, D. (2007). "Beyond Macro-and Micro-Levels of Analysis, Organizations, and the Cultural Fix". In Henry N. Pontell & G. Geis (eds.). *International Handbook of White-Collar and Corporate Crime* (3-24). New York: Springer.
- Vian, T. (2008). "Review of corruption in the health sector theory, methods and interventions". In *Health Policy and Planning*, 2008, 23, 2. (Available via <https://doi.org/10.1093/heapol/czm048>).
- Vikas, A., Ashforth, B. & Joshi, M. (2004). "Business as usual: The acceptance and perpetuation of corruption in organizations". *Academy of Management Executive* 19(4): 9-23.
- Young, T. R. (1981). "Corporate crime: A critique of the Clinard report". *Contemporary Crises*, 5: 323-336.

Επιβλαβή συνοριακά καθεστώτα: μια ζημιολογική προσέγγιση

Δημήτρης Κόρος

Ειδικός Επιστήμονας Νομικής ΔΠΘ, Διδάσκων ΣΕΠ, ΕΑΠ

Harmful border regimes: A zemiological approach

Dimitris Koros

Scientific Associate Law School DUTH, Teaching Staff Hellenic Open University

Περίληψη

Το παρόν κείμενο πραγματεύεται τη δυνατότητα αξιοποίησης της προσέγγισης της ζημιολογίας για την ανάλυση των επιβλαβών συνεπειών της μεταναστευτικής πολιτικής. Συγκεκριμένα, με αφορμή μια πρόσφατη απόφαση της διοικητικής δικαιοσύνης επί της αγωγής μιας οικογένειας Σύρων για αποζημίωση για ηθική βλάβη εξαιτίας της ζημίας που υπέστη συνεπεία πυρκαγιάς στη σκηνή της, που βρισκόταν σε δομή φιλοξενίας προσφύγων, για την οποία κρίθηκε ότι έφερε ευθύνη η πολιτεία, επιχειρείται αρχικά μια σύντομη περιήγηση στο πεδίο της εγκληματολογίας των συνόρων· έπειτα τίθενται σύντομα οι περιορισμοί της εγκληματολογικής ανάλυσης σχετικά με τα συνοριακά καθεστώτα και τις εγγενείς σε αυτά βλάβες, κάτι που οδηγεί στην ανάδειξη ενός χώρου, τον οποίο διεκδικεί να καλύψει η ζημιολογία. Η θεωρητική περιήγηση σε αυτά τα ζητήματα οδηγεί στην πλαισίωση του παραδείγματος που επιλέχθηκε από μια προσέγγιση ζημιολογίας των συνόρων, η οποία προσφέρει νέα πεδία κατανόησης και δράσης.

Abstract

The paper discusses the employment of a zemiology approach for the analysis of the harmful consequences of migration policies. More specifically, it takes as its starting point a recent administrative court decision regarding a civil lawsuit of a Syrian family residing in a refugee camp for their compensation for moral damage due to the harm they were subjected to from a fire at their tent, for which the state was found

responsible; consequently, the paper attempts to briefly present the major directions in the field of border criminology and follows with addressing the limitations of criminological approaches regarding the analysis of border regimes and their inherent harmful consequences. This points to a space for exploration and reflection that could be covered by zemiology; eventually, the theoretical discussion leads to the example presented in the beginning approached through the lens of border zemiology, which offers new theoretical and practical tools for the overcome of border harms.

1. Εισαγωγικά: ένα παράδειγμα συνοριακής βλάβης

Οι συνθήκες υποδοχής και διαβίωσης στα Κέντρα Υποδοχής και Ταυτοποίησης και άλλες δομές προσωρινής διαμονής των πολλών χιλιάδων προσώπων, που αιτήθηκαν διεθνούς προστασίας στην Ελλάδα από το 2015 και μετά, έχουν γίνει αντικείμενο εκτενούς και τεκμηριωμένης κριτικής. Οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών, Διεθνείς Οργανισμοί, πολιτικά κόμματα και ομάδες αλληλέγγυων, αμφισβητούν τη συμβατότητά τους με τις βασικές ανθρώπινες ανάγκες και την υποχρέωση σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, ενώ η κατάσταση αυτή έχει απασχολήσει και το ΕΔΔΑ (μ.α. Legal Center Lesvos, 2021a, 2021b).

Μια περίπτωση που αξιοποιείται στο παρόν κείμενο ως αφορμή συζήτησης για τα επιβλαβή συνοριακά καθεστώτα¹ είναι το τραγικό συμβάν της πυρκαγιάς σε σκηνή, που έλαβε χώρα στη Δομή Φιλοξενίας Ωραιοκάστρου Θεσσαλονίκης, επί της οποίας εκδόθηκε στις 31.1.2022 η υπ' αρ. 454/2022 απόφαση του Τριμελούς Διοικητικού Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης. Η απόφαση έκρινε επί της αγωγής² μιας οικογένειας πολιτών Συρίας κατά του Ελληνικού Δημοσίου, η οποία αξίωσε αποζημίωση για

1. Για τις κριτικές μεταναστευτικές σπουδές, τα σύνορα «[...] νοούνται πέρα από την εθνοκεντρική τους αναπαράσταση ως απόλυτες γεωγραφικές χαράξεις ανάμεσα στα κυρίαρχα έθνη-κράτη». Υπό αυτή τη θεώρηση, η έννοια των συνοριακών καθεστώτων περιγράφει τα «[...] πεδία αλληλεπίδρασης και αντιπαράθεσης μεταξύ, αφενός, των υπερεθνικών, κρατικών και τοπικών μεταναστευτικών και συνοριακών πολιτικών και αφετέρου, της ανεπίσημης μαζικής μετακίνησης πληθυσμών, η οποία εκ των πραγμάτων αμφισβητεί εμπράκτως τα σύνορα και προκαλεί τη συνεχή αναδιαπραγμάτευσή τους» (Σούζας, Μέρμηγκα και Διακουμάκου, 2021: 40-41). Μια ευρεία προσέγγιση της έννοιας των συνόρων, που θα ανταποκρίνεται στο πολυσχιδές του ρόλου τους και το πολυμορφικό των εκφάνσεών τους, μπορεί προσφέρει στην κριτική εγκληματολογία τη δυνατότητα να καταστήσει αντιληπτά ευρύτερα, σε βάθος και σε ένα συγκριτικό επίπεδο, τις διαφορετικές πτυχές των συνοριακών πολιτικών και πρακτικών, ως εκφράσεων του κοινωνικού ελέγχου της μετανάστευσης.
2. Την υπόθεση στήριξε επιτυχώς νομικά η Νομική Υπηρεσία της ΜΚΟ ΑΡΣΙΣ: Βλ. ΑΡΣΙΣ (2022). ΔΕΛΤΙΟ ΤΥΠΟΥ – Ευθύνη της Πολιτείας οι ασφαλείς και αξιοπρεπείς συνθήκες διαβίωσης των προσφύγων. (Διαθέσιμο στο: <https://arsis.gr/deltio-tyroy-eythyni-tis-politeias-oi-a/> (τελευταία πρόσβαση 23.3.2022)). Ευχαριστώ θερμά τους συναδέλφους Βασίλη Παπαστεργίου, Κώστα Κυρμανίδη και Θωμά Χαραλαμπίδη για την άδεια επίκλησης της απόφασης και αξιοποίησής της στο πλαίσιο του παρόντος.

ηθική βλάβη που επήλθε συνεπεία παράνομων παραλείψεων της πολιτείας και που οδήγησαν σε πυρκαγιά που ξέσπασε στη σκηνή της. Συγκεκριμένα, η μητέρα και τα δύο της τέκνα διέμεναν στην ανωτέρω δομή, περιμένοντας να εξεταστεί το αίτημά τους για οικογενειακή επανένωση στη Γερμανία. Στη δομή τοποθετήθηκαν σκηνές προσωρινής διαβίωσης και οι υφιστάμενες ηλεκτρολογικές εγκαταστάσεις διατέθηκαν για την εξυπηρέτηση των αναγκών των διαμενόντων. Πλην όμως, τον Νοέμβριο του 2016, βραχυκύκλωμα ηλεκτρικού καλωδίου εντός της σκηνής προκάλεσε πυρκαγιά, η οποία επέφερε βαριά εγκαύματα στα τρία μέλη της οικογένειας και κατά περίπτωση σοβαρές και ανεπανόρθωτες βλάβες.

Θα πρέπει να σημειωθεί πως τα καλώδια είχαν τραβηχτεί με ενέργειες άλλων διαμενόντων στη δομή, με τη συγκατάθεση των ενοίκων των σκηνών, χωρίς την έγκριση των υπευθύνων και με πρόχειρο τρόπο, προκειμένου να εξασφαλιστεί θέρμανση, καθώς οι πρόσφυγες βρίσκονταν εκτεθειμένοι σε δυσμενείς καιρικές συνθήκες και η παροχή θέρμανσης ήταν περιορισμένη, μη επαρκής για την αντιμετώπιση του ψύχους. Μάλιστα, οι σκηνές ήταν τοποθετημένες σε απόσταση 20 εκατοστών μεταξύ τους, κάτι που ενείχε σοβαρό κίνδυνο αλυσιδωτής επέκτασης της πυρκαγιάς. Το Δικαστήριο, δεχόμενο εν μέρει την αγωγή, αποφάνθηκε πως, με τα ανωτέρω δεδομένα, οι διαμένοντες στις σκηνές ήταν αναγκασμένοι να προβούν σε αυτές τις μη εγκεκριμένες ενέργειες, προκειμένου να εξυπηρετήσουν ζωτικές ανάγκες τους, καθώς υφίσταντο ένα καθεστώς στέρσης βασικών αγαθών και απαραίτητων υποδομών. Η κατάσταση αυτή, σύμφωνα με το Δικαστήριο, ισοδυναμούσε με υλική στέρση, μην καλύπτοντας στοιχειώδεις ανθρώπινες ανάγκες για στέγαση υπό βιώσιμες συνθήκες, ειδικά καθώς επρόκειτο περί μονογονεϊκής οικογένειας με ανήλικα παιδιά. Το γεγονός ότι τα καλώδια τραβήχθηκαν από κάποιους πρόσφυγες που διέμεναν στη δομή και ότι αυτό έγινε δεκτό από την οικογένεια, δεν αναίρεσε την υπαιτιότητα του Δημοσίου, όπως αυτή προκύπτει από τις υποχρεώσεις του από το θετικό (εθνικό και ενωσιακό) δίκαιο, αλλά και από το γεγονός ότι η πρακτική της χρήσης καλωδίων από τον εξωτερικό ηλεκτρολογικό πίνακα ήταν ευρέως διαδεδομένη και γνωστή στις αρχές, οι οποίες δεν έπραξαν κάτι για να τη σταματήσουν ή να ενημερώσουν τους διαμένοντες για τους κινδύνους που απέρρεαν από αυτήν. Έτσι, το Δικαστήριο δέχθηκε την υπαιτιότητα του Δημοσίου, επιδικάζοντας στους ενάγοντες και τις ενάγουσες χρηματική ικανοποίηση λόγω ηθικής βλάβης εξαιτίας των σοβαρών τραυμάτων που προκλήθηκαν από το γεγονός, αλλά εξαιτίας και των μόνιμων προβλημάτων που αντιμετώπιζε ο γιος της οικογένειας (παραμόρφωση του προσώπου και των δαχτύλων των δύο χεριών, τα οποία δεν θα μπορεί να χρησιμοποιεί) και θα τον συνοδεύουν σε όλη του τη ζωή.

Σε παρόμοια περίπτωση, το Διοικητικό Πρωτοδικείο Αθηνών στις 18.6.2021 έκανε εν μέρει δεκτές τις αγωγές των οικογενειών ενός Αιγύπτιου και ενός Σύρου, διαμενόντων στο Κέντρο Υποδοχής και Ταυτοποίησης Μόριας, οι οποίοι πέθαναν στον ύπνο τους από φωτιά που ξέσπασε στις σκηνές τους από αυτοσχέδια μαγκάλια, που είχαν ανάψει για να προστατευτούν από το υπερβολικό ψύχος που επικρατούσε τον

Ιανουάριο του 2017, αναγνωρίζοντας τις άθλιες συνθήκες στο ΚΥΤ και την ευθύνη της πολιτείας (Καθημερινή, 2021).

Τα παραδείγματα αυτά αναδεικνύουν πτυχές των επιβλαβών συνεπειών που συνεπάγονται οι συνθήκες οι οποίες επικρατούν κατά την υποδοχή μεταναστών και προσφύγων. Στις επόμενες ενότητες επιχειρείται να αναδειχθούν οι δυνατότητες της προσέγγισης της ζημιολογίας για την κατανόηση των συνοριακών καθεστώτων και τη σχεδίαση δράσεων, πέραν (αλλά όχι σε αντικατάσταση) των «παραδοσιακών» πεδίων θεωρητικού προβληματισμού σχετικά με τους μηχανισμούς κοινωνικού ελέγχου. Μετά την αρχική σύντομη αναφορά στο γόνιμο πεδίο της εγκληματολογίας των συνόρων (ενότητα 2), ακολουθεί μια πραγμάτευση των ορίων του σχετικά με τη δυνατότητα επαρκούς προσέγγισης επιβλαβών μεταναστευτικών πολιτικών μέσω του λόγου περί κρατικού εγκλήματος (ενότητα 3)· στη συνέχεια, προσεγγίζεται ακροθιγώς η πρόταση της ζημιολογίας των συνόρων (ενότητα 4), και, στο τέλος, επιστρέφοντας στο παράδειγμα της ανωτέρω απόφασης, γίνεται απόπειρα προσέγγισής του μέσω του πλαισίου που προσφέρει η τελευταία, πέρα από –αλλά και μαζί με– μια δημόσια εγκληματολογία που τοποθετείται με επιστημονικό τρόπο για μείζονα κοινωνικά προβλήματα και τολμά να προτείνει νέα πλαίσια κατανόησής τους και δράσης για την αντιμετώπισή τους (ενότητα 5).

2. Η κριτική των συνοριακών καθεστώτων από τη σκοπιά της εγκληματολογίας των συνόρων

Το φαινόμενο της μετανάστευσης έχει προσεγγιστεί από πολλά επιστημονικά πεδία (κοινωνιολογία, δίκαιο, ψυχολογία, γεωγραφία, μεταναστευτικές σπουδές κ.ά.). Το ενδιαφέρον της εγκληματολογίας για τη μετανάστευση και τους μετασχηματισμούς του κοινωνικού ελέγχου, αξιοποιώντας εν μέρει και συμβολές των παραπάνω πεδίων, έχει καταγράψει πλούσιες κριτικές αναλύσεις, υπό το πρίσμα της τιμωρητικής διαχείρισης της μετανάστευσης μέσω της κατασκευής στερεοτύπων και της αναπαραγωγής διακρίσεων, της κατασκευής της φιγούρας του μετανάστη ως εγκληματία, της υπερτιμώρησης των αλλοδαπών δυσανάλογα σε σχέση με την καταγεγραμμένη εγκληματικότητα και της ανάδυσης ηθικών και κοινωνικών πανικών που επισκιάζουν τη δυνατότητα άσκησης μιας δίκαιης αντεγκληματικής πολιτικής (βλ. μ.α. για την Ελλάδα, Καρύδης, 1996, 2016). Οι μεταλλαγές του φαινομένου της μετανάστευσης και των πολιτικών, των θεσμών, των οργάνων και των μέσων που ακολουθούνται και επιστρατεύονται για την αντιμετώπισή του, όπως και οι λόγοι σχετικά με αυτό, έχουν οδηγήσει στην ανάδυση ενός γρήγορα αναπτυσσόμενου πεδίου εγκληματολογικών προβληματισμών και αναλύσεων, αυτό της *εγκληματολογίας των συνόρων*, που μελετά τα καθεστώτα διοικητικής και ποινικής μεταχείρισης των προσφύγων και των μεταναστών, τους λόγους που αναπτύσσονται για τη μετανάστευση, τους μετανάστες και τη μετανα-

στευτική πολιτική, αναδεικνύοντας νέα θεωρητικά εργαλεία, με τα οποία μπορούν να προσεγγιστούν όψεις της τιμωρητικότητας των συνοριακών καθεστώτων.

Οι διαφορετικές προσεγγίσεις στο πεδίο της εγκληματολογίας των συνόρων, σχηματικά, είναι: η προσέγγιση της «ποινικομεταναστευτικής σύμμιξης» (*crimmigration*), η μεταφορά της θεωρητικής συμβολής της νέας ποινολογίας στο πεδίο του ελέγχου της μετανάστευσης και η κατανόηση των σχετικών θεμάτων υπό το πρίσμα της θεώρησης περί ποινικού δικαίου του εχθρού· εκκινούν από διαφορετικές θεωρητικές αφετηρίες σχετικά με την κατανόηση της τιμωρητικότητας των συνοριακών καθεστώτων και καταλήγουν, αντίστοιχα, σε διαφορετικές προτάσεις, χωρίς όμως να είναι οπωσδήποτε αλληλοαντικρουόμενες, καθώς έχουν κοινά χαρακτηριστικά (Weber & McCulloh, 2019: 498): Η ποινικομεταναστευτική σύμμιξη εστιάζει περισσότερο στο πώς ελέγχονται τα σύνορα, η νέα ποινολογία στο γιατί και το ποινικό δίκαιο του εχθρού στο πότε. Η εγκληματολογία των συνόρων δεν αντικαθιστά τις καθιερωμένες εγκληματολογικές αναλύσεις του ποινικού φαινομένου, ούτε τις καθιστά περιττές ή λιγότερο χρήσιμες. Αντίθετα, αφενός έχει τη δυνατότητα να τις αξιοποιήσει και αφετέρου, να «χτίσει» πάνω σε αυτές για την ανάλυση των ζητημάτων που μελετά και να κινηθεί πέραν αυτών. Από την άλλη, το υπο-πεδίο της *εγκληματολογίας των συνόρων* δεν καθίσταται διακριτό μόνο λόγω του συγκεκριμένου φαινομένου που ερευνά, αλλά και χάρη στα νέα εργαλεία που εισφέρει. Εν συντομία, βασικά χαρακτηριστικά των κατευθύνσεων αυτών, είναι³:

α) Η προσέγγιση της *ποινικομεταναστευτικής σύμμιξης (crimmigration)* εστιάζει στο φαινόμενο της «συγχώνευσης» του ποινικού και μεταναστευτικού δικαίου, τα οποία δημιουργούν ένα πλέγμα αλληλοτροφοδοτούμενων δυνατοτήτων του κράτους για την τιμωρητική και αυταρχική αντιμετώπιση των προσφυγικών και μεταναστευτικών πληθυσμών. Έτσι, θεωρίες, μέθοδοι, λογικές και προτεραιότητες της ποινικής καταστολής έχουν εισρεύσει στο μεταναστευτικό και στο προσφυγικό δίκαιο (Majcher, 2013: 4). Παραβιάσεις των τελευταίων τείνουν να αντιμετωπίζονται όλο και περισσότερο με πρακτικές εγκληματοποίησης.

Το μοντέλο αυτό εστιάζει στην υιοθέτηση των εξουσιών που χαρακτηρίζουν το ποινικό δίκαιο, χωρίς όμως τον σεβασμό των εγγυήσεων που είναι εγγενείς σε αυτό. Κατά συνέπεια, οι στοχοθεσίες της επανένταξης και της ειδικής πρόληψης εγκαταλείπονται προς όφελος λογικών ακρήστευσης (*incapacitation*), καθώς η απέλαση και οι αντίστοιχες λειτουργίες (διοικητική κράτηση, μέτρα περιορισμού της ελευθερίας όπως ο γεωγραφικός περιορισμός κ.ά.) αναδεικνύονται σε κεντρικά εργαλεία της ποινικομεταναστευτικής σύμμιξης, υπό την έννοια ότι οι λογικές και οι πρακτικές της απομάκρυνσης από την επικράτεια λειτουργούν ακρηστευτικά σε σχέση με την υποτροπή, ενέχοντας τιμωρητικές διαστάσεις (Weber & McCulloh, 2019: 498-499).

3. Ο χώρος δεν επαρκεί για μια εκτενή ανάπτυξη των βασικών θέσεων των παραπάνω θεωρητικών κατευθύνσεων. Για μια πρώτη σχηματική καταγραφή των σχετικών κατευθύνσεων, βλ. Κόρος (2021).

Έτσι, το διοικητικό δίκαιο έχει αυξανόμενα κομβικό ρόλο στα πλαίσια του ελέγχου της μετανάστευσης, ως ένα πολύ σημαντικό εργαλείο που προσφέρει στους μηχανισμούς καταστολής ευρείες δυνατότητες και τη διακριτική ευχέρεια να κινηθούν έξω από τις εγγυήσεις του ποινικού δικαίου (Weber, 2012: 15-16). Πρόκειται για μια τάση «ποινικοποίησης» της μεταναστευτικής-προσφυγικής νομοθεσίας και «μεταναστευτικοποίησης» του ποινικού δικαίου, που στοχεύει τόσο στην καταστολή του εγκλήματος μέσω της μεταναστευτικής πολιτικής όσο και στην αντιμετώπιση της μετανάστευσης μέσω του ποινικού δικαίου (Brandariz, 2021: 2-3).

Τούτες οι εξελίξεις αναλύονται μέσω του πρίσματος της ασφαλειοποίησης (securitisation) της μετανάστευσης, που δίνει έμφαση στον έλεγχο, την αστυνόμευση και την άμυνα απέναντι στον κίνδυνο που αποτελούν οι μετανάστες και οι πρόσφυγες (Bourbeau, 2017: 83). Κατά συνέπεια, εισάγονται λογικές και πρακτικές υπερτιμώρησης στα διοικητικά μέτρα διαχείρισης της μετανάστευσης (απέλαση, διοικητική κράτηση κ.ο.κ.) (Bloomfield, 2016: 33-34), οι οποίες κινούνται εκτός των επιταγών του διεθνούς δικαίου και των θεμελιακών επιταγών του ποινικού δικαίου. Αυτές κατατείνουν σε μια ευρύτερη εγκληματοποίηση της μετανάστευσης (μιας «τυπικά διοικητικής αλλά ουσιαστικά ποινικής» μεταχείρισης, που οδηγεί σε μια «οντολογική εγκληματοποίηση») (Νικολόπουλος, 2019). Η εγκληματοποίηση της μετανάστευσης διέπεται από τρεις διαδικασίες: α) μια συμβολική ή «ρητορική» εγκληματοποίηση, που χαρακτηρίζεται από την κοινωνική κατασκευή της θεώρησης των προσφύγων και των μεταναστών ως επικίνδυνων, με σκόπιμες διαστρεβλώσεις σχετικά με το επίπεδο και τους τύπους εγκληματικότητας που τους αποδίδονται· β) την αυστηρή και εισάγουσα διακρίσεις ενεργοποίηση του ποινικοκατασταλτικού συστήματος («άμεση» εγκληματοποίηση) σε βάρος των μεταναστών και των προσφύγων και γ) την τιμωρητική μεταχείρισή τους, όχι όμως με τα κλασικά εργαλεία του ποινικοκατασταλτικού συστήματος, αλλά με μια διαδικασία «οιονεί» ή «διαδικαστικής» (procedural) εγκληματοποίησης. Στα πλαίσια αυτά, ο θεσμός της διοικητικής κράτησης, έχοντας εν τοις πράγμασι μια τιμωρητική/κυρωτική λειτουργία, αναφέρεται πιο συγκεκριμένα ως «διοικητική εγκληματοποίηση» (administrative criminalisation) (Weber, 2012: 18).

β) Η διοικητική καταστολή της μετανάστευσης οδηγεί σε αυστηρότερη αντιμετώπιση και σε καταστάσεις μονιμότερου αποκλεισμού και λιγότερων εγγυήσεων (Bosworth & Guild, 2008: 712). Οι Bosworth & Guild (2008) προσέγγισαν την εξέλιξη αυτή υπό το πρίσμα της νέας ποινολογίας των Feeley & Simon (1992, 1994), αναγνωρίζοντας, όμως, τη συνεργατική και παραπληρωματική σχέση των αναλογιστικών και των περισσότερο τιμωρητικών λογικών και πρακτικών (Weber & McCulloh, 2019: 502). Ο έλεγχος της μετανάστευσης γίνεται κατανοητός ως μια παραγωγική διαδικασία, η οποία συντείνει σε μια επανισχυροποίηση του κράτους στα πλαίσια της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης που προκαλεί αλλαγές στο παραδοσιακό νόημα των συνόρων, ως αποτέλεσμα της επιταχυνόμενης ροής χρήματος, ανθρώπων και εικόνων (ό.π.: 503), συνεπιφέροντας τη συχνή καταφυγή σε προληπτικές τεχνολογίες ασφάλειας (Bosworth & Guild, 2008: 711).

Έτσι, ο έλεγχος της μετανάστευσης εξυπηρετεί, πέραν των άλλων, και στην προστασία της εθνικής ταυτότητας, του ανήκειν και των συνόρων του έθνους-κράτους από ανεπιθύμητες παρενέργειες της παγκοσμιοποίησης (ό.π.: 710, 713). Κατά συνέπεια, η ταυτότητα του πολίτη διαμορφώνεται μέσω της εγκληματοποίησης και της αντιμετώπισης του μη πολίτη ως «μιας πηγής πιθανών κινδύνων στον σύγχρονο πολιτικό λόγο, των κινήσεων του/της ως στόχου αστυνόμευσης και του σώματός του/της ως αποδεκτού στόχου εγκλεισμού» (ό.π.: 711).

Πρόκειται, λοιπόν, για τη διακυβέρνηση της μετανάστευσης μέσω του εγκλήματος, τόσο στο υλικό επίπεδο (ασυμμετροποίηση των τιμωρητικών πρακτικών) όσο και συμβολικά (δημιουργία του ξενοφοβικού-λαϊκιστικού κλίματος και ηθικών πανικών, στοχοποίηση ομάδων ως επικίνδυνων). Τούτο λαμβάνει χώρα μέσω λογικών και πρακτικών που καθιστούν το ζήτημα της μετανάστευσης κατά κύριο λόγο αστυνομικό-ποινικό ζήτημα (Xavier Inda & Dowling, 2013: 5), όπως η ανασήμανση της αχρήστευσης και της προληπτικής αποτροπής της απειλής που ενσαρκώνει ο μετανάστης, η ενίσχυση των πολιτικών νόμου και τάξης στα σύνορα (law and order), η αστυνόμευση για την προστασία της ποιότητας ζωής και η αστυνόμευση μηδενικής ανοχής (quality of life policing, zero tolerance policing), η εκτεταμένη χρήση της φυλακής και η επιβολή μεγαλύτερων ποινών στους αλλοδαπούς απ' ό,τι στους ημεδαπούς (ό.π.: 2). Η ενίσχυση της αστυνόμευσης και ο πολλαπλασιασμός δομών, μέτρων, θεσμών που δεν βρίσκονται στα σύνορα, αλλά επιτελούν ρόλο παρόμοιο με αυτά –καθώς, όπως προαναφέρθηκε, τα σύνορα δεν είναι απλώς το όριο του έθνους-κράτους, αλλά αποτελούν μια κινητή τεχνολογία, έναν κινητό, διάχυτο και αποκεντρωμένο μηχανισμό–, δείχνουν προς μια κατεύθυνση «συνοριοποίησης» (bordering) του συνόλου της επικράτειας (ό.π.: 11), προσανατολισμένη στη ρατσιστική διακυβέρνηση των προσφύγων και των μεταναστών (ό.π.: 18).

γ) Η προσέγγιση του *ποινικού δικαίου του εχθρού* εμπνέεται επίσης, όπως και η κατεύθυνση της νέας ποινολογίας, από την προληπτική λογική της ασφάλειας που εντοπίζει την πανταχού παρουσία της απειλής, του εχθρού, κατά την ανάλυση του Jakobs (2005) για την προληπτική τιμωρητική μεταχείριση, με κριτήριο την ταυτότητα και όχι την πράξη, όπως προκύπτει από τη διακριτική στόχευση από τους μηχανισμούς καταστολής συγκεκριμένων ομάδων, που εκδηλώνεται με ειδικούς νόμους και πρακτικές. Η θεσμική θωράκιση του κράτους απέναντι στους μετανάστες επιφέρει μια ενίσχυση της κυριαρχικής τροπικότητας της εξουσίας (sovereignty) «στο όνομα της διαχείρισης του πληθυσμού» (Krasmann, 2007: 301). Κατά την ανάλυση του Jakobs, το εξαιρετικό ποινικό δίκαιο αποτελεί μια μόνιμη αναγκαιότητα ενάντια στον εσωτερικό εχθρό, παρά την αρχική κατανόησή του ως απαραίτητου μόνο σε καταστάσεις ανάγκης. Όπως σχολιάζει η Krasmann, κατά την αντίληψη αυτή, οι εχθροί γίνονται αντιληπτοί ως μη άτομα, που αντιμετωπίζονται με όρους πολέμου, ο οποίος αποτελεί αναγκαιότητα λόγω της αδυναμίας συνολικής αντιμετώπισής τους με τους όρους του νομικού συστήματος. Οι εχθροί δεν απειλούν

απλώς την ασφάλεια των ανθρώπων, αλλά και το ίδιο το κοινωνικό σύστημα και την έννομη τάξη (Krasmann, 2007: 303)· κατά συνέπεια, έχουν απολέσει τα δικαιώματα νομικής προστασίας· η τιμωρία αντικαθίσταται από τον πόλεμο, τον αποκλεισμό, ή ακόμα και την εξόντωση (ό.π.: 302).

Ο πόλεμος που εξαπολύεται έχει ως αιχμή του δόρατος ένα δεύτερο (εξαιρετικό) νομικό σύστημα πάνω από το επίσημο-βασικό (ό.π.: 306), που βασίζεται σε προληπτικές πρακτικές και στην ασφαλειοποίηση ως κεντρικές πτυχές του σύγχρονου ελέγχου των συνόρων. Τέτοιες είναι οι πρακτικές «εξωτερίκευσης των συνόρων», που συνδέονται με τη στροφή των κρατών στον περιορισμό ή τον αποκλεισμό της κινητικότητας πριν από την άφιξη στο φυσικό σύνορο του κράτους (Weber & McCulloh, 2019: 506), όπως επίσης και η κανονικοποίηση των παράνομων επαναπροωθήσεων (Koros, 2021): διαμορφώνεται έτσι ένα προληπτικό κράτος, στο οποίο συγκλίνουν οι ποινικοκατασταλτικές και οι στρατιωτικές του λειτουργίες για την αντιμετώπιση του «εχθρού στα σύνορα» (Weber & McCulloh, 2019: 507).

Παρά τις διακριτές διαφορές στις προσεγγίσεις που παρουσιάστηκαν ακροθιγώς, γίνεται εμφανές ότι αυτές έχουν κοινά σημεία και συγκλίσεις, όπως η κριτική της άκρατης εγκληματοποίησης και ασφαλειοποίησης, η κομβική θέση του διοικητικού δικαίου στη φαρέτρα της καταστολής της μετανάστευσης, η ισχύς εξαιρετικών νομικών συστημάτων, η αντιμετώπιση των προσφύγων και των μεταναστών ως εχθρών και ως απειλής για την κοινωνική τάξη και την εθνική ταυτότητα. Μια εγκληματολογική προσέγγιση που θα αντλούσε κριτικά από όλο το εύρος των κριτικών αναλύσεων της τιμωρητικότητας των συνοριακών καθεστώτων, θα είχε στη διάθεσή της πλούσια εργαλεία από τις κατευθύνσεις που παρουσιάστηκαν σύντομα παραπάνω.

Προβληματικές πλευρές της ελληνικής μεταναστευτικής και προσφυγικής πολιτικής και αυθαίρετες –παράνομες– ρατσιστικές πρακτικές κοινωνικού ελέγχου, που έχουν απασχολήσει την εγκληματολογική θεωρία, περιλαμβάνουν το ζήτημα των βιομετρικών ελέγχων ως παραβίαση ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Kouroutzas & Paraskevoroulos, 2013), τον θεσμό της διοικητικής κράτησης (μ.α. Fili, 2013, 2018· Georgoulas, 2013· Νικολόπουλος, 2019· Κόρος, 2021), τη διαχείριση της «προσφυγικής κρίσης» ως κρατικό έγκλημα (Georgoulas, 2017) και τις παράνομες επαναπροωθήσεις από τη σκοπιά του ρατσιστικού κρατικού εγκλήματος (Koros, 2021).

3. Τα όρια της εγκληματολογίας: Το παράδειγμα της ατιμωρησίας στη Μεσόγειο

Η συμβολή της εγκληματολογίας (ακόμη και της κριτικής τάσης της, που έχει τη δυνατότητα να αναλύει πολύ βαθύτερα τα φαινόμενα που μελετά) στην κατανόηση του βλαπτικών καταστάσεων και του κοινωνικού ελέγχου τίθεται υπό αμφισβήτηση στα πλαίσια των συζητήσεων για την ανάγκη ξεπεράσματος της κυριαρχίας της εγκληματο-

λογικής προσέγγισης των σχετικών ζητημάτων. Έτσι, έχει εκδηλωθεί μια στροφή από το πρίσμα του εγκλήματος και της καταστολής του προς την ανάδειξη της σημασίας της κοινωνικής βλάβης, όπως και η ανάπτυξη του πεδίου της ζημιολογίας ως συμπληρωματικού ή αυτόνομου προς τις καθαυτό εγκληματολογικές αναζητήσεις πεδίου έρευνας (ανάλογα με την προσέγγιση που προκρίνεται), με τους συνεπαγόμενους στη σχετική συζήτηση προβληματισμούς σχετικά με τη δυνατότητα εγκατάλειψης του «οχήματος» της εγκληματολογίας (Βασιλαντωνοπούλου, 2014: 423 κ.ε.).

Η κριτική της προσέγγισης της κοινωνικής βλάβης στην εγκληματολογία στηρίζεται, σχηματικά, στις εξής θέσεις: 1) το έγκλημα δεν έχει οντολογική πραγματικότητα, 2) η εγκληματολογία διαιωνίζει τον μύθο του εγκλήματος, 3) στην κατηγορία του εγκλήματος ανήκουν πολλές πράξεις ή σπονδοι σημασίας που δεν προκαλούν ουσιαστική βλάβη, 4) πολλές σοβαρές βλάβες δεν αποτελούν εγκλήματα (π.χ. πτυχές της έμφυλης βίας, κρατικο-εταιρικό έγκλημα), 5) η έννοια της ενοχής είναι μια κατασκευή βασισμένη στην ατομική ευθύνη, 6) η εγκληματοποίηση και η τιμωρία αναπαράγουν τον πόνο, τη βλάβη και την πιθανότητα υποτροπής και στερούνται δυνατοτήτων για εναλλακτική αντιμετώπιση των βλαπτικών συμπεριφορών, 7) ο έλεγχος του εγκλήματος έχει αποδειχθεί αναποτελεσματικός, 8) το έγκλημα και η εγκληματολογία δίνουν άλλοθι στην επέκταση των κατασταλτικών αντεγκληματικών πολιτικών και την αναπαραγωγή ενός συστήματος που δημιουργεί και διαιωνίζει τη βλάβη και 9) η κατηγορία του εγκλήματος εξυπηρετεί τη διατήρηση των κυρίαρχων σχέσεων εξουσίας (Canning & Tombs, 2021: 24-30· Copson, 2018: 36).

Μια ζημιολογική ανάλυση των βλαπτικών γεγονότων θα μπορούσε να προσφέρει τα εξής πλεονεκτήματα: α) μπορεί να είναι περισσότερο συνεκτική, κατανοητή και να περιλαμβάνει μια πολύ μεγαλύτερη γκάμα βλαβερών γεγονότων και καταστάσεων, β) επιτρέπει να περικλείονται στο εύρος της βλάβης που προκαλούνται ακόμη και σε μαζικό επίπεδο, γ) επιτρέπει μια συνολικότερη έρευνα σχετικά με τους υπεύθυνους των ζημιογόνων συνθηκών και οδηγεί την ανάλυση πέρα από την προβληματική έννοια της ατομικής ενοχής, δ) αποφεύγει τις θεωρητικές ασυνέπειες της κριτικής εγκληματολογίας, όταν αυτή προσπαθεί να εντάξει στην ανάλυσή της βλάβες που δεν μπορούν να τιμωρηθούν με βάση τη νομική έννοια του εγκλήματος, ε) δημιουργεί τις δυνατότητες για ένα ευρύ φάσμα προτάσεων για τη μείωση της βλάβης πέρα από την κυρίαρχη και αναποτελεσματική απάντηση της εγκληματοποίησης (Canning & Tombs, 2021: 33).

Η κριτική της ζημιολογικής προσέγγισης επεκτάθηκε και στα πλαίσια των αναλύσεων του κοινωνικού ελέγχου της μετανάστευσης, καθώς έχουν αυξηθεί οι φωνές που κάνουν λόγο για την ανάγκη μιας *ζημιολογίας των συνόρων* (border zemiology). Οι βλάβες και η βία που είναι εγγενή στοιχεία των συνοριακών καθεστώτων και των μεταναστευτικών πολιτικών και πρακτικών συσκοτίζονται από τις νομικές αναλύσεις και τις προσεγγίσεις που βασίζονται στο κράτος και στην προσκόλληση σε κανονιστικούς ορισμούς του εγκλήματος και του κοινωνικού ελέγχου. Έτσι, αναδύ-

εται το ερώτημα αν η εγκληματολογία επαρκεί για τη μελέτη των συνόρων, καθώς παραμένει δέσμια της έννοιας του εγκλήματος, με ό,τι αυτό συνεπιφέρει (Canning, 2018: 184).

Ένα παράδειγμα που καταδεικνύει τα όρια της εγκληματολογικής σκέψης και ανάλυσης είναι αυτό των θανάτων κατά τη διέλευση προσφύγων από τη Μεσόγειο Θάλασσα και των πολιτικών διάσωσης από τα κράτη μέλη της ΕΕ. Η έλλειψη ξεκάθαρης δικαιοδοσίας για την ανάληψη δράσεων αποφυγής των θανατηφόρων ναυαγίων, στην ουσία, ισοδυναμεί με απουσία προστασίας από το δίκαιο ανθρώπινων δικαιωμάτων (Soliman, 2021: 233). Πολιτικές όπως η «Επιχείρηση Τρίτων», επικεφαλής της οποίας τέθηκε η Frontex, που αντικατέστησε την πολιτική του «Mare Nostrum» –η οποία, ως περισσότερο φιλόδοξη και αποτελεσματική, επικρίθηκε ως παράγοντας προσέγκυσης προσφύγων–, μπορεί να περιγραφούν ως «θεσμική παραμέληση» (institutionalised neglect), καθώς απέτυχαν να αποτρέψουν τουλάχιστον δύο πολύνεκρα ναυάγια (Moreh, 2021: 440· Soliman, 2021: 233-234). Η πολιτική της ΕΕ στρέφεται όλο και περισσότερο στην αποτροπή της διάσχισης των συνόρων και της προστασίας τους, αντί για την πρόληψη των θανάτων στη θάλασσα (Soliman, 2021: 233).

Η Soliman (2021) εξετάζει τρεις διαφορετικές εγκληματολογικές προσεγγίσεις των πολιτικών παράλειψης βοήθειας (policy of non-assistance), οι οποίες έχουν αυξήσει τα θανατηφόρα περιστατικά και έχουν μετατρέψει τη Μεσόγειο σε όπλο στα πλαίσια του πολέμου κατά της μετανάστευσης, ασκώντας κριτική σε μια προσέγγιση του ζητήματος από τη σκοπιά του κρατικού εγκλήματος:

α) *Το κρατικό έγκλημα ως παραβίαση του νόμου*: κατά την προσέγγιση αυτή, η επίμονη και συστηματική αποφυγή του σεβασμού του διεθνούς δικαίου ανθρώπινων δικαιωμάτων από τα κράτη μέλη της ΕΕ είναι ένα οργανωμένο κρατικό έγκλημα. Η θεώρηση αυτή εννοεί το κρατικό έγκλημα ως παραβίαση του δικαίου ανθρώπινων δικαιωμάτων και όχι του ποινικού δικαίου (ό.π.: 235). Η γενικευμένη κατάσταση απαξίωσης των αρχών του δικαίου που χαρακτηρίζει τα συνοριακά καθεστώτα, η οποία ευθύνεται για την παραβίαση θεμελιωδών αρχών του δυτικού νομικού πολιτισμού, με την εμπλοκή στα διάφορα στάδια των επιχειρήσεων ενός δικτύου παραγόντων και θεσμών, είναι χαρακτηριστικό της δομικής τους βίας (Moreh, 2021: 440-441). Αντίστοιχα, σύμφωνα με τους Eule et al. (2019: 188), η πληθώρα των παραγόντων που εμπλέκονται στις επιχειρήσεις εντοπισμού και διάσωσης (search and rescue operations) ευθύνεται για τη δημιουργία καταστάσεων στις οποίες εν τέλει κανείς δεν είναι υπεύθυνος, σε νομικό ή άλλο επίπεδο, για τις συνέπειες ζημιογόνων αποτελεσμάτων. Στην προσέγγιση αυτή, ασκείται κριτική ότι στον βαθμό που οι ζημιογόνες πρακτικές ασκούνται πέραν της κρατικής κυριαρχίας, στα πλαίσια πολιτικών υπερεθνικών οργανισμών όπως η ΕΕ, εγείρονται ζητήματα σχετικά με τη δικαιοδοσία όπως και ερμηνείες που εν τέλει δεν μπορούν να οδηγήσουν σε νομική ευθύνη για τους θανάτους στη θάλασσα (Soliman, 2021: 235).

- β) *Το κρατικό έγκλημα ως βλάβη εξ αμελείας*: αυτή η θεώρηση μπορεί να αποφύγει τα εμπόδια που τίθενται από την επιμονή σε αναλύσεις που θέτουν στο επίκεντρό τους τον νόμο και την παραβίασή του, προσφέροντας μια περισσότερο ολιστική αντίληψη –χωρίς τα εμπόδια που τίθενται από τα ζητήματα δικαιοδοσίας–, η οποία εντοπίζει τη γέννηση της βλάβης στις περιπτώσεις που παραβιάζεται η εμπιστοσύνη ή οι υποχρεώσεις μεταξύ των κρατών, των κρατών και των πολιτών τους, ή των κρατών και των πολιτών άλλων χωρών (βλ. Faust & Kauzlarich, 2008: 86). η προσέγγιση αυτή, όμως, κατά την κριτική που ασκείται, δεν βρίσκει εφαρμογή στην αντίληψη των κρατών μελών της ΕΕ για την υποχρέωση διάσωσης όσων διασχίζουν τα σύνορα μέσω θάλασσας, χωρίς, από την άλλη, τούτο να σημαίνει πως η αδυναμία νομικής λογοδοσίας συνεπάγεται ότι η ευθύνη τους δεν θα πρέπει να τίθεται υπό εξονυχιστικό έλεγχο (Soliman, 2021: 232-236).
- γ) *Κρατικά εγκλήματα και κρατικά προκαλούμενες βλάβες*: πρόκειται για μια προσέγγιση που βασίζεται στην ανάγκη να εξεταστούν οι ακούσιες δομικές βλάβες που προκαλούνται από τις πολιτικές ελέγχου των συνόρων παράλληλα και παραπληρωματικά με το πλαίσιο ενός ορισμού του κρατικού εγκλήματος. Προτείνεται ένα κοινωνιολογικό πλαίσιο που επιτρέπει την υπέρβαση των ορίων που οφείλονται στο δίκαιο και στα εμπόδια που συναντά ένας κοινά αποδεκτός ορισμός του κρατικού εγκλήματος, σύμφωνα με την ανάλυση των Weber & Pickering (2011: 200-202). Όμως, ενώ οι θάνατοι στη θάλασσα, που θα μπορούσαν να αποφευχθούν, θα ήταν δυνατόν να υπαχθούν σε κάποιους ορισμούς του κρατικού εγκλήματος, η άνοδος του φαινομένου της παράνομης διακίνησης ανθρώπων είναι μια παράπλευρη συνέπεια των μεταναστευτικών πολιτικών. Έτσι, προκαλείται σύγχυση σχετικά με την ευθύνη που προκύπτει από σκληρές πολιτικές διαχείρισης της μετανάστευσης, όταν αυτές επιφέρουν απρόβλεπτα και μη επιδιωκόμενα αποτελέσματα (ό.π.). Αυτή η προσέγγιση επιτρέπει μια ευκρινέστερη κατανόηση των συστημικών βλαβών, αλλά αναπαράγει μια τεχνητή διάκριση μεταξύ εγκλήματος και βλάβης, που εν τέλει συντηρεί το πρόβλημα του ορισμού του κρατικού εγκλήματος, καθώς οι διαφορετικές ερμηνείες σχετικά με τις νομικές υποχρεώσεις του κράτους συνεπιφέρουν τα προβλήματα που σταχυολογήθηκαν παραπάνω. Κατά συνέπεια, σύμφωνα με τη Soliman, ο ορισμός μιας πράξης ή μιας παράλειψης ως κρατικού εγκλήματος δεν είναι επαρκής για την κατανόηση του φαινομένου των θανάτων στη θάλασσα, και θα πρέπει να εγκαταλειφθεί (Soliman, 2021: 236).

4. Προς μια ζημιολογία των συνόρων

Παρά τη συνεισφορά της εγκληματολογίας στην κριτική θεσμών, πολιτικών και πρακτικών της προσφυγικής και μεταναστευτικής πολιτικής, η εν μέρει τουλάχιστον αδυναμία της να ξεφύγει από τους κρατικά καθορισμένους ορισμούς του εγκλήματος

και της εγκληματικότητας (Hillyard, 2013: 227) είναι εμφανής από την επιμονή της αναπαραγωγής της (οντολογικά μη υποστηρίξιμης) σύνδεσης μεταξύ «μετανάστη» και «εγκλήματος» (Canning, 2018: 190). Σύμφωνα με τον Hillyard, μια ζημιολογική οπτική θα μας επέτρεπε να «[...] αναλύσουμε συστηματικά τις πλείστες βλάβες που περιορίζουν και πλήττουν τις ζωές μας από το λίκνο μέχρι τον τάφο σε καθημερινή βάση [...]» (Hillyard, 2013: 232). Μια τέτοια προσέγγιση αποκλίνει από την εστίαση μιας εγκληματολογικής ανάλυσης, δίνοντας τη δέουσα προσοχή στις ζημίες που επιβάλλονται από τα συνοριακά καθεστώτα και σε μικροεπίπεδο (Canning, 2018: 193). Έτσι, με βάση την ανάλυση του Pemberton, μπορούμε και πρέπει να εστιάσουμε πέρα από την εμβέλεια των συνήθων εγκληματολογικών πραγματεύσεων, πέραν των εκ προθέσεως προκαλούμενων βλαβών, προς τις δομικές συνθήκες που ευθύνονται γι' αυτές (Pemberton, 2015: 8). Αυτό δεν σημαίνει ότι θα πρέπει να αφήσουμε στην άκρη τα εργαλεία σκέψης και ανάλυσης της εγκληματολογίας (και του υπο-πεδίου της εγκληματολογίας των συνόρων), η οποία μπορεί να προσφέρει πολλά προς αυτήν την κατεύθυνση. Από την άλλη, πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι μια παραδοσιακά εγκληματολογική πρόσληψη των σχετικών ζητημάτων επιτρέπει μια συγκεκριμένη και περιοριστική οπτική (Soliman, 2021: 232). Οδηγούμαστε, κατά συνέπεια, στην καταγραφή και αναγνώριση δομικά βίαιων και επιβλαβών καταστάσεων, για τις οποίες ευθύνονται άμεσα πολιτικές αποφάσεις, δράσεις, ή παραλείψεις, και για τις οποίες μπορούν, έτσι, να σχεδιαστούν δράσεις ανατροπής (Canning, 2018: 195-196).

Σύμφωνα με την Canning (2018) και τους Canning και Tombs (2021), μπορούμε να εντοπίσουμε τις συνοριακές βλάβες σε πέντε επίπεδα: α) τις βλάβες αυτονομίας (autonomy harms), οι οποίες μπορεί να προκύψουν από τη στέρηση και την απουσία διαθέσιμων ευκαιριών για ενασχόληση με παραγωγικές δραστηριότητες, για επιλογή του τόπου διαμονής, για εμπλοκή σε εκπαιδευτικές δραστηριότητες, για εργασία και ψυχαγωγία, οδηγώντας κατ' ουσίαν σε μια νηπιακή κατάσταση εξάρτησης που επηρεάζει την αυτοπεποίθηση και την αυτοεκτίμηση του προσώπου, λειτουργώντας απαξιωτικά. β) Τις σχεσιακές βλάβες (relational harms), οι οποίες έχουν ως συνέπεια τον αποκλεισμό από κοινωνικές σχέσεις και μπορεί να οδηγήσουν σε συναισθηματικές και σωματικές βλάβες (ό.π.: 194). γ) Τις «χρονικές» βλάβες (temporal harms), δηλαδή το σταμάτημα της ζωής, το πάγωμα του χρόνου, την κράτηση ή τον περιορισμό χωρίς ξεκάθαρο ορίζοντα σχετικά με το πότε θα λήξει η επίπονη δοκιμασία (η διαδικασία ασύλου, η υποχρεωτική παραμονή σε συγκεκριμένο τόπο λόγω γεωγραφικού περιορισμού, η διοικητική κράτηση σε εξευτελιστικές συνθήκες κ.ο.κ.) (ό.π.: 194-195). δ) Τις βλάβες και τους κινδύνους για τη σωματική ακεραιότητα και την υγεία που συνεπάγονται οι δυσκολίες της παρανομοποιημένης διάσχισης των συνόρων (Canning & Tombs, 2021: 84). ε) Τις οικονομικές βλάβες, που συνίστανται στην ευάλωτη θέση στην οποία περιέρχονται οι πρόσφυγες και οι μετανάστες που επιδιώκουν να διασχίσουν τα σύνορα, οι οποίοι αναγκάζονται να προσφύγουν στις υπηρεσίες διακινητών,

ξοδεύοντας πολύ περισσότερα χρήματα απ' ό,τι θα ξόδευαν αν ταξίδευαν νόμιμα, ενώ υποβάλλονται σε πολλαπλές θυματοποιήσεις.

Μια πραγμάτευση που κινείται στην ίδια κατεύθυνση, πλην όμως με έμφαση στα εργαλεία του προσφυγικού δικαίου, είναι η μελέτη των Buckinx & Filindra, οι οποίες αναγνωρίζουν τέσσερις διαστάσεις της βλάβης (οικονομική, κοινωνική, ψυχολογική και σωματική) και αναλύουν το ζήτημα της απέλασης αλλοδαπών που διατηρούν ισχυρούς δεσμούς με τη χώρα (ΗΠΑ), υπό το φως της αρχής “*jus nocere*”, ήτοι του δικαιώματος μη υποβολής σε βλάβη (“the right not to be harmed”) (Buckinx & Filindra, 2015: 397 κ.ε.).

Εμφανίζεται, σύμφωνα με τα ανωτέρω, αφενός, ένα φάσμα ζημιογόνων καταστάσεων που βρίσκονται ως επί το πλείστον εκτός της σφαίρας του ποινικού δικαίου και αφετέρου, η δυνατότητα ανάλυσης συνεπειών της παρανομοποίησης της μετακίνησης και των επιβλαβών συνεπειών που συνεπάγονται τα συνοριακά καθεστώτα που δεν μπορούν να προσεγγιστούν μέσω εγκληματολογικών αναλύσεων ή που για τα οποία, υπό προϋποθέσεις, οι τελευταίες μπορούν να προσφέρουν μια περιορισμένη οπτική (Canning & Tombs, 2021: 83, 85).

5. Επιλογικά: Τα camps προσφύγων και η ζημιολογία

Επιστρέφοντας στην περίπτωση που μας απασχόλησε στην αρχή, από τις ανωτέρω αναλύσεις και τους θεωρητικούς προβληματισμούς που κατατέθηκαν εν συντομία ανακύπτουν θεματικές οι οποίες καθιστούν εμφανή την αδυναμία της εγκληματολογικής σκέψης, ακόμη και του πεδίου της που ασχολείται με τα σύνορα και την κινητικότητα, να αναπτύξει έναν λόγο που να ξεπερνά τα προβλήματα που θέτει ο ορισμός του κρατικού εγκλήματος, δημιουργώντας ζητήματα τόσο όσον αφορά την κατανόηση των σχετικών θεμάτων όσο και σχετικά με τη δυνατότητα πρότασης πολιτικών και πρακτικών αλλαγής.

Έτσι, από τη μελέτη της απόφασης που έκρινε επί της αγωγής αποζημίωσης των θυμάτων της πυρκαγιάς στη Δομή Φιλοξενίας Ωραιοκάστρου Θεσσαλονίκης, υπό το φως των ανωτέρω σκέψεων, προκύπτουν δύο σημεία, τα οποία και αναδεικνύουν τη χρησιμότητα και αξία της ζημιολογικής στα ζητήματα μετανάστευσης:

Πρώτον, ενδιαφέρον είναι το θέμα του αποδεκτού επιπέδου βλάβης που είναι εγγενές στις μεταναστευτικές πολιτικές: η μείζων σκέψη της απόφασης κάνει επίκληση στο άρ. 2 ΕΣΔΑ (δικαίωμα στη ζωή), το οποίο επιτάσσει τα κράτη να απέχουν από εκούσια και παράνομη πρόκληση θανάτου, αλλά και να λαμβάνουν τα αναγκαία θετικά μέτρα για την προστασία της ζωής των ατόμων που βρίσκονται στη δικαιοδοσία τους· ωστόσο, κατά την απόφαση (που ακολουθεί την πάγια νομολογία του ΕΔΔΑ στο ζήτημα), «[...] η εν λόγω υποχρέωση πρέπει να ερμηνεύεται κατά τρόπο

που να μην επιβάλλει στις αρχές ένα δυσβάσταχτο ή υπερβολικό φορτίο [...]». Έτσι, για το Τριμελές Διοικητικό Πρωτοδικείο Θεσσαλονίκης, με βάση την επικαλούμενη νομολογία του ΕΔΔΑ, «[...] πρέπει να θεμελιώνεται ότι οι αρχές γνώριζαν ή όφειλαν να γνωρίζουν ότι η ζωή ενός ή περισσότερων ατόμων απειλήθηκε, με πραγματικό και άμεσο τρόπο, καθώς και ότι δεν έλαβαν, στα πλαίσια των εξουσιών τους, τα μέτρα εκείνα που, ευλόγως, θα είχαν αναμφίβολα μετριάσει αυτόν τον κίνδυνο (βλ. αντί πολλών την απόφαση του ΕΔΔΑ, της 18.06.2013, Nencheva και λοιποί κατά Βουλγαρίας, 48609/06, σκ. 105 και 108)». Κρίσιμη είναι, επίσης, η «[...] εξέταση των πραγματικών περιστατικών [...] [καθώς πρέπει να] λαμβάνεται υπόψη το γενικό πλαίσιο, εντός του οποίου διαδραματίστηκαν».

Επιπλέον, για να κριθεί ότι μια πράξη ή παράλειψη του κράτους παραβιάζει το άρ. 3 της ΕΣΔΑ ή το «ομόλογό του» άρ. 4 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (απαγόρευση βασανιστηρίων και της απάνθρωπης ή εξευτελιστικής μεταχείρισης ή τιμωρίας) θα πρέπει να υπάρχει ένας ελάχιστος βαθμός βαρύτητας, ο οποίος θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι το «κατώφλι» του δυτικού νομικού πολιτισμού· τούτη η παραδοχή συνεπάγεται ότι ένα επίπεδο βλάβης, ενδεχομένως και σοβαρής, είναι αποδεκτό μέχρι ενός σημείου, πέρα από το οποίο η βλάβη καθίσταται μη ανεκτή και θα πρέπει να αρθεί ή να αποζημιωθεί το πρόσωπο που την υπέστη. Σύμφωνα με το σκεπτικό της απόφασης, η υποχρέωση παροχής στέγασης ή αξιοπρεπών συνθηκών διαβίωσης αποτελεί μέρος του θετικού δικαίου και βαρύνει το κράτος βάσει της εθνικής νομοθεσίας που έχει ενσωματώσει την Οδηγία 2013/33/ΕΕ (Οδηγία Υποδοχής). Επικαλούμενο νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (19.3.2019, Jawo, C-163/17, σκ. 91-93, και 12.11.2019, Haqbin, C-233/18, σκ. 46), κατά την οποία δεν υφίσταται ζήτημα παραβίασης του άρ. 4 του Χάρτη σε καταστάσεις που χαρακτηρίζονται από μεγάλη ανασφάλεια ή από έντονη επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης, εφόσον δεν συνεπάγονται έσχατη υλική στέρση, το Τριμελές Διοικητικό Πρωτοδικείο Θεσσαλονίκης έκρινε πως η κατάσταση στην οποία ζούσαν οι ενάγοντες εξέθεταν αυτούς σε αντίξοες συνθήκες διαβίωσης, πλην όμως, αν και υπολειπόμενες των απαιτήσεων των άρ. 12 και 17 του Π.Δ. 220/2007 και των άρ. 17-18 της Οδηγίας (ειδική μεταχείριση ανήλικων παιδιών και μονογονεϊκών οικογενειών), θα μπορούσαν να γίνουν ανεκτές, ενόψει των περιστάσεων ως διαφοροποιημένες συνθήκες φιλοξενίας κατά τα άρ. 18 παρ. 9 της Οδηγίας⁴ και 13 παρ. 10 του Π.Δ. 220/2007, εφόσον όμως «διατηρούνταν για εύλογο χρονικό διάστημα και ενόσω δεν άγγιζαν το κατώφλι της έσχατης υλικής στέρσης», όπως κρίθηκε ότι ίσχυε στη συγκεκριμένη περίπτωση.

4. «Σε δεόντως αιτιολογημένες περιπτώσεις, τα κράτη μέλη μπορούν κατ' εξαίρεση να θεσπίζουν λεπτομέρειες όσον αφορά τις υλικές συνθήκες υποδοχής διαφορετικές από τις προβλεπόμενες στο παρόν άρθρο, για εύλογο χρονικό περίοδο, η οποία είναι όσο το δυνατόν συντομότερη, όταν [...] β) έχουν εξαντληθεί προσωρινά οι συνήθως διαθέσιμες δυνατότητες στέγασης. Αυτές οι διαφορετικές συνθήκες καλύπτουν σε κάθε περίπτωση τις βασικές ανάγκες».

Κατά συνέπεια, κρίσιμο είναι να αναδειχθεί ότι μια συνθήκη σοβαρής βλάβης γίνεται ανεκτή, είτε βάσει του εύρους των άρ. 3 ΕΣΔΑ και 4 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ (καθώς ο ίδιος ο ορισμός της απαγόρευσης των βασανιστηρίων και της εξευτελιστικής μεταχείρισης και της ερμηνείας και εφαρμογής του προϋποθέτουν ένα ολόκληρο φάσμα προσβολών της ανθρώπινης αξιοπρέπειας που δεν αποτελούν μεμπτή παραβίασή της), είτε επί τη βάση των ανωτέρω αναφερθέντων προβλέψεων της ως Οδηγίας Υποδοχής. Τούτες οι βλάβες θα μπορούσαν, υπό προϋποθέσεις, να περιγραφούν με τους όρους του κρατικού εγκλήματος, τούτο όμως συναντά τους ανωτέρω κατατεθέντες θεωρητικούς προβληματισμούς. Βλέπουμε, δηλαδή, πως οι εγγενείς βλάβες που προκαλούν τα συνοριακά καθεστάτα θέτουν ζητήματα πέραν του θετικού δικαίου και της διασταλτικής ή συσταλτικής ερμηνείας του, βλάβες που είναι αποδεκτές από τις ασκούμενες πολιτικές και τον πολιτισμό μας, ο οποίος προβάλλεται μόνο όταν αυτές αγγίξουν το σημείο της έσχατης στέρσης.

Δεύτερον, κομβικό είναι το ζήτημα του αιτιώδους συνδέσμου μεταξύ βλάβης και ευθύνης, που σχετίζεται με την κρίση επί του αν υπάρχει συνάφεια μεταξύ της πράξης ή της παράλειψης και της περιουσιακής ζημίας ή της ηθικής βλάβης.⁵ Σύμφωνα με την απόφαση: «Απαραίτητη, πάντως, προϋπόθεση για την επιδίκαση αποζημίωσης είναι, μεταξύ άλλων, η ύπαρξη αιτιώδους συνδέσμου μεταξύ της παράνομης πράξης ή παράλειψης ή υλικής ενέργειας ή παράλειψης νομικής ενέργειας του δημόσιου οργάνου και της ζημίας που επήλθε». Αν και αυτό είναι νομικά αυτονόητο, όταν αφορά ένδικα μέσα και βοηθήματα που κρίνονται με τα εργαλεία και τις διαδικασίες του νομικού συστήματος, είναι ενδεικτικό των περιορισμένων δυνατοτήτων που έχουν στη διάθεσή τους τα καταπιεζόμενα υποκείμενα, για να αμφισβητήσουν τη νομιμότητα της μεταχείρισής τους και να διεκδικήσουν αλλαγή στη ζωή τους: μέσα στα αυστηρά πλαίσια μιας «ζυγισμένης» συνθήκης επιτρεπτών προσβολών των δικαιωμάτων τους, υπό τις αυστηρές προϋποθέσεις των κανόνων δικαίου (ουσιαστικού και δικονομικού), εάν αποδειχθεί η αιτιώδης συνάφεια μεταξύ της βλάβης και της συμπεριφοράς της πολιτείας μέσω ενός χρονοβόρου δικαστικού αγώνα, και, φυσικά, μόνο εφόσον η βλάβη (ενδεχομένως και ανεπανόρθωτη) έχει επέλθει.

Η ζημιολογική προσέγγιση, της οποίας το παρόν άρθρο προσπαθεί να τεκμηριώσει τη χρησιμότητα στο πεδίο των μεταναστευτικών σπουδών και της μελέτης του κοινωνικού ελέγχου, δεν είναι άμοιρη επιστημολογικών και μεθοδολογικών αμφισβητήσεων: η τριβή με αυτή εγείρει ζητήματα ορισμού, ζητήματα σχετικά με το αν η βλάβη έχει οντολογική πραγματικότητα και σχετικά με το τι θα πρέπει να ορίζεται ως τέτοια (αν και υπάρχουν προσεγγίσεις που αμφισβητούν την ανάγκη ορισμού της). Σε κάθε περίπτωση, η ζημιολογία θα πρέπει να αντιμετωπίζεται τόσο

5. Σύμφωνα με τη ΣτΕ 285/2011: «Αιτιώδης δε σύνδεσμος υπάρχει όταν, κατά τα διδάγματα της κοινής πείρας, η πράξη ή η παράλειψη είναι επαρκώς ικανή (πρόσφορη), κατά τη συνήθη πορεία των πραγμάτων, να επιφέρει τη ζημία».

ως κριτική (των ορίων) της εγκληματολογίας όσο και ως ένα νέο εργαλείο κριτικής ανάλυσης και δράσης, στις περιπτώσεις που η εγκληματολογική ανάλυση προσφέρει περιοριστικά πλαίσια κατανόησης και ερμηνείας (Βασιλαντωνοπούλου, 2014: 425· Soliman, 2021: 237).

Ολοκληρώνοντας τους παραπάνω προβληματισμούς, συμπεραίνεται πως η πραγμάτευση της εγγενούς βίας των συνοριακών καθεστώτων θέτει επιτακτικά το ζήτημα μιας εγκληματολογίας «που θα εμπλέκεται στον δημόσιο διάλογο [...] [και] στη δημόσια ζωή» (Βιδάλη, 2018: 26-27) και που δεν θα έχει σκοπό να «αυτοεπιβεβαιωθεί», αλλά θα μπορεί να συνυπάρξει με μια «μετασχηματιστική ζημιολογία», η οποία θα κοιτάζει πέρα από την καταγραφή των βλαβών που οφείλονται στις κρατικές πρακτικές και θα αναζητά τους τρόπους που διευκολύνουν την αναζήτηση των συνολικών διαδικασιών που επιτρέπουν και δικαιώνουν την ανισότητα (Soliman, 2021: 243). Πρόκειται, καταληκτικά, για μια επιστήμη της κοινωνικής δικαιοσύνης (Κουλούρης, 2019: 33) που θα στοχεύει στη «δημιουργία τρόπων ευθύνης και λογοδοσίας που θα επιτρέψουν να περιοριστούν οι κοινωνικά κατασκευασμένες δομικές βλάβες ή –ιδανικά– να τεθεί ένα τέλος σε αυτές» (Canning & Tombs, 2021: 81), στα πλαίσια ενός αγώνα για κοινωνική αλλαγή που δεν προσδιορίζεται αποκλειστικά με όρους δικαιοσύνης, αλλά για μια «δικαιοσύνη με όρους κοινωνικού αγώνα» (Foucault, 1991: 52).

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- ΑΡΣΙΣ (2022). ΔΕΛΤΙΟ ΤΥΠΟΥ – Ευθύνη της Πολιτείας οι ασφαλείς και αξιοπρεπείς συνθήκες διαβίωσης των προσφύγων. (Διαθέσιμο στο: <https://arsis.gr/deltio-tyrou-eythyni-tis-politeias-oi-a/> (τελευταία πρόσβαση 23.3.2022).
- Βασιλαντωνοπούλου, Β. (2014). «Λευκά Κολάρα» & οικονομικό έγκλημα. Κοινωνική βλάβη & αντεγκληματική πολιτική. Αθήνα: Π. Ν. Σάκκουλας.
- Βιδάλη, Σ. (2018). «Οι αλήθειες του εγκληματολογικού λόγου: αντιφάσεις, περιορισμοί και προβλήματα στη θεώρηση του “εγκληματικού ζητήματος”». Στο Β. Αρτινοπούλου, Σ. Βιδάλη, Σ. Γεωργούλας, Ο. Θεμελή, Ν. Κουλούρης & Γ. Παπανικολάου (επιμ.). *Εξουσίες, επιστημονική ουδετερότητα και εγκληματολογικός λόγος. 50 χρόνια Howard Becker “Whose side are we on?”*. Συμβολές στο 1ο Συνέδριο της Ελληνικής Εταιρείας Μελέτης του Εγκλήματος και του Κοινωνικού Ελέγχου (9-29). Αθήνα: Ε.Ε.Μ.Ε.Κ.Ε.
- Foucault, M. (1991). *Η μικροφυσική της εξουσίας* (μτφρ. Λ. Τρουλίνου). Αθήνα: Ύψιλον Βιβλία.
- Jakobs, G. (2005). Το ποινικό δίκαιο του πολίτη και το ποινικό δίκαιο του εχθρού. *Ποινική Δικαιοσύνη*, 7/2005: 868-877 (μετάφραση Κ. Βαθιώτης).
- Καθημερινή (2021). Δικαίωση για θανάτους στη Μόρια. (Διαθέσιμο στο <https://www.kathimerini.gr/society/561411055/dikaiosi-gia-thanatoys-sti-moria/> (τελευταία πρόσβαση 24.3.2021)).
- Καρύδης, Β. (1996). *Η εγκληματικότητα των μεταναστών στην Ελλάδα – Ζητήματα θεωρίας και αντεγκληματικής πολιτικής*. Αθήνα: Παπαζήσης.

- Καρύδης, Β. (2016). «Μετανάστες και κοινωνικοί πανικοί στην Ελλάδα». Στο Μ. Γασπαρινάτου (επιμ.). *Έγκλημα και ποινική καταστολή σε εποχή κρίσης. Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Νέστωρα Κουράκη* (1.629-1.648). Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Κόρος, Δ. (2021). «Η διοικητική κράτηση στην Ελλάδα υπό το πρίσμα της εγκληματολογίας των συνόρων». *Art of Crime*, 10: 68-103.
- Κουλούρης, Ν. (2019). «Διαταξικές και ενδοταξικές διαστάσεις της κοινωνικής κατασκευής του εγκλήματος». Στο Ν. Βιδάλη, Ν. Κουλούρης & Χ. Παπαχαράλαμπους (επιμ.). *Εγκλήματα των ισχυρών: Διαφθορά, οικονομικό και οργανωμένο έγκλημα* (15-39). Αθήνα: Εκδόσεις ΕΑΠ.
- Νικολόπουλος, Γ. (2019). «Η στροφή της αντεγκληματικής πολιτικής στην πρόληψη και διοικητική κράτηση των παράτυπων αλλοδαπών». *Εγκληματολογία*, τ. 2019: 69-76.
- Σούζας, Ν., Μέρμηγκα, Ι. & Διακουμάκου, Τ. (2021). «Γιατί η μοναξιά μου θεωρείται ασφαλής χώρα». *Αγώνες αιτούντων άσυλο και τοπικές αντιδράσεις στο συνοριακό καθεστώς της Χίου (2015-2016)*. Θεσσαλονίκη: Ψηφίδες.

Ξενόγλωσση

- Bloomfield, A. (2016). "Alternatives to Detention at a Crossroads: Humanisation or Criminalisation?" *Refugee Survey Quarterly*, 35: 29-46.
- Bosworth, M. & Guild, M. (2008). "Governing through migration control: Security & citizenship in Britain". *British Journal of Criminology*, 48: 703-719.
- Bourbeau, P. (2017). "Detention and immigration: Practices, crimmigration, and norms". *Migration Studies*, 7(1): 83.
- Brandariz, J. A. (2021). "Criminalization or instrumentalism? New trends in the field of border criminology". *Theoretical Criminology*. (Available in: DOI: <https://doi.org/10.1177/13624806211009158>).
- Buckinx, B. & Filindra, A. (2015). "The case against removal: Jus noci and harm in deportation practice». *Migration Studies*, 3(3): 393-416.
- Canning, V. (2018). "Zemiology at the Border". In A. Boukli & J. Kotzé (eds.). *Zemiology: Reconnecting Crime and Social Harm* (183-201). Cham: Springer International Publishing.
- Canning, V. & Tombs, S. (2021). *From Social Harm to Zemiology. A Critical Introduction*. London and New York: Routledge.
- Copson, L. (2018). "Beyond 'Criminology vs. Zemiology': Reconciling Crime with Social Harm". In A. Boukli & J. Kotzé (eds.). *Zemiology: Reconnecting Crime and Social Harm* (33-56). Cham: Springer International Publishing.
- Eule, T. G., Borrelli, L. M., Lindberg, A. & Wyss, A. (2019). *Migrants Before the Law: Contested Migration Control in Europe*. Cham: Springer International.
- Faust, K. & Kauzlarich, D. (2008). "Hurricane Katrina victimization as a state crime of omission". *Critical Criminology* 16(2): 85-103.
- Feeley, M. & Simon, J. (1992). "The new penology: Notes on the emerging strategy of corrections and its implications". *Criminology*, 30(4): 449-474.
- Feeley, M. & Simon, J. (1994). "Actuarial Justice: the Emerging new Criminal Law". In D. Nelken (ed.). *The Futures of Criminology* (173-201). London: Sage.
- Fili, A. (2013). "The Maze of Immigration Detention in Greece: A Case Study of the Athens Airport Detention Facility". *Prison Service Journal*, 205, Criminal Justice, Borders and Citizenship Research Paper No. 2515323.
- Fili, A. (2018). "Voices in immigration detention centers in Greece. Different actors and

- possibilities for change". In A. Fili, S. Johnson & R. Powel (eds.). *Criminal Justice Research on an Era of Mass Mobility*. London: Routledge.
- Georgoulas, S. & Sarantidis, D. (2013). "Migration and state crimes. A critical criminological approach and a case study in Greece". *Antigone*, 1/2013: 92-109.
- Georgoulas, S. (2017). *Border Crimes: The Case of Lesbos*. (Available in: <https://www.law.ox.ac.uk/research-subject-groups/centre-criminology/centreborder-criminologies/blog/2017/05/border-crimes> (τελευταία πρόσβαση: 16.3.2022)).
- Hillyard, P. (2013). "Zemiology Revisited: Fifteen Years On". In J. Gilmore, J. Moore & D. Scott (eds). *Critique and Dissent* (pp. 219-237). Ottawa: Red Quill Books.
- Koros, D. (2021). "The Normalization of Pushbacks in Greece: Biopolitics and Racist State Crime". *State Crime Journal*, 10(2): 238-256.
- Kouroutzas, Ch. & Paraskevopoulos, D. (2013). "Body, Borders and Biometric Control: The violation of human rights in migrants. A qualitative research in Greece". *Antigone*, 3/2013: 125-144.
- Krasmann, S. (2007). "The enemy on the border: Critique of a programme in favour of a preventive state". *Punishment and Society*, 9: 301-318.
- Legal Center Lesbos (2021a). *Greek government instructed by European Court of Human Rights to guarantee living conditions compatible with article 3 ECHR for LCL client A.J.* (Available in: <https://legalcentrelesvos.org/2021/03/04/greek-government-instructed-by-european-court-of-human-rights-to-guarantee-living-conditions-compatible-with-article-3-echr-for-lcl-client-a-j/> (τελευταία πρόσβαση 25.3.2022)).
- Legal Center Lesbos (2021b). *Greek government instructed by European Court of Human Rights to guarantee rights of 3 clients: An indictment of reception conditions in Lesbos.* (Available in: <https://legalcentrelesvos.org/2021/03/17/greek-government-instructed-by-european-court-of-human-rights-to-guarantee-rights-of-3-lcl-clients-an-indictment-of-reception-conditions-in-lesvos/> (τελευταία πρόσβαση 25.3.2022)).
- Majcher, I. (2013). *"Crimmigration" in the European Union through the Lens of Immigration Detention*. Lausanne: Global Detention Project.
- Moreh, C. (2021). "Harm and Migration". In P. Davies, P. Leighton & T. Wyatt (eds). *Palgrave Handbook of Social Harm* (421-452). Cham: Palgrave Macmillan.
- Pemberton, S. (2015). *Harmful Societies*. Bristol: Policy Press.
- Soliman, F. (2021). "States of exception, human rights, and social harm: Towards a border zemiology". *Theoretical Criminology*, 25(2): 228-248.
- Stumpf, J. (2006). "The crimmigration crisis: Immigrants, crime, and sovereign power". *The American University Law Review*, 56(2): 367-419.
- Weber, L. (2012). "The Detention of Asylum Seekers: 20 Reasons Why Criminologists Should Care". *Current Issues, in Criminal Justice*, 14(1): 9-30.
- Weber, L. & McCulloch, J. (2019). "Penal Power and border control: Which thesis? Sovereignty, governmentality, or the pre-emptive state?" *Punishment and Society*, 21(4): 496-514.
- Weber, L. & Pickering, S. (2011). *Globalization and Borders: Death at the Global Frontier*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Xavier Inda, J. & Dowling, J. A. (2013). "Introduction: Governing Migrant Illegality". In J. Xavier Inda & J. A. Dowling (eds). *Governing Migration Through Crime* (1-36). Stanford: Stanford University Press.

Νομολογία

ΕΔΔΑ. Απόφαση της 18.06.2013, Nencheva και λοιποί κατά Βουλγαρίας, 48609/06, σκ. 105 και 108.

Δικ. Ευρ. Ένωσ. Απόφαση της 19.3.2019, Jawo, (-163/17, σκ. 91-93, και (12.11.2019, Haqbin, (-233/18, σκ. 46)).

ΣτΕ 285/2011. Αστική ευθύνη δημοσίου – Αγωγή αποζημίωσης – Αιτιώδης συνάφεια μεταξύ πράξεων-παραλείψεων αρχών σε πυρκαγιά και θανάτου ιδιώτη στην προσπάθεια απεγκλωβισμού κινδυνευόντων. (Διαθέσιμη στο: http://www.dsanet.gr/Epikairothta/Nomologia/ste285_2011.htm (τελευταία πρόσβαση 25.3.2022).

ΤριμΔιοικΠρωτΘεσ 454/2022 (αδημ.).

Οικογένεια και φυλακή: τα πολλαπλά πρόσωπα της οικογένειας του κρατουμένου

Ουίλιαμ Αλοσκόφης

Δρ. Κοινωνιολόγος/Μέλος ΣΕΠ ΕΑΠ¹

Family and prison: The multiple faces of prisoner's family

William Aloskofis

Dr. in Sociology/Affiliated Scientific Staff of Hellenic Open University

Περίληψη

Η αλληλεπίδραση οικογενειακής και ιδρυματικής ζωής των κρατουμένων έχει αποτελέσει αντικείμενο διεπιστημονικής έρευνας τα τελευταία χρόνια. Στην κριτική αυτή επισκόπηση διακρίνονται πέντε διαφορετικά *πρόσωπα* ή *εικόνες* της οικογένειας του κρατουμένου στη σύγχρονη κοινωνική έρευνα: (α) αόρατο θύμα ή παράπλευρη απώλεια της ποινικής καταστολής, (β) εγκληματογόνος παράγοντας κινδύνου, εν μέρει υπεύθυνος για το φαινόμενο της διαγενεακής φυλάκισης, (γ) θεσμός υποστήριξης της κοινωνικής επανένταξης, (δ) φορέας θεμελιακών δικαιωμάτων, (ε) κοινωνικός μηχανισμός αναπαραγωγής ανισοτήτων. Καθεμία από αυτές τις εικόνες φωτίζει μια όψη της οικογενειακής ζωής «στη σκιά της φυλακής». Ωστόσο, μια περισσότερο ολοκληρωμένη θεώρηση είναι σε θέση να αναγνωρίσει πληρέστερα την ετερογένεια των οικογενειακών εμπειριών (σε μικρο-επίπεδο) και να αναδείξει τον ρόλο της οικογένειας του κρατουμένου στην αναπαραγωγή κοινωνικών ανισοτήτων (σε μακρο-επίπεδο).

Abstract

The interaction between family and institutional life of prisoners has been the subject of interdisciplinary research in recent years. In this critical review five *faces* or *images* of inmate family in social research are distinguished: (a) invisible victim

1. Κοινωνιολόγος στο Κ.Κ. Κορυδαλλού Ι. Θέλω να ευχαριστήσω την ψυχολόγο Ναταλία Βαλεοντή για τις χρήσιμες επισημάνσεις της στην πρώτη εκδοχή του κειμένου.

or collateral loss of crime control, (b) criminogenic risk factor, partly responsible for intergenerational imprisonment, (c) institution supporting social reintegration, (d) agent of fundamental rights, (e) social mechanism reproducing inequalities. Each of these images highlights an aspect of family life “in the shadow of the prison”. However, a more comprehensive view can fully recognize both the heterogeneity of family experiences (at a micro level) and the role of inmate family in the reproduction of social inequality (at a macro level).

1. Εισαγωγή

Η συσχέτιση των εννοιών *οικογένεια* και *φυλακή* είναι φυσικό αρχικά να ξενίζει. Η οικογένεια έχει συνήθως θετικές συνδηλώσεις: αγάπη, συντροφικότητα, αφοσίωση και αλληλεγγύη στη βάση δεσμών συγγένειας αίματος, γάμου, υιοθεσίας ή απλώς οικειότητας, σε όλη τη σύγχρονη ποικιλομορφία τους (Jardine, 2018). Αντιθέτως, η φυλακή έχει πάντοτε αρνητικές συνδηλώσεις: τιμωρία, ανελευθερία, απομόνωση, στιγματισμός (Hutton & Moran, 2019: 1-2). Η μελέτη της αλληλεπίδρασης των δύο αυτών «παράταιρων» θεσμών έχει διευρύνει το γνωστικό αντικείμενο της κοινωνιολογίας του ποινικού συστήματος τα τελευταία χρόνια.

Η μαζική ιδρυματική διαβίωση είναι αντίθετη στην οικογενειακή ζωή περισσότερο και από τη μοναχική διαβίωση, όπως έχει επισημάνει ο Erving Goffman (1994: 30). Κατά κανόνα, η αποστέρωση της οικογενειακής ζωής δεν είναι οδυνηρή μόνο για τον κρατούμενο, αλλά και για τους οικείους του. Λόγω των ανισοτήτων κατά την απονομή της δικαιοσύνης, οι «δευτερογενείς» επιπτώσεις του ποινικού εγκλεισμού προστίθενται συνήθως σε μια επισώρευση μειονεκτημάτων που αντιμετώπιζαν οι οικείοι των κρατουμένων και πριν από τον ποινικό εγκλεισμό του: φτώχεια, ανεργία, τοξικοεξάρτηση, ψυχική ασθένεια, εθνοφυλετικές διακρίσεις. Περαιτέρω, ο εγκλεισμός πλήττει, σε κύματα μειούμενης έντασης, τους συγγενείς, συναδέλφους, γείτονες, συμμαθητές και εκπαιδευτικούς των παιδιών του κρατουμένου, με ευρύτερες επιπτώσεις για τις κοινότητες που υπερεκπροσωπούνται στις φυλακές (Αλοσκόφης, 2020).

Μέχρι σχετικά πρόσφατα, οι οικογενειακές επιπτώσεις του ποινικού εγκλεισμού θεωρήθηκαν ως ένα «ιδιωτικό» πρόβλημα, άνευ δημόσιας σημασίας, όχι μόνο από την ποινολογία, η οποία τείνει να απομονώσει τον ποινικό παραβάτη από τις κοινωνικές του σχέσεις (Braman, 2004: 63-64), αλλά και από την κοινωνιολογία του ποινικού συστήματος. Με εξαίρεση ελάχιστες πρωτοπόρες μελέτες, η αλληλεπίδραση ανάμεσα στους θεσμούς της οικογένειας και της φυλακής άρχισε να αποτελεί αντικείμενο συστηματικής επιστημονικής διερεύνησης πριν από δύο δεκαετίες. Σε μια επισκόπηση του νέου αυτού γνωστικού πεδίου, οι Lanskey et al. (2019: 16-19) προσπαθούν να εξηγήσουν την παράδοση αυτή «κατάσταση άρνησης». Το βέβαιο είναι ότι η κλιμάκωση του ποινικού εγκλεισμού κατά τις τελευταίες δεκαετίες δεν αφήνει πλέον περιθώρια για μια τέτοια παραγνώριση.

Στις ΗΠΑ, περισσότερα από 5 εκατ. παιδιά κάτω των 14 ετών (7% του συνόλου) έχουν βιώσει την εμπειρία της φυλάκισης ενός τουλάχιστον γονέα με τον οποίο συγκατοικούσαν (Murphey & Cooper, 2015). Τα Μαύρα παιδιά εκτιμάται ότι έχουν πενταπλάσιες πιθανότητες (10,0%) από τα Λευκά (1,7%) να δουν έναν γονέα τους στη φυλακή μέχρι να γίνουν 18 ετών (Sykes & Pettit, 2019: 14). Σύμφωνα με άλλες εκτιμήσεις, ένας στους τέσσερις νεαρούς Μαύρους ενήλικους έχει βιώσει κατά τη διάρκεια της παιδικής ηλικίας τη φυλάκιση του πατέρα του (Wakefield & Wildeman, 2014· Wildeman & Western, 2010). Στην Αυστραλία, περίπου 5% των παιδιών κάτω των 16 ετών γνώρισαν κάποια στιγμή την εμπειρία της φυλάκισης του πατέρα (Murray et al., 2009: 9). Μάλιστα, τα παραπάνω στοιχεία υποεκτιμούν τον αριθμό των παιδιών των κρατουμένων, καθώς καμία δημόσια υπηρεσία δεν ενδιαφέρεται για την ακριβή καταγραφή τους και οι έγκλειστοι αποκρύβουν σχετικές πληροφορίες φοβούμενοι ότι μπορεί να χάσουν την κηδεμονία των παιδιών τους (Sharratt, 2014).

Με τα δεδομένα αυτά, οι επιστημονικές δημοσιεύσεις για τις «παράπλευρες απώλειες» ή τις «αόρατες τιμωρίες» στις οποίες υποβάλλονται οι οικείοι των κρατουμένων αυξάνονται με εντυπωσιακό ρυθμό. Η αλληλεπίδραση των θεσμών της φυλακής και της οικογένειας αποτελεί πλέον μια διακριτή θεματική διεπιστημονικής έρευνας, στη μελέτη της οποίας συμβάλλουν κοινωνιολόγοι, εγκληματολόγοι, ψυχολόγοι, ψυχίατροι, παιδίατροι, νομικοί, ανθρωπολόγοι, κοινωνικοί λειτουργοί, οικονομολόγοι, κοινωνικοί δημογράφοι και γεωγράφοι, εκπαιδευτικοί, ειδικοί στη δημόσια υγεία ή στην ανάλυση της κρατικής πολιτικής. Οι οικογενειακές επιπτώσεις του ποινικού εγκλεισμού αποτελούν πλέον μια από τις πιο επίμαχες όψεις του θεσμού της φυλακής (Αλοσκόφης, 2018α· Scott & Codd, 2010: 144).

Η σχετική επιστημονική συζήτηση, σε συνδυασμό με τις πρωτοβουλίες ακτιβιστών και στελεχών σωφρονιστικών συστημάτων, έχει επηρεάσει τη θεσμική μεταχείριση των οικείων των κρατουμένων σε αρκετές χώρες. Βεβαίως, το προσωπικό των φυλακών, παρότι γνωρίζει τη σημασία των επισκεπτηρίων, αντιμετωπίζει συνήθως κάθε διεύρυνση των δικαιωμάτων επικοινωνίας των κρατουμένων ως μια διατάραξη της «κανονικής» λειτουργίας του θεσμού, που απαιτεί πρόσθετο φόρτο εργασίας και υπηρεσιακής ευθύνης. Ωστόσο, μια σειρά από Διεθνείς συμβάσεις, η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και νέες συστάσεις του Συμβουλίου της Ευρώπης επισημαίνουν τη σοβαρότητα του προβλήματος και υποδεικνύουν τη λήψη πρακτικών μέτρων για τη διασφάλιση της τακτικής και υπό ευνοϊκούς όρους επικοινωνίας των εγκλειστών με τα παιδιά τους, όταν αυτή δεν αποβαίνει σε βάρος των συμφερόντων των παιδιών (Κουλούρης, 2018· Uggen & McElrath, 2014). Ποινολόγοι συζητούν την ανάγκη να λαμβάνεται υπόψη η ιδιότητα του γονέα ανήλικου κατά τη λήψη αποφάσεων για την προφυλάκιση, την επιμέτρηση, την αναστολή ή τη μετατροπή των στερητικών της ελευθερίας ποινών.

Στη συνέχεια, παρουσιάζεται κριτικά η βασική προβληματική στη θεματική «οικογένεια και φυλακή» με κεντρικό άξονα πέντε διαφορετικές «εικόνες» ή «πρόσωπα» της

οικογένειας του κρατουμένου, που διακρίνονται σε σύγχρονες κοινωνικές έρευνες. Υποστηρίζεται πως καθεμία από αυτές τις εικόνες φωτίζει μια όψη της οικογενειακής ζωής των εγκλειστών σε βάρος άλλων, ενώ το ζητούμενο είναι μια συνθετική θεώρηση, η οποία, στο μικροκοινωνικό επίπεδο ανάλυσης, να αναγνωρίζει την πολλαπλότητα των οικογενειακών εμπειριών των κρατουμένων και στο μακροκοινωνικό επίπεδο, να αναδεικνύει τις συνέπειες του μαζικού ποινικού εγκλεισμού στην αναπαραγωγή των ανισοτήτων στη σύγχρονη κοινωνία.

2. Η οικογένεια ως «παράπλευρη απώλεια» της ποινικής καταστολής

Πλήθος εμπειρικές έρευνες τεκμηριώνουν τις «δευτερογενείς» επιπτώσεις του ποινικού εγκλεισμού στη ζωή των παιδιών, συζύγων, συντρόφων, πρώην συζύγων, γονέων, αδερφών, παππούδων και γιαγιάδων, και κάθε «σημαντικού άλλου» στη ζωή των κρατουμένων.

Ο εγκλεισμός του γονέα είναι μια ιδιαίτερα αγχογόνος και τραυματική αντιξοότητα με πολύπλευρες επιπτώσεις στις συνθήκες διαβίωσης, τους συναισθηματικούς δεσμούς, την ψυχική υγεία, τη συμπεριφορά και τις μελλοντικές βιοτικές ευκαιρίες των παιδιών και των εφήβων. Προκαλεί μια σειρά από εσωτερικευμένα (κατάθλιψη, άγχος, κατάχρηση αλκοόλ και ναρκωτικών, κοινωνική απόσυρση) και εξωτερικευμένα προβλήματα (χαμηλές σχολικές επιδόσεις, εγκατάλειψη του σχολείου, επιθετικότητα, παραβατικότητα), χωρίς να είναι, ωστόσο, μεθοδολογικά εύκολο να διαχωριστούν οι επιπτώσεις του ποινικού εγκλεισμού από εκείνες άλλων κοινωνικών μειονεκτημάτων στη ζωή τους (Wakefield & Wildeman, 2014).

Κατ' αρχάς, ο ποινικός εγκλεισμός συνεπάγεται, αφενός, απώλεια οικογενειακού εισοδήματος και αφετέρου, αύξηση δαπανών για αμοιβές συνηγόρων, ιδρυματική διαβίωση, τηλεφωνική επικοινωνία, επισκεπτήρια, εκβιασμούς από συγκαταλεγμένους (Griensstead et al., 2001). Όσο περισσότερο υποβαθμισμένες είναι οι συνθήκες κράτησης τόσο μεγαλύτερη είναι η μετακύλιση του κόστους διαβίωσης του κρατουμένου στην οικογένειά του. Η τελευταία μπορεί να στερείται ακόμη και τα βασικότερα αγαθά (Schwartz-Soicher et al., 2011). Ενοίκια και δόσεις δανείων μένουν απλήρωτα, η στέγη δεν είναι εξασφαλισμένη (Geller & Franklin, 2014· Tasca et al., 2011· Turney & Haskins, 2019), ούτε η στοιχειώδης διατροφή (Hagan & Foster, 2015· Turney, 2015).

Η φυλάκιση του γονέα, ιδιαίτερα του πατέρα, συσχετίζεται με χαμηλές σχολικές επιδόσεις, σχολική άρνηση/φοβία ή άλλη προβληματική συμπεριφορά στο σχολείο, μη προβιβασμό σε μία τουλάχιστον τάξη ή την εγκατάλειψη της υποχρεωτικής εκπαίδευσης (Turney & Haskins, 2019), συνθήκως από τα αγόρια (Anker, 2021). Οι εκπαιδευτικοί έχουν μειωμένες προσδοκίες από μαθητές με φυλακισμένο γονέα (Wildeman et al.,

2017). Βεβαίως, τα φτωχά εκπαιδευτικά επιτεύγματα οφείλονται και στις γενικότερες αντιξοότητες στη ζωή των παιδιών (Nichols et al., 2016).

Ο ποινικός εγκλεισμός ανατρέπει τις οικογενειακές διευθετήσεις, κατά κανόνα, σε βάρος των γυναικών, οι οποίες οφείλουν να αναπληρώσουν την απουσία του πατέρα. Σύντροφοι, μητέρες, γιαγιάδες, αδερφές, θείες καλούνται να προσφέρουν επιπλέον φροντίδα στα παιδιά, οικονομική και ψυχολογική στήριξη στον έγκλειστο, μεσολάβηση σε γραφειοκρατικές υποθέσεις (Condy, 2011: 50-52). Η φυλάκιση της μητέρας συνεπάγεται συχνά μεγαλύτερες ανατροπές. Τα παιδιά μπορεί να αναγκαστούν να αλλάξουν οικογενειακό περιβάλλον, σχολείο και τόπο κατοικίας. Αδέρφια διασκορπίζονται ή καταφεύγουν σε δομές φιλοξενίας και ανάδοχες οικογένειες (Glaze & Maruschak, 2010· Roehlmann-Tynan & Turney, 2020). Αλλά και οι έγκλειστοι πατέρες αντιμετωπίζουν πιεστικά διλήμματα σχετικά με τις οικογενειακές τους σχέσεις (Αλοσκόφης, 2019).

Στα μάτια των παιδιών η φυλάκιση του γονέα είναι, σχεδόν πάντοτε, αναπάντεχη και ανεξήγητη (Hairston, 2007). Συχνά, αγνοούν τον πραγματικό λόγο της εξαφάνισης του γονέα, εάν και τότε θα επιστρέψει στην οικογενειακή ζωή. Αντιμετωπίζουν μια κατάσταση «ασαφούς απώλειας» (ambiguous loss), όπως κάποιος που δεν γνωρίζει εάν ένα αγαπημένο πρόσωπο είναι ζωντανό ή νεκρό. Η αμφίσημη αυτή κατάσταση προκαλεί θυμό και ματαιώση, δυσχεραίνοντας την έκφραση του πένθους για τον αποχωρισμό. Επιπλέον, παρεμποδίζει την έκφραση συμπαράστασης, καθώς συγγενείς, φίλοι και γείτονες απομακρύνονται γιατί δεν ξέρουν τι να πουν στα παιδιά (Arditti, 2014: 102-107, 126-127· Boss, 2007).

Πρόκειται για μια αντιξοότητα της παιδικής ηλικίας που συσχετίζεται με αυξημένα προβλήματα ψυχικής υγείας, όπως: Διαταραχή Ελλειμματικής Προσοχής και Υπερκινητικότητας (Andersen et al., 2021), συναισθηματικές διαταραχές, ιδιαίτερα κατάθλιψη και αγχώδη διαταραχή, διαταραχές του ύπνου και της διατροφής, σωματική και λεκτική επιθετικότητα, κοινωνική απόσυρση, χρήση ναρκωτικών ουσιών, υπερ-σεξουαλικοποιημένη συμπεριφορά στην εφηβεία (Besemer et al., 2019· Loureiro, 2010· Nesmith & Ruhland, 2008· Turney & Haskins, 2019· Wakefield, & Wildeman, 2011). Η φυλάκιση του γονέα συσχετίζεται σαφώς και με αυξημένο κίνδυνο βρεφικής θνησιμότητας, ιδιαίτερα στην περίπτωση των παιδιών Μαύρων κρατουμένων στις ΗΠΑ (Wakefield & Wildeman, 2014: 118-123).

Ο ποινικός εγκλεισμός απειλεί την ψυχική και σωματική υγεία της/του συντρόφου του κρατουμένου και άλλων φροντιστών των παιδιών, παρότι μια αιτιώδη σχέση είναι δύσκολο να αποδειχθεί (Christmann et al., 2012· Hairston, 2007· Herrera, 2017· Murray, Farrington & Sekol, 2012). Οι πρωταρχικοί φροντιστές των παιδιών, συνήθως μητέρες ή γιαγιάδες, αναφέρουν υψηλά ποσοστά έλκους, υψηλής αρτηριακής πίεσης, καρκίνου, άσθματος και ρευματοειδούς αρθρίτιδας (Raikes et al., 2019: 242-243· Turney, 2021). Η κατάθλιψη λειτουργεί ως μεσολαβητικός μηχανισμός ανάμεσα στο υψηλό στρες των φροντιστών και τα προβλήματα συμπεριφοράς των

παιδιών (Chui, 2016). Βεβαίως, κατάθλιψη σε αυξημένα ποσοστά εμφανίζουν και οι αποφυλακισμένοι γονείς, όχι μόνο εξαιτίας του στρες της φυλάκισης, αλλά και λόγω των δυσχερειών επανένταξης (Turney et al., 2012).

Η φυλάκιση ενός μέλους της οικογένειας προκαλεί μια γενικευμένη οικογενειακή κρίση. Γάμοι και συναισθηματικοί δεσμοί κλονίζονται ή διαλύονται (Massoglia et al., 2011). Η οικογενειακή αστάθεια επηρεάζει την ψυχοκοινωνική ανάπτυξη των παιδιών (Arditti & McGregor, 2019: 119-121). Οι αποφυλακισμένοι έχουν μειωμένες πιθανότητες να συγκατοικήσουν ή να βλέπουν τακτικά τα παιδιά τους (Turney & Haskins, 2019).

Κάθε ποινικός εγκλεισμός δεν προκαλεί μόνο τον πρωτογενή κοινωνικό στιγματισμό του κρατουμένου, αλλά και τον δευτερογενή στιγματισμό της οικογένειάς του. Όπως εξηγεί ο Erving Goffman (2001: 96-97), το κοινωνικό στίγμα μεταδίδεται στους «συμπνευτικούς άλλους» που του συμπαραστέκονται (associative stigma, courtesy stigma). Ο στιγματισμός είναι βαρύτερος για τους οικείους όσων κατηγορούνται για ανθρωποκτονίες εκ προθέσεως, βιασμούς ή εγκλήματα κατά παιδιών (Condry, 2011· Murray, 2007), οι οποίοι συχνά αναγκάζονται να αλλάξουν τόπο κατοικίας (Tewksbury & Connor, 2012).

Όπως εξηγεί η Rachel Condry (2011: 22, 73-93), οι συγγενείς των δραστών σοβαρών εγκλημάτων στιγματίζονται δευτερογενώς, διότι θεωρείται ότι: (α) είναι επικίνδυνοι επειδή συσχετίζονται γενετικά με τον δράστη ή επειδή τον επέλεξαν ως σύντροφο, (β) δεν πρόλαβαν την εκδήλωση της εγκληματικής του συμπεριφοράς, παρότι όφειλαν ως γονείς ή σύντροφοί του, (γ) πιθανολογείται πως συνέργησαν, άμεσα ή έμμεσα, στη διάπραξη ή τη συγκάλυψη του εγκλήματος, (δ) συνεχίζουν να του συμπαραστέκονται δίνοντας την εντύπωση ότι τον συγχώρεσαν, ιδιαίτερα όταν δεν είναι στενοί συγγενείς του (Connor, 2019). Τέλος, όταν διακόπτουν κάθε επικοινωνία μαζί του, κατακρίνονται γιατί δεν του συμπαραστάθηκαν επαρκώς (Nesmith & Ruhland, 2011).

Το αποτέλεσμα είναι τα μέλη της οικογένειας του κρατουμένου να κατακλύζονται από συναισθήματα ντροπής, ενοχής, θυμού, θλίψης, αμηχανίας, χωρίς να έχουν στη διάθεσή τους τις προσωρινές ψυχικές αντισταθμίσεις που προσφέρει στους κρατουμένους η συναδέλφωση απέναντι στο ποινικό σύστημα (Condry, 2011: 6, 80). Η θλίψη τους θεωρείται «κοινωνικά ανεπίτρεπτη» (disenfranchised grief) και αντιμετωπίζεται κοινωνικά με αδιαφορία ή αποδοκιμασία (Arditti, 2014: 103-5· Condry, 2011: 27). Λεκτικές και συμβολικές επιθέσεις ή απειλές από οικείους των θυμάτων και γείτονες, ακόμη και από συγγενείς συγκρατουμένων στους χώρους των επισκεπτηρίων σε βάρος συγγενών δραστών σοβαρών εγκλημάτων δεν είναι ασυνήθιστες (Foster, 2019). Άτυπα δίκτυα αλληλεγγύης μεταξύ συγγενών, φίλων και γειτόνων –ζωτικής σημασίας για την επιβίωση των οικονομικά ασθενέστερων– εξασθενίζουν. Η ένταση του κοινωνικού στίγματος είναι, γενικά, μικρότερη όταν η εμπειρία της φυλάκισης είναι διαδεδομένη στην κοινότητά τους και μεγαλύτερη όταν τα θύματα ήταν μέλη της.

Πέρα από τον δευτερογενή στιγματισμό, οι οικείοι του κρατουμένου αντιμετωπίζουν μια «δευτερογενή ιδρυματοποίηση» στο περιβάλλον της φυλακής (secondary prisonization), όπως την αποκάλεσε η Megan Comfort (2007), παραλληλίζοντας τη διαδικασία εσωτερίκευσης της υποκουλτούρας της φυλακής από τους εγκλείστους με την αναγκαστική προσαρμογή των οικείων τους στους ιδρυματικούς κανόνες και το πρόγραμμά της (Comfort, 2019: 66-67). Όσο περισσότερο συμπαραστέκονται τα μέλη της οικογένειας στον κρατούμενο, τόσο περισσότερο ζουν στη σκιά της φυλακής (Codd, 2013) και συμπαρασύρονται στη δίνη του ποινικού συστήματος (Arditti, 2014: 2, 21-22).

Κατά τις επισκέψεις τους, υποβάλλονται σε ταπεινωτικούς ελέγχους και αναγκάζονται να μάθουν λεπτομερειακούς και ευμετάβλητους κανονισμούς για τα επιτρεπόμενα είδη, την εξωτερική εμφάνιση, την αναμενόμενη λεκτική και μη λεκτική συμπεριφορά. Υποβάλλονται σε πολύωρο αναγκαστικό συγχρωτισμό με ανοίκεια πρόσωπα, σε υπερπλήρεις, αφιλόξενους και «περιφρονητικά παραμελημένους» χώρους αναμονής – χώρους οριακούς ανάμεσα στο ίδρυμα και την ευρύτερη κοινωνία (Combessie, 2002· Moran, 2013). Η καθημερινότητά τους αναδιοργανώνεται, ώστε να καταστεί δυνατή η τηλεφωνική επικοινωνία, η αποστολή εμβασμάτων, οι συναντήσεις με κοινωνικούς λειτουργούς. Σε κάποιες περιπτώσεις, αναγκάζονται να αλλάξουν εργασία και τόπο κατοικίας, ώστε να επισκέπτονται τον έγκλειστο. Η υποστήριξη που προσφέρουν απορροφά μεγάλο μέρος των οικονομικών πόρων, του χρόνου και της ενεργητικότητάς τους.

Στα επισκεπτήρια, το προσωπικό τους αντιμετωπίζει καχύποπτα ή συγκαταβατικά, ως ανώνυμα μέλη μιας υποδεέστερης κοινωνικής κατηγορίας. Αντιλαμβάνονται τους ιδρυματικούς περιορισμούς ως τελετουργίες υποβάθμισης του κύρους τους. Διαπιστώνουν ότι η μεταχείρισή τους διαφοροποιείται ανάλογα με τη θέση του εγκλείστου στην άτυπη ιεραρχία της φυλακής. Σύντροφοι κατηγορουμένων για ειδικά εγκλήματα αντιμετωπίζονται με απροκάλυπτη εχθρότητα (Codd, 2003).

Σε αυτό το πλαίσιο, οι οικείοι του κρατουμένου καλούνται να καταπιέσουν αρνητικά συναισθήματα και να συγκαλύψουν προβληματικές καταστάσεις, ακόμη και να παραπλανήσουν τα μικρότερα παιδιά ότι επισκέπτονται τον γονέα «στη δουλειά» του. Οφείλουν να δείχνουν διακριτικότητα απέναντι σε οικογενειακούς διαξιφισμούς, συζυγικές σκηνές ζηλοτυπίας και σκηνοθετημένους καβγάδες, για να αποσπαστεί η προσοχή του προσωπικού από κάποια παράνομη συναλλαγή (Moran & Disney, 2019). Ενδέχεται να δέχονται ασφυκτικές πιέσεις να εισαγάγουν ναρκωτικά, κινητά τηλέφωνα ή άλλα απαγορευμένα είδη. Σε κάποιες περιπτώσεις, υποκύπτουν στον εκβιασμό γιατί ανησυχούν για τις συνέπειες που θα έχει για τον έγκλειστο τυχόν άρνησή τους.

Η φυλακή γίνεται γι' αυτούς βαθμιαία ένας οικείος χώρος στον οποίο οργανώνονται οικογενειακές γιορτές, γάμοι, ακόμη και ερωτικές συνευρέσεις, όταν αυτές επιτρέπονται ή γίνονται ανεκτές από το προσωπικό. Καταλήγουν έτσι να αισθάνονται «οιονεί κρατούμενοι» σε μια «φυλακή χωρίς κάγκελα» (Christian, 2005· Codd, 2003·

Comfort, 2007). Η δευτερογενής αυτή ιδρυματοποίηση είναι βεβαίως περισσότερο επώδυνη για τους αποφυλακισμένους που επιστρέφουν στη φυλακή ως επισκέπτες του έγκλειστου παιδιού τους (Halsey & Deegan, 2012).

Ωστόσο, η διερεύνηση των οικογενειακών επιπτώσεων του ποινικού εγκλεισμού συχνά παραγνωρίζει την ετερογένεια των σχετικών εμπειριών. Μια ετερογένεια που εξηγεί, ίσως, την αμφιθυμία των οικείων των κρατουμένων απέναντι στο ποινικό σύστημα (Comfort, 2007: 11-12).

Συνήθως, η οικογενειακή ζωή του κρατουμένου δεν ήταν και τόσο «ευτυχισμένη» πριν από τη φυλάκισή του, αλλά γεμάτη από μακροχρόνια προβλήματα και τραυματικές εμπειρίες που μπορεί να συνδέονται με την τοξικοεξάρτηση ή την ενδοοικογενειακή βία. Καταστάσεις που μπορεί να επηρέασαν δυσμενώς τη ζωή των παιδιών περισσότερο και από την εμπειρία της φυλάκισης του γονέα τους (Giordano et al., 2019). Ακόμη και η φυλάκιση μιας μητέρας που απουσίαζε από την οικογενειακή ζωή μπορεί να μην έχει αρνητικό αντίκτυπο στα παιδιά της (Hissel et al., 2011). Οι έγκλειστες γυναίκες –οι οποίες αντιμετωπίζουν προβλήματα ψυχικής υγείας και τοξικοεξάρτησης σε υψηλά ποσοστά– μπορεί να είχαν μειωμένη λειτουργικότητα και στην οικογενειακή τους ζωή. Γενικότερα, η απομάκρυνση ενός τοξικοεξαρτημένου ή κακοποιητικού γονέα μπορεί να επιφέρει περισσότερη ανακούφιση, παρά πόνο (Braman, 2004: 42· Wakefield & Wildeman, 2014: 68-69, 81, 114). Αρκετά συχνά, κακοποιημένες σύντροφοι κρατουμένων κερδίζουν κάποια αυτονομία (Condy, 2011: 55· Souza et al., 2019) ή μια «τέλεια δικαιολογία» για να δώσουν τέλος σε έναν δυστυχισμένο δεσμό (Hagan & Dinovitzer, 1999· Chui, 2009). Οι πρακτικές διαπαιδαγώγησης δεν επηρεάζονται πάντοτε δυσμενώς (Turney & Haskins, 2019: 58). Γιαγιάδες και παππούδες ενίοτε προσφέρουν στα εγγόνια τους καλύτερη φροντίδα από τους έγκλειστους γονείς, κάτι επωφελές για την ομαλή ψυχοκοινωνική τους ανάπτυξη (Arditti & McGregor, 2019: 121-122).

Σε άλλες περιπτώσεις, συναισθηματικοί δεσμοί που είχαν διαρραγεί από καιρό ανασυγκροτούνται με αφορμή τον ποινικό εγκλεισμό. Σύζυγοι βρίσκουν μια προσωρινή ανάπαυλα για να ονειρευτούν μια ομαλή οικογενειακή ζωή που ουδέποτε γνώρισαν. Η συζυγική σχέση μπορεί να βελτιωθεί πραγματικά, προσωρινά ή μόνιμα (Comfort, 2007: 13). Τέλος, ο ποινικός εγκλεισμός μπορεί να λειτουργήσει ευεργετικά ως καταλύτης που κινητοποιεί συγγενικά δίκτυα και κοινωνικές υπηρεσίες σε καταστάσεις στις οποίες η παρέμβασή τους ήταν από καιρό επιβεβλημένη.

Παρά τις εξαιρέσεις αυτές, οι κοινωνικές έρευνες για τις επιπτώσεις του ποινικού εγκλεισμού στις οικογένειες των κρατουμένων ανέδειξαν τις δυσμενείς, κατά κανόνα, δευτερογενείς συνέπειές του. Διαπίστωση που ενισχύει την επιχειρηματολογία των κριτικών εγκληματολόγων που επισημαίνουν το τεράστιο κοινωνικό κόστος της στροφής της σύγχρονης αντεγκληματικής πολιτικής στην ποινική αυστηρότητα.

3. Η οικογένεια ως εγκληματογόνος παράγοντας

Η παραδοσιακή εγκληματολογία ενδιαφέρθηκε για την οικογένεια του ποινικού παραβάτη πρωταρχικά ως εγκληματογόνο παράγοντα, στο πλαίσιο μιας ατομικιστικής εξήγησης του εγκληματικού φαινομένου (Eichelsheim & van de Weijer, 2018). Συγκεκριμένα, διερευνήθηκε η σχέση του «περάσματος στην πράξη» με διάφορα χαρακτηριστικά της οικογένειας του δράστη (αριθμός μελών, σωματικές τιμωρίες, απουσία πατρικού ελέγχου, συναισθηματική ψυχρότητα της μητέρας, ιστορικό σεξουαλικής ή σωματικής κακοποίησης, ενδοοικογενειακές συγκρούσεις, διαζύγιο).

Μια μετεξέλιξη της έρευνας σε αυτό το γνωστικό πεδίο είναι η μελέτη του φαινομένου της διαγενεακής φυλάκισης. Παιδιά ή έφηβοι που έχουν βιώσει τον ποινικό εγκλεισμό γονέα τους διατρέχουν αυξημένο κίνδυνο να καταδικαστούν για ποινικό αδίκημα στην ενήλικη ζωή τους (Besemer, 2012· Herrera, 2017), όχι μόνο σε σχέση με τα παιδιά που οι γονείς τους δεν έχουν ποτέ φυλακιστεί, αλλά και σε σχέση με τα παιδιά διαζευγμένων γονέων ή γονέων που έχουν μεταναστεύσει στο εξωτερικό ή που νοσηλεύτηκαν για μεγάλο χρονικό διάστημα (Murray & Farrington, 2005).

Στις ΗΠΑ, ένας στους πέντε κρατούμενους ανέφερε στην έρευνα των Glaze και Maruschak (2010) πως ένας τουλάχιστον γονέας τους είχε φυλακιστεί στο παρελθόν και το 50% ανέφερε πως κάποιο μέλος της οικογένειάς τους είχε επίσης φυλακιστεί. Σε άλλη σύγχρονη έρευνα, εκτιμήθηκε πως 3-4% του συνόλου των ανδρών θα έχει την οικογενειακή εμπειρία της διαγενεακής φυλάκισης σε κλίμακα τριών γενεών (παππούς, πατέρας, παιδί) (Roettger & Dennison, 2018).

Σε μια μετα-ανάλυση 40 ερευνών, ο Joseph Murray και οι συνεργάτες του κατέληξαν στο συμπέρασμα πως παιδιά με γονείς που έχουν ιστορικό ποινικού εγκλεισμού εκδηλώνουν στη διάρκεια της ζωής τους αντικοινωνική συμπεριφορά και φυλακίζονται συχνότερα από τα παιδιά με γονείς χωρίς ιστορικό ποινικού εγκλεισμού (Murray, Farrington & Sekol, 2012). Σε άλλη μετα-ανάλυση 25 ερευνητικών δημοσιεύσεων από 23 δείγματα για συνολικά 3,5 εκατομμύρια παιδιά, οι Besemer et al. (2017) συμπέραναν ότι τα παιδιά με γονείς καταδικασμένους ποινικούς παραβάτες αντιμετωπίζουν πράγματι αυξημένο κίνδυνο να εκδηλώσουν εγκληματική συμπεριφορά στο μέλλον.

Η κριτική επισκόπηση των σχετικών ερευνών επισημαίνει, ωστόσο, ότι τα πορίσματά τους δεν θα έπρεπε να θεωρηθούν οριστικά, καθώς στην εμπλοκή με τον ποινικό νόμο υπεισέρχονται πολλοί παράγοντες (Murray et al., 2009· Porter & King, 2012). Ολιγάριθμες έρευνες που επικείμενες μεθόδους ελέγχου υποθέσεων να αποδείξουν την ύπαρξη αιτιακών σχέσεων κατέληξαν σε αντιφατικά συμπεράσματα, ίσως γιατί αξιοποίησαν δεδομένα από χώρες με διαφορετικά ποινικά και προνοιακά συστήματα. Η διαγενεακή φυλάκιση παρατηρείται σπανιότερα σε χώρες με αυξημένη κοινωνική προστασία, όπως η Φινλανδία (Bhuller et al., 2018), η Σουηδία (Murray & Farrington 2005· Murray et al., 2007· Roettger & Swisher, 2011) και η Ολλανδία (Besemer et al., 2011· Besemer, 2012: 105-128).

Διαφορετικές θεωρητικές εξηγήσεις έχουν προταθεί για το φαινόμενο του διαγενεακού ποινικού εγκλεισμού, με πεδίο εφαρμογής, ωστόσο, μόνο την εγκληματικότητα των υποδεέστερων τάξεων ή την «εγκληματικότητα του δρόμου». Οι περισσότερες από τις θεωρίες αυτές δεν είναι σε θέση, φυσικά, να εξηγήσουν την εγκληματικότητα των ισχυρών.

Η βιοκοινωνική εγκληματολογία αναζητά, από τα τέλη του 19ου αιώνα, γενετικές ανωμαλίες ή κληρονομικές ιδιαιτερότητες στους ποινικούς παραβάτες (λ.χ. υψηλά ποσοστά τεστοστερόνης ή βραδυκαρδία), οι οποίες, ωστόσο, αναγνωρίζεται ότι αλληλεπιδρούν με περιβαλλοντικούς παράγοντες (Beaver, 2013· Besemer & Bui, 2019). Η επιλογή συντρόφων από τους ποινικούς παραβάτες στη βάση κοινών χαρακτηριστικών (assortative mating) –ένα είδος εγκληματικής ενδογαμίας– υποστηρίζεται πως αυξάνει τον κίνδυνο εμπλοκής των παιδιών στο ποινικό σύστημα, γιατί διπλασιάζει το γενετικό και το περιβαλλοντικό φορτίο «επικινδυνότητας» που δέχονται. Αξίζει να σημειωθεί πως ακόμη και συγγενείς δραστών σοβαρών εγκλημάτων συχνά προτιμούν απλοϊκές βιολογικές εξηγήσεις για τις εγκληματικές πράξεις των οικείων τους, παρά τη συσχέτισή τους με μια οικογενειακή ζωή γεμάτη υλικές στερήσεις, άγχος, ενδοοικογενειακές συγκρούσεις, σωματικές τιμωρίες, χρήση ναρκωτικών, κατάχρηση αλκοόλ, ελλιπή επίβλεψη, φροντίδα και μέριμνα για την εκπαίδευσή τους (Condry, 2011: 108-109, 134).

Οι ψυχολογικές θεωρίες της κοινωνικής μάθησης και η κοινωνιολογική θεωρία του διαφορικού συγχρωτισμού (differential association) υποστηρίζουν πως τα παιδιά των εγκλείστων μαθαίνουν την εγκληματική συμπεριφορά και τις τεχνικές εξουδετέρωσης της ηθικής ευθύνης από το άμεσο περιβάλλον τους. Η κοινωνική αυτή μάθηση συντελείται, κατά κανόνα, ασυνείδητα μέσω μίμησης ρόλων και προτύπων, παρά τις προσπάθειες των γονέων να μην εμπλακούν τα παιδιά τους στο ποινικό σύστημα (Giordano et al., 2018).

Θεωρητικές εξηγήσεις που βασίζονται στα πορίσματα της αναπτυξιακής ψυχολογίας επισημαίνουν πως ο ποινικός εγκλεισμός παρεμποδίζει την ομαλή διαμόρφωση συναισθηματικών δεσμών ανάμεσα στα παιδιά και τον γονέα. Κάτι το οποίο επηρεάζει δυσμενώς τη συναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών και προκαλεί ελλείμματα κοινωνικής λειτουργικότητας στην ενήλικη ζωή τους (Shlafer & Poehlmann, 2010· Weller & Shaver, 2010).

Οι ψυχοκοινωνικές θεωρίες της κοινωνικής έντασης (strain) αποδίδουν μεγαλύτερη βαρύτητα στις πιέσεις, τις ματαιώσεις και τον θυμό που προκαλούν στα παιδιά οι βιολογικές αντιξοότητες που συνεπάγεται ο ποινικός εγκλεισμός του γονέα: οικονομικές δυσχέρειες, κλονισμός οικογενειακών δεσμών, τραυματικές εμπειρίες κατά τη σύλληψή του και στα επισκεπτήρια των φυλακών, δευτερογενής στιγματισμός κ.ά. Συνέπειες που προκαλούν επιθετική συμπεριφορά ή αισθήματα φθόνου, τα οποία τους παρακινούν στη διάπραξη εγκλημάτων κατά της ιδιοκτησίας. Επιπλέον, συσχετίζονται με πρόωρη διακοπή της σχολικής εκπαίδευσης, με αποτέλεσμα να περιορίζεται η δυνατότητα να βρουν τα παιδιά των κρατουμένων ικανοποιητική νόμιμη απασχόληση στην ενήλικη ζωή τους.

Εξηγήσεις του φαινομένου της διαγενεακής φυλάκισης που βασίζονται στη θεωρία του κοινωνικού ελέγχου του εγκλήματος τονίζουν τη σημασία του ασθενούς πατρικού ελέγχου των παιδιών των κρατουμένων. Η φυλάκιση του γονέα αυξάνει, επίσης, τον κίνδυνο να υποστούν τα παιδιά κακοποίηση ή παραμέληση από πρόσωπα που δεν είναι σε θέση να τα φροντίσουν λόγω ηλικίας, ανέχειας ή ανιάτης ασθένειας (Murray, Loeber & Pardini, 2012· Murray et al., 2009· Porter & King, 2015· Thornberry, 2009).

Θεωρητικές προσεγγίσεις που διερευνούν τη συνολική πορεία ζωής (life-course perspective) των παιδιών των κρατουμένων επισημαίνουν ότι ο ποινικός εγκλεισμός του γονέα συνιστά μια κρίσιμη βιοτική μετάβαση κατά την οποία υπάρχει κίνδυνος να οδηγηθούν στην εγκληματικότητα (Mears & Siennick, 2016).

Η θεωρία των κοινωνικο-οικολογικών συστημάτων εστιάζεται στην επίδραση που ασκεί ο βιόκοσμος της οικογένειας του ποινικού παραβάτη, που είναι συνήθως επιβαρυσμένος με υψηλή ανεργία, μαζική χρήση ναρκωτικών, έσχατη ένδεια, ανασφάλεια. Το *οικοσύστημα* στο οποίο ζουν τα παιδιά των κρατουμένων θεωρείται ότι περιλαμβάνει: (α) το *μικροσύστημα* της κοινωνικής υποστήριξης των παιδιών από συγγενείς, συμμαθητές, εκπαιδευτικούς, το οποίο επηρεάζει την ψυχική ανθεκτικότητά τους, (β) το *μεσοσύστημα* των αλληλεπιδράσεων μεταξύ σχολείου, οικογένειας, εκκλησίας, συνομηλίκων και του θεσμού φυλακής, (γ) το *εξωσύστημα*, δηλαδή διάφορα γεγονότα στη γειτονιά, τον χώρο εργασίας των γονέων, τις προνοιακές υπηρεσίες και το ποινικό σύστημα, (δ) το *μακροσύστημα* των πολιτισμικών προτύπων, την πολιτική και την οικονομία που επηρεάζουν τις συνθήκες επανένταξης του αποφυλακισμένου, τον στιγματισμό, την αντεγκληματική πολιτική, την απονομή της δικαιοσύνης, και τέλος, (ε) το *χρονοσύστημα*, δηλαδή τις αλλαγές που συντελούνται στο περιβάλλον του παιδιού στην πορεία της ζωής του (Harris, 2020· Arditti, 2014).

Η κριτική εγκληματολογία πάλι τονίζει περισσότερο τον ρόλο της επιλεκτικής λειτουργίας του ποινικού συστήματος και των επιπτώσεων του δευτερογενούς στιγματισμού. Έφηβοι και νέοι από οικογένειες με ποινικό ιστορικό υποβάλλονται σε αυξημένη επιτήρηση από τις διωκτικές αρχές και κάθε παραβατικότητά τους αντιμετωπίζεται με αυστηρότητα. Εδώ δεν ενδιαφέρει τόσο ο ρόλος των οικογενειών των ποινικών παραβατών στην εγκληματογένεση, όσο ο εγκληματογόνος ρόλος του θεσμού της φυλακής εξαιτίας των τραυματικών εμπειριών και των βιοτικών αντιξοοτήτων που προκαλεί στα παιδιά των κρατουμένων. Η δυσμενής μεταχείριση των παιδιών από το ποινικό σύστημα επιβεβαιώνεται εμπειρικά (Besemer, 2012: 81-103). Τα παιδιά των κρατουμένων είναι πιθανό να εσωτερικεύσουν το κοινωνικό στίγμα και να αναζητήσουν συμπαράσταση και καθοδήγηση στον κόσμο της παρανομίας, με αποτέλεσμα την αυξημένη πιθανότητα να φυλακιστούν στο μέλλον (Hagan & Dinovitzer, 1999). Σε αυτό το γενικό πλαίσιο μπορούν να ενταχθούν και μελέτες που εστιάζουν στην ιδρυματική προσαρμογή, τις οικογενειακές σχέσεις και τις μειωμένες προοπτικές επανένταξης των κρατουμένων δεύτερης και τρίτης γενιάς (Halsey, de Vel-Palumbo, 2020).

Στην εξήγηση του φαινομένου της διαγενεακής φυλάκισης γίνεται συχνά διάκριση ανάμεσα σε *διαμεσολαβητικούς μηχανισμούς* (mediators), μέσω των οποίων επέρχονται οι συνέπειες της φυλάκισης του γονέα, και σε *ρυθμιστικούς παράγοντες* (moderators), όπως το φύλο, η ηλικία του παιδιού, ή το υποστηρικτικό περιβάλλον, που μετριάζουν ή επαυξάνουν τις δυσμενείς επιπτώσεις (Condy & Smith, 2018: 8-10).

Χρήσιμη είναι και η διάκριση ανάμεσα σε *παράγοντες κινδύνου* και σε *προστατευτικούς* παράγοντες (Arditti, 2014: 17-18). Για παράδειγμα, παράγοντας κινδύνου θεωρείται το φύλο του παιδιού όταν είναι ίδιο με το φύλο του έγκλειστου γονέα (Burgess-Proctor, Huebner et al., 2016): συμπεριφορά εκδραμάτισης (επιθετικότητα, παραβατικότητα) εκδηλώνουν συχνότερα αγόρια στην εφηβεία με φυλακισμένο πατέρα, ενώ εσωστρεφείς συμπεριφορές (άγχος, κατάθλιψη, κοινωνική απόσυρση) εκδηλώνουν συχνότερα κορίτσια με φυλακισμένη μητέρα (Besemer, Ahmad et al., 2017· Καρβέλη κ.ά., 2012: 48-49). Ωστόσο, στη μετα-ανάλυση των Murray et al. (2012) δεν επιβεβαιώθηκε η παραπάνω υπόθεση.

Σημαντικότερος παράγοντας ίσως είναι η συναισθηματική σχέση με τον γονέα και η ποιότητα της οικογενειακής ζωής πριν από τον ποινικό εγκλεισμό. Τα παιδιά με ισχυρούς συναισθηματικούς δεσμούς με τον έγκλειστο γονέα υφίστανται τις δυσμενέστερες συνέπειες από τη φυλάκισή του (Arditti, 2014: 116-118). Από την άλλη πλευρά, σημαντικός προστατευτικός παράγοντας είναι η καλή σχέση του παιδιού με τη μητέρα ή άλλο πρόσωπο (συνήθως μια γιαγιά) που το φροντίζει (Murray, 2005) και η ψυχική ανθεκτικότητα που επιδεικνύουν τα ίδια τα παιδιά, η ικανότητα δηλαδή να αντεπεξέρχονται στις αντιξοότητες (Arditti, 2014: 128-132· Christmann et al., 2012· Θεμελή, 2018· Jones et al., 2013: 110).

Το φαινόμενο της διαγενεακής φυλάκισης είναι, επομένως, σύνθετο και, κατά συνέπεια, μπορεί να περιοριστεί μόνο με συνδυασμό μέτρων αντεγκληματικής, σωφρονιστικής, κοινωνικής, εκπαιδευτικής και οικονομικής πολιτικής (Ng et al., 2013· Philips, et al. 2006· Roettger & Dennison, 2018).

4. Η οικογένεια ως θεσμός κοινωνικής επανένταξης

Οι κοινωνικές έρευνες της αλληλεπίδρασης ανάμεσα στους θεσμούς της οικογένειας και της φυλακής άλλοτε εκκινούν από ένα *εγγενές* και άλλοτε από ένα *εργαλειακό* ενδιαφέρον. Η πρώτη κατηγορία εστιάζει στις πολύπλευρες (ψυχικές, κοινωνικές, οικονομικές) επιπτώσεις που έχει ο ποινικός εγκλεισμός στις βιοτικές ευκαιρίες των οικείων του κρατουμένου. Η δεύτερη μελετά την υποστήριξη που προσφέρουν οι οικογένειες στους κρατουμένους ως *μέσο* άσκησης αντεγκληματικής και σωφρονιστικής πολιτικής (Lanskey et al., 2019: 19).

Σε πλήρη αντίθεση με την παραδοσιακή θετικιστική εγκληματολογία, η οποία αναζήτησε στην οικογενειακή ζωή των ποινικών παραβατών έναν εγκληματογόνο

παράγοντα, η σύγχρονη αντεγκληματική και σωφρονιστική πολιτική αναγνωρίζει πως η διατήρηση των οικογενειακών δεσμών συμβάλλει στην ομαλότερη λειτουργία των φυλακών και στη μείωση της υποτροπής των αποφυλακισμένων (Bales & Mears, 2008· Lösel et al., 2012).

Η οικογένεια του κρατουμένου απαλύνει εντάσεις ικανές να πυροδοτήσουν βίαιες συμπεριφορές στη φυλακή, με την προσφορά χρημάτων, ρούχων, τροφίμων και άλλων αναγκαίων ειδών. Προσφέρει, επίσης, ψυχική υποστήριξη και συμβουλευτική, αισιοδοξία, ρεαλισμό και κίνητρα αποχής από το έγκλημα και την τοξικοεξάρτηση. Ασκεί έναν άτυπο κοινωνικό έλεγχο που βοηθάει τον έγκλειστο να διατηρήσει ομάδες αναφοράς εκτός φυλακής και να αντισταθεί στη διαβρωτική επίδραση της ιδρυματικής υποκοουλτούρας. Η τακτική επικοινωνία με οικεία πρόσωπα επιτρέπει στον κρατούμενο να συνειδητοποιήσει τη βαρύτητα των επιπτώσεων των επιλογών του. Επιπλέον, διευκολύνει στη διαμόρφωση μιας συναντίληψης μεταξύ των γονέων για τις καλύτερες δυνατές διευθετήσεις για τα παιδιά τους. Η αφοσίωση στον ρόλο του γονέα επιτρέπει τη διατήρηση μιας θετικής κοινωνικής ταυτότητας (Arditti & Savla, 2015· Christian, 2005· Codd, 2013).

Οι σωφρονιστικές διοικήσεις αντιλαμβάνονται τη συμβολή που έχει η τακτική επικοινωνία του κρατουμένου με την οικογένειά του στην ομαλή λειτουργία των φυλακών (Coyle, 2012: 308-309· Dixey & Woodall, 2012). Στα επισκεπτήρια, τα μέλη του προσωπικού έχουν την ευκαιρία να γνωρίσουν καλύτερα τους κρατουμένους. Η χορήγηση αδειών επίσκεψης ανέκαθεν αποτελούσε ένα μέσο ελέγχου ή κατευνασμού. Κρατούμενοι που δέχονται επισκέψεις διαμαρτύρονται λιγότερο για τις αντιξοότητες της ιδρυματικής ζωής. Οι επισκέψεις συγγενών προστατεύουν τους πιο ευάλωτους γιατί υπενθυμίζουν πως δεν είναι ανυπεράσπιστοι (Christian, 2005). Από την άλλη πλευρά, η πραγματοποίηση δεκάδων χιλιάδων επισκέψεων σε μια φυλακή κάθε χρόνο απορροφά σημαντικούς οργανωτικούς πόρους. Επιπλέον, στα επισκεπτήρια εισάγονται ναρκωτικά και επικίνδυνα για την ασφάλεια των φυλακών αντικείμενα. Η δυσπιστία του προσωπικού σε κάθε διεύρυνση των σχετικών δικαιωμάτων είναι αναμενόμενη.

Η θετική επίδραση των επισκέψεων των οικείων των κρατουμένων στην πρόληψη πειθαρχικών παραπτώματων έχει υποστηριχθεί (Monahan et al., 2011· Siennick et al., 2013), χωρίς να διαπιστώνεται, ωστόσο, πάντοτε μια στατιστικά σημαντική επίδραση (Hensley et al., 2002· Jiang & Winfree, 2006). Για παράδειγμα, κρατούμενες μητέρες που δέχονται επισκέψεις από τα παιδιά τους τιμωρούνται συχνότερα για σοβαρά πειθαρχικά παραπτώματα, πιθανόν λόγω του υψηλότερου στρες (Casey-Acevedo et al., 2004).

Σαφέστερη είναι η ευνοϊκή επίδραση της διατήρησης των οικογενειακών δεσμών στη μείωση του κινδύνου υποτροπής. Οι περισσότεροι αποφυλακισμένοι απευθύνονται στην οικογένειά τους για στέγη και τροφή (La Vigne et al., 2005· Visher et al., 2010). Η αποφυλάκιση είναι μια βιοτική μετάβαση, κατά την οποία πολλά εξαρτώνται από το κοινωνικό κεφάλαιο που είναι σε θέση να προσφέρει το οικογενειακό περιβάλλον (Duwe & Clark, 2011). Τα επισκεπτήρια συμβάλλουν στη διατήρηση των

οικογενειακών δεσμών μειώνοντας τον κίνδυνο υποτροπής, κυρίως όταν οι επισκέψεις γίνονται τακτικά από συντρόφους ή συγγενείς καθ' όλη τη διάρκεια του ποινικού εγκλεισμού, ή τουλάχιστον κατά τους τελευταίους μήνες, και όταν διεξάγονται υπό ευνοϊκούς όρους (Bales & Mears, 2008· Cochran, 2014· Codd, 2013· Derkzen et al., 2009· La Vigne et al., 2005· Minnesota Department of Corrections, 2011). Δεν είναι, ωστόσο, απολύτως βέβαιο ότι η συχνότητα των επισκεπτηρίων είναι η βασική αιτία της μειωμένης υποτροπής (Cochran, 2019· Turanovic & Tasca, 2021).

Η συμβολή της οικογένειας του αποφυλακισμένου στην κοινωνική επανένταξη έχει αρχίσει να αναγνωρίζεται θεσμικά. Σε πολλές φυλακές προωθούνται δράσεις βελτίωσης των όρων διεξαγωγής των επισκεπτηρίων. Οι δράσεις αυτές θεωρείται πως προσφέρουν μια καλή σχέση κόστους – οφέλους, αφού δεν απαιτούν εξειδικευμένο προσωπικό, παρά μόνο τη βελτίωση χώρων, ωραρίων λειτουργίας και άλλων όρων επίσκεψης (συγκοινωνία, κανονισμοί, γραφειοκρατικές προϋποθέσεις), καθώς και μια θετικότερη συμπεριφορά απέναντι στους επισκέπτες (Cochran, 2019).

Παράλληλα, υλοποιούνται προγράμματα με σκοπό τη διατήρηση των οικογενειακών δεσμών των κρατουμένων και την ενδυνάμωση της υπεύθυνης πατρότητας και μητρότητας. Τα προγράμματα αυτά αναμένεται ότι θα συμβάλλουν, αφενός, στην απεξάρτηση και την επανένταξη των κρατουμένων και αφετέρου, στην πρόληψη της εμπλοκής των παιδιών τους με το ποινικό σύστημα (Ράφτη και Πουλόπουλος, 2019).

Ωστόσο, η έμφαση στην προσωπική υπευθυνότητα των κρατούμενων γονέων τείνει να υποτιμήσει τις αντικειμενικές αντιξοότητες που θα αντιμετωπίσουν μετά την αποφυλάκιση λόγω των κοινωνικών ανισοτήτων. Για τον λόγο αυτό, τα προγράμματα αυτά είναι συμβατά με το νεοφιλελεύθερο ιδεώδες της ατομικής ευθύνης των περιθωριοποιημένων, κάτι που εξηγεί, μεταξύ άλλων, και την ευκολότερη χρηματοδότησή τους (Curtis, 2019: 43).

5. Η οικογένεια του κρατουμένου ως φορέας δικαιωμάτων

Η σύγχρονη διαχειριστική εγκληματολογία βλέπει την οικογένεια του εγκλείστου πρωταρχικά ως θεσμό κοινωνικής επανένταξης. Η οικογένεια, δηλαδή, «εργαλειοποιείται» για να εξυπηρετηθούν οι σκοποί της αντεγκληματικής πολιτικής. Δεν είναι, ωστόσο, όλες οι οικογένειες σε θέση να σηκώσουν το βάρος της υλικής και ψυχικής υποστήριξης των κρατουμένων (Souza et al., 2019). Ούτε ταυτίζεται πάντοτε το συμφέρον του κρατουμένου με τα συμφέροντα των οικείων του. Η φροντίδα των κρατουμένων, όπως κάθε φροντίδα, βαραίνει δυσανάλογα τις γυναίκες: μητέρες, συζύγους, συντρόφους, αδερφές ή γιαγιάδες (Αλοσκόφης, 2018β).

Επιπλέον, η μονοδιάστατη θεώρηση της οικογένειας από τη σκοπιά της κοινωνικής επανένταξης δεν εργαλειοποιεί μόνο τους οικείους του κρατουμένου, τείνει και να τους εξιδανικεύει (Hannem, 2019· Scott & Codd, 2010: 152). Ορισμένες από τις

οικογένειες είναι κακοποιητικές ή έχουν αφομοιώσει πλήρως εγκληματικές κουλτούρες. Από την άλλη πλευρά, πολλοί κρατούμενοι δεν είχαν επικοινωνία με τα παιδιά τους πριν φυλακιστούν, παρότι μιλούν με συναισθηματισμό γι' αυτά· έτσι, μια από τις λίγες ευκαιρίες που έχουν στη φυλακή είναι να επιδείξουν κοινωνική κανονικότητα (Sandberg et al., 2020).

Υποστηρίζεται, επίσης, πως η επισήμανση των δυσμενών οικογενειακών επιπτώσεων του ποινικού εγκλεισμού ενέχει τον κίνδυνο, παρά τις αγαθές προθέσεις, να επιτείνει τον κοινωνικό στιγματισμό των παιδιών των κρατουμένων (Hannem, 2019· Scott & Codd, 2010: 145-146). Άλλωστε, ο φόβος του στιγματισμού είναι πιθανότατα ο λόγος που οι οικείοι των κρατουμένων, παρότι πολυάριθμοι, σπανίως οργανώνονται σε άξιες λόγου ομάδες πίεσης για την υπεράσπιση των δικαιωμάτων τους.

Για τους λόγους αυτούς, υποστηρίζεται πως η οικογένεια του κρατουμένου πρέπει να θεωρείται πρωταρχικά ως φορέας θεμελιακών δικαιωμάτων. Ειδικά, τα συμφέροντα των παιδιών πρέπει να λαμβάνονται υπόψη σε όλα τα στάδια της ποινικής διαδικασίας, ανεξάρτητα από τη λειτουργικότητά τους για τους σκοπούς της αντεγκληματικής και της σωφρονιστικής πολιτικής (Codd, 2019· Hannem, 2019).

Σύγχρονες κοινωνικο-νομικές μελέτες επισημαίνουν μια σειρά από διεθνείς συμβάσεις, συστάσεις και οδηγίες διεθνών οργανισμών, καθώς και τις διατάξεις κάθε εθνικής νομοθεσίας που κατοχυρώνουν, άμεσα ή έμμεσα, τα δικαιώματα του κρατουμένου και των οικείων του, ιδιαίτερα των ανήλικων παιδιών, για τακτική επικοινωνία υπό ευνοϊκούς όρους. Σχετικές διατάξεις περιλαμβάνονται στη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για τα Δικαιώματα του Παιδιού (1989), την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα (1950) και τους Κανόνες των Ηνωμένων Εθνών για τη Μεταχείριση Κρατούμενων Γυναικών, τα Μη Φυλακτικά Μέτρα για τις Γυναίκες Ποινικούς Παραβάτες (Κανόνες της Μπανγκόκ) και σε συστάσεις του Συμβουλίου της Ευρώπης και άλλων διεθνών οργανισμών (Κουλούρης, 2018· Wolleswinkel, 2015).

Ταυτόχρονα, επισημαίνεται η ανάγκη για νομοθετικές καινοτομίες και διευρυμένες ερμηνείες του ισχύοντος νομικού πλαισίου (σύνταγμα, νόμοι, νομολογία), ώστε εισαγγελείς, δικαστήρια και δικαστικά συμβούλια να συνεκτιμούν τις δυσμενείς επιπτώσεις των ποινικών κυρώσεων στα ανήλικα παιδιά των κατηγορουμένων σε όλα τα στάδια της ποινικής διαδικασίας (Boudin, 2013· Codd, 2019) και να προτιμούν εναλλακτικές ποινές ή κυρώσεις, καθώς αυτές έχουν λιγότερο αρνητικές επιπτώσεις στα παιδιά των ποινικών παραβατών (Fry-Geier & Hellman, 2017· Goldman et al., 2019· Millar & Dandurand, 2018). Κάτι που προϋποθέτει ότι θα ξεπεραστούν μια σειρά από δογματικές ενστάσεις και πρακτικά εμπόδια, καθώς οι εισαγγελικές και δικαστικές αρχές καλούνται να συνεκτιμήσουν την προστασία έννομων αγαθών και της κοινωνίας, τη βαρύτητα του εγκλήματος, την προσωπικότητα και τις ιδιαίτερες περιστάσεις της ζωής του κατηγορουμένου.

Σε πρακτικό επίπεδο, υποστηρίζεται πως το ιδρυματικό περιβάλλον χρειάζεται να καταστεί περισσότερο «οικογενειοστρεφές» με διάφορα μέτρα, όπως: οργάνωση

παιδοκεντρικών επισκεπτηρίων σε κατάλληλο περιβάλλον, ευελιξία στο ωράριο επισκέψεων, δυνατότητα τηλεδιασκέψεων, διευκόλυνση τηλεφωνικής επικοινωνίας, εύκολη και οικονομική πρόσβαση των επισκεπτών στη φυλακή, προσφορά συμβουλευτικής υποστήριξης, ειδική υποστήριξη της εκπαίδευσης των παιδιών, εξασφάλιση στέγης και διατροφής στα παιδιά και τις συντρόφους των κρατουμένων, προγράμματα συμβουλευτικής γονέων και λειτουργία παιδικών σταθμών στις φυλακές, ανάθεση καθηκόντων συνδέσμου με τα παιδιά σε εξειδικευμένο υπάλληλο, επιμόρφωση του προσωπικού με σκοπό την επαγγελματική συμπεριφορά απέναντι στους επισκέπτες. Σκοπός των μέτρων αυτών είναι η αλλαγή της οργανωτικής κουλτούρας, ώστε η υποστήριξη των οικογενειακών δεσμών των εγκλείστων, όταν δεν αποβαίνουν σε βάρος των συμφερόντων των παιδιών τους, να αναγνωρίζεται ως επαγγελματική υποχρέωση του προσωπικού των φυλακών.

Είναι σαφές, όπως σχολιάζουν οι Lanskey et al. (2019: 28-31), ότι στη σχετική επιστημονική βιβλιογραφία πραγματιστικές και κανονιστικές προσεγγίσεις συγκλίνουν σε μια υπεράσπιση των αξιών της κοινωνικής δικαιοσύνης.

6. Η οικογένεια ως μηχανισμός αναπαραγωγής ανισοτήτων

Η παραδοσιακή εγκληματολογία συσχέτισε τη φτώχεια με την εγκληματικότητα των υποδεέστερων τάξεων, μόνο όμως με την έννοια ότι η φτώχεια οδηγεί στην «εγκληματικότητα του δρόμου». Στην πραγματικότητα, όπως επισημαίνει ο Donald Braman (2004: 154-159), η σχέση φτώχειας και εγκληματικότητας είναι *κυκλική*: δεν οδηγεί μόνο η φτώχεια στην εγκληματικότητα, αλλά και η εμπλοκή του ποινικού παραβάτη με το ποινικό σύστημα οδηγεί την οικογένειά του στη φτώχεια.

Κατ' αρχάς, ο ποινικός εγκλεισμός, όπως αναφέρθηκε, συνεπάγεται απώλεια εισοδημάτων και μεγάλη αύξηση δαπανών για την οικογένεια του κρατουμένου. Η τελευταία στερείται τόσο τη χρηματική όσο και τη μη χρηματική συνεισφορά (λ.χ. στη φροντίδα παιδιών και ηλικιωμένων) του εγκλείστου. Αποταμιεύσεις εξανεμίζονται. Περιουσιακά στοιχεία εκποιούνται για να καταβληθούν δικηγορικές αμοιβές και δικαστικά έξοδα, να εξασφαλιστεί μια αξιοπρεπής ιδρυματική διαβίωση, μια τακτική τηλεφωνική επικοινωνία και επισκέψεις στη φυλακή (Schwartz-Soicher et al., 2011). Μετά την αποφυλάκιση, το εισόδημα του εγκλείστου θα είναι πιθανότατα μειωμένο (κατά 10-30%) σε σχέση με το εισόδημα εργαζομένων με ίδια εργασιακά προσόντα (Turney & Schneider, 2016· Western, 2002). Μειωμένες θα είναι και οι πιθανότητες να δημιουργήσει νέους οικογενειακούς δεσμούς (Wakefield & Uggen, 2010).

Το αποτέλεσμα είναι ο ποινικός εγκλεισμός να έχει αυξήσει σημαντικά στις ΗΠΑ τον αριθμό των άστεγων ανηλίκων: (α) προκαλώντας την κατάσχεση της κατοικίας τους λόγω ανεξόφλητων χρεών, (β) εμποδίζοντας την πρόσβασή τους σε επιδόματα

ή κοινωνική κατοικία και περιορίζοντας την υποστήριξη από το συγγενικό περιβάλλον, και (γ) στερώντας από τα παιδιά τη φροντίδα και την εποπτεία του έγκλειστου γονέα, κατά κανόνα του πατέρα (Wakefield & Wildeman, 2014: 125-142).

Η επισώρευση μειονεκτημάτων στις οικογένειες των κρατουμένων δεν έχει μόνο άμεσες επιπτώσεις στη ζωή των παιδιών. Αποτελεί διά βίου κίνδυνο, διότι συνεπάγεται μειωμένες εκπαιδευτικές ευκαιρίες και, κατ' επέκταση, μειωμένες δυνατότητες για ικανοποιητική απασχόληση και καλή ψυχική και σωματική υγεία στο μέλλον (Anker, 2021· Hagan & Foster, 2015· Sykes & Pettit, 2019· Western & Pettit, 2010). Φαίνεται πως η έλλειψη επαρκούς εκπαίδευσης είναι βασικός μεσολαβητικός μηχανισμός που εξηγεί τα υψηλά ποσοστά εμπλοκής παιδιών κρατουμένων στην εγκληματικότητα (Ramakers et al., 2011). Μελετητές του εκπαιδευτικού συστήματος των ΗΠΑ συσχετίζουν πλέον ευθέως τις εκπαιδευτικές ανισότητες γενικά με τις ανισότητες κατά την απονομή της δικαιοσύνης (Haskins, 2014· Shaw, 2018).

Ο στιγματισμός των οικογενειών μπορεί να τις οδηγήσει σε κοινωνικό αποκλεισμό λόγω του δραστικού περιορισμού των κοινωνικών δραστηριοτήτων, συναναστροφών και ψυχαγωγίας που συνεπάγεται (Besemer & Dennison, 2018· Turney & Schneider, 2016). Έτσι, οι δευτερογενείς «αόρατες τιμωρίες» στις οποίες υποβάλλονται οι οικείοι των κρατουμένων (μικρο-επίπεδο) προκαλούν μια αποδιοργάνωση των κοινοτήτων που υπερεκπροσωπούνται στις φυλακές (μεσο-επίπεδο) και συντείνουν στην αναπαραγωγή των κοινωνικών ανισοτήτων σε μακρο-επίπεδο.

Στις υποβαθμισμένες συνοικίες μεγάλων πόλεων ή σε καταυλισμούς Ρομά, όλοι βρίσκονται κάποια στιγμή αντιμέτωποι στους δημόσιους χώρους με τις εκφράσεις ψυχικού πόνου και οργής εφήβων με γονέα στη φυλακή. Καλλιεργείται μια αίσθηση μειωμένης ηθικής ευθύνης για την ομαλή ψυχοκοινωνική ανάπτυξη των παιδιών. Οι έφηβοι βλέπουν τον ποινικό εγκλεισμό ως μια απλή διαβατήρια τελετουργία ενηλικίωσης (Braman, 2004: 4, 10), μαθαίνουν διαφορετικούς «κανόνες του παιχνιδιού» και διαμορφώνουν εχθρικές στάσεις απέναντι σε κάθε φορέα δημόσιας εξουσίας (Garneau & Lehalle, 2021). Το αποτέλεσμα είναι να αυξάνεται ο κίνδυνος εκδήλωσης παραβατικής συμπεριφοράς (Wakefield & Wildeman, 2011).

Περαιτέρω, η στέρση πολιτικών δικαιωμάτων που προβλέπεται για όσους έχουν καταδικαστεί για κακούργηματα σε ορισμένες χώρες συνεπάγεται και την πολιτική αποδυνάμωση των εθνοφυλετικών κοινοτήτων που υπερεκπροσωπούνται στις φυλακές. Για παράδειγμα, στην Πολιτεία της Φλόριντα 9% των ψηφοφόρων, κυρίως νεαροί Μαύροι άνδρες, έχουν στερηθεί τα πολιτικά τους δικαιώματα λόγω ποινικής καταδίκης για κακούργημα (Poehlmann-Tynan & Eddy, 2019: 355). Υπό τις σημερινές συνθήκες πολιτικής πόλωσης, το εκλογικό αποτέλεσμα στις ΗΠΑ εξαρτάται από την αποκατάσταση ή μη των πολιτικών δικαιωμάτων όσων έχουν ποινικό μητρώο.

Εξαιτίας των ανωτέρω, η επιλεκτικότητα του ποινικού συστήματος λειτουργεί ουσιαστικά ως ένας μηχανισμός αναπαραγωγής φυλετικών, οικονομικών και ταξικών ανισοτήτων (Wildeman & Western, 2010). Η φυλακή αναδεικνύεται σε «δομοποιή-

τικό» θεσμό που διευρύνει τις κοινωνικές ανισότητες σε μακροκοινωνική κλίμακα, όπως η αγορά εργασίας και οι εκπαιδευτικοί θεσμοί (Wakefield & Wildeman, 2014). Στις ΗΠΑ, το φαινόμενο έχει πάρει διαστάσεις μαζικής «κοινωνικής καταστροφής» (Roettger & Dennison, 2018), με αποτέλεσμα να έχει προσελκύει το ενδιαφέρον μελετητών της κοινωνικής διαστρωμάτωσης, όχι μόνο του ποινικού συστήματος (Wakefield & Uggen, 2010).

7. Συμπέρασμα

Εκατοντάδες ερευνητικά άρθρα έχουν δημοσιευτεί τα τελευταία χρόνια σχετικά με την προβληματική *οικογένεια και φυλακή*. Μια «χαρτογράφηση» του σχετικά νέου αυτού γνωστικού πεδίου είναι αναγκαία. Σε αυτήν την επισκόπηση προτάθηκε η οργάνωση της σχετικής συζήτησης γύρω από πέντε διαφορετικές εικόνες της οικογένειας του κρατουμένου.

Μια συνθετική θεώρηση οφείλει να αναγνωρίσει εξαρχής την πολλαπλότητα των «προσώπων» της οικογένειας του κρατουμένου. Η τελευταία μπορεί να αποτελεί «παράπλευρη απώλεια» ή «αόρατο θύμα» των δευτερογενών επιπτώσεων της ποινικής καταστολής του εγκλήματος. Μπορεί, όμως, παρά τις ευσυνείδητες προσπάθειες των γονέων, να λειτουργεί ως εγκληματογόνος παράγοντας που τροφοδοτεί τον κύκλο της διαγενεακής φυλάκισης. Στο άλλο άκρο, οι οικείοι του κρατουμένου συχνά καταβάλλουν μεγάλες προσπάθειες για την υποστήριξή του, σε βαθμό που αποβαίνει σε βάρος των συμφερόντων των παιδιών του κρατουμένου και των γυναικών που, κατά κανόνα, του συμπαραστέκονται. Σε κάθε περίπτωση, η τακτική και υπό ευνοϊκούς όρους επικοινωνία των κρατουμένων με τους οικείους τους αποτελεί θεμελιακό τους δικαίωμα. Η μακροχρόνια εμπλοκή της οικογένειας στο ποινικό σύστημα περιορίζει, ωστόσο, τις βιοτικές ευκαιρίες παιδιών και συντρόφων. Με δεδομένη την επιλεκτικότητα του ποινικού συστήματος, οι δυσμενείς δευτερογενείς επιπτώσεις του ποινικού εγκλεισμού καθιστούν τις οικογένειες των εγκλειστών έναν μηχανισμό αναπαραγωγής των κοινωνικών ανισοτήτων.

Η οικογενειακή ζωή των κρατουμένων χρειάζεται να συμπεριληφθεί στην κεντρική προβληματική της επιστημονικής συζήτησης για το έγκλημα και την τιμωρία ως βασικός μεσολαβητικός μηχανισμός ανάμεσα στην επιλεκτικότητα του ποινικού συστήματος και τις κοινωνικές ανισότητες. Η διαπίστωση αυτή έχει ανανεώσει την κριτική των εγκληματολόγων στη σύγχρονη ποινική αυστηρότητα και έχει διευρύνει σημαντικά το γνωστικό αντικείμενο της κοινωνιολογίας του ποινικού συστήματος.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αλοσκόφης, Ο. (2018α). «Ο “ξεχασμένος” κρατούμενος πατέρας και τα παιδιά του: σύγχρονες έρευνες και σωφρονιστική πολιτική». *Crime Times*, 7 (Οκτώβριος).
- Αλοσκόφης, Ο. (2018β). «Ο θεσμός των επισκεπτηρίων σε κρατούμενους: τα επισκεπτήρια στο Κ.Κ. Κορυδαλλού από το 2005 ως το 2014». *The Art of Crime*, 4 (Μάιος).
- Αλοσκόφης, Ο. (2019). «Διλήμματα του κρατούμενου πατέρα». *The Art of Crime*, 7 (Νοέμβριος).
- Αλοσκόφης, Ο. (2020). «Παράπλευρες επιπτώσεις του ποινικού εγκλεισμού στις οικογένειες των κρατούμενων». *Εγκληματολόγοι*, 5: 5-7.
- Coyle, A. (2012). *Η διοίκηση των φυλακών. Μια θεώρηση υπό το πρίσμα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων* (μτφρ.-επιμ. Ν. Βαρβατάκος, επιστ. επιμ. Ν. Κουλούρης). Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Goffman, E. (1994). *Άσυλα. Δοκίμια για την κοινωνική κατάσταση των ασθενών του ψυχιατρείου και άλλων τροφίμων* (μτφρ. Ξ. Κομνηνός.). Αθήνα: Ευρύαλος.
- Goffman, E. (2001). *Στίγμα. Σημειώσεις για τη διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Θεμελή, Ο. (2018). «Παιδιά φυλακισμένων γονιών». Στο Κ. Σπινέλλη, Ν. Ε. Κουράκης και Μ. Π. Κρανιδιώτη (επιμ.). *Λεξικό εγκληματολογίας* (845-846). Αθήνα: Τόπος.
- Καρβέλη, Β., Πετρουλάκη, Κ. και Νικολαΐδης, Γ. (2012). *Μεγαλώνοντας ένα παιδί πίσω από τα κάγκελα της φυλακής: Εγχειρίδιο για επαγγελματίες*. Αθήνα: Ινστιτούτο Υγείας του Παιδιού.
- Κουλούρης, Ν. (2018). «Η Σύσταση της Επιτροπής Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης για τα παιδιά των οποίων οι γονείς είναι κρατούμενοι [Σύσταση CM/Rec (2018)5]». *The Art of Crime*, 5 (Νοέμβριος).
- Ράφτη, Δ. & Χ. Πουλόπουλος (2019). «Πατρότητα, εξάρτηση και εγκλεισμός». *Εξαρτήσεις*, 32: 46-64.

Ξενόγλωσση

- Andersen, S. H., Fallesen, P., Madsen, J. E. & Wildeman, C. (2021). “Paternal incarceration and the medicalization of children’s problem behavior”. *Study Paper* 165 (November). Copenhagen: The Rockwool Foundation Research Unit.
- Anker, A. S. T. (2021). “Educational consequences of parental incarceration: evidence from a Danish policy reform”. *Journal of Quantitative Criminology*. (Available in: <https://doi.org/10.1007/s10940-021-09531-8>).
- Arditti, J. A. (2014). *Parental incarceration and the family. Psychological and social effects of imprisonment on children, parents, and caregivers*. New York: New York University Press.
- Arditti, J. A. & McGregor, C. M. (2019). “A family perspective: caregiving and family contexts of children with an incarcerated parent”. In J. M. Eddy & J. Poehlmann-Tynan (eds.), *Handbook on children with incarcerated parents. Research, policy, and practice. Second edition* (117-130). Cham: Springer.
- Bales, W. D. & Mears, D. P. (2008). “Inmate social ties and the transition to society: Does visitation reduce recidivism?” *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 45(3): 287-321.

- Beaver, K. M. (2013). "The familial concentration and transmission of crime". *Criminal Justice and Behavior*, 40(2): 139-155.
- Besemer, S., Geest, V. D., Murray, J., Bijleveld, C. C. J. H. & Farrington, D. P. (2011). "The relationship between parental imprisonment and offspring offending in England and the Netherlands". *British Journal of Criminology*, 51: 413-437.
- Besemer, S. (2012). *Intergenerational transmission of criminal and violent behaviour*. Sidestone Press.
- Besemer, S., Ahmad, S. I., Hinshaw, S. P. & Farrington, D. P. (2017). "A systematic review and meta-analysis of the intergenerational transmission of criminal behavior". *Aggression and Violent Behavior*, 37: 161-178.
- Besemer, K. L. & Dennison, S. (2019). "Intergenerational social exclusion in prisoners' families". In M. Hutton & D. Moran (eds). *The Palgrave handbook of prison and the family* (479-501). Cham: Palgrave Macmillan.
- Besemer, S. & Bui, L. (2019). "Intergenerational transmission of criminal behaviour". In M. Hutton & D. Moran (eds.). *The Palgrave handbook of prison and the family* (456-478). Cham: Palgrave Macmillan.
- Besemer, K. L., Dennison, S. M., Bijleveld, C. C. J. H. & Murray, J. (2019). "Effects of parental incarceration on children: lessons from international research". In J. M. Eddy & J. Poehlmann-Tynan (eds.). *Handbook on children with incarcerated parents. Research, policy, and practice. Second edition* (53-64). Cham: Springer.
- Bhuller, M., Dahl, G. B., Løken, K. V. & Mogstad, M. (2018). "Intergenerational effects of incarceration". *AEA Papers and Proceedings*, 24227: 234-240.
- Boss, P. (2007). "Ambiguous loss theory: challenges for scholars and practitioners". *Family Relations*, 56(2): 105-111.
- Boudin, C., Stutz, T. & Littman, A. (2013). "Prison visitation policies: a fifty State survey". *Yale Law and Policy Review*, 32: 149-189.
- Braman, D. (2004). *Doing time on the outside. Incarceration and family life in urban America*. Michigan: University of Michigan Press.
- Burgess-Proctor, A., Huebner, B. M. & Durso, J. M. (2016). "Comparing the effects of maternal and paternal incarceration on adult daughter's and son's criminal justice system involvement. A gendered pathways analysis". *Criminal Justice and Behavior*, 43(8): 1034-1055.
- Casey-Acevedo, K. & Bakken, T. (2012). "Visiting women in prison: Who visits and who cares?". *Journal of Offender Rehabilitation*, 34(3): 67-83.
- Christian, J. (2005). "Riding the bus. Barriers to prison visitation and family management strategies". *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 21(1): 31-48.
- Christmann, K. & Turliuc, M. & Mairean, C. (2012). "Risk and resilience in children of prisoners: A research review". *Scientific Annals of the "Alexandru Ioan Cuza" University Iași*. New Series. Sociology and Social Work Section, 5(2).
- Chui, W. H. (2009). "Pains of imprisonment: narratives of the women partners and children of the incarcerated". *Child and Family Social Work*, 15: 196-205.
- Chui, W. H. (2016). "Association between caregiver stress and behavioral problems in the children of incarcerated fathers in Hong Kong". *Maternal Child Health Journal*, 20: 2074-2083.
- Cochran, J. C. (2014). "Breaches in the wall: imprisonment, social support, and recidivism". *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 51(2): 200-229.
- Cochran, J. C. (2019). "Inmate social ties, recidivism, and continuing questions about prison visitation". In M. Hutton & D. Moran (eds.). *The Palgrave handbook of prison and the family* (41-64). Cham: Palgrave Macmillan.

- Codd, H. (2003). "Women inside and out: prisoners' partners, women in prison and the struggle for identity". *Internet Journal of Criminology*, 1-24.
- Codd, H. (2013). *In the shadow of prison: families, imprisonment and criminal justice*. London: Routledge.
- Codd, H. (2019). "The rights of children of imprisoned parents". In M. Hutton & D. Moran (eds.). *The Palgrave handbook of prison and the family* (365-384). Cham: Palgrave Macmillan.
- Combesse, P. (2002). "Marking the carceral boundary: penal stigma in the long shadow of the prison". *Ethnography*, 3(4): 535-555.
- Comfort, M. (2007). *Doing time together: Love and family in the shadow of the prison*. Chicago: University of Chicago Press.
- Comfort, M. (2019). "Developments and next steps in theorizing the secondary prisonization of families". In M. Hutton & D. Moran (eds.). *The Palgrave handbook of prison and the family* (65-79). Cham: Palgrave Macmillan.
- Condry, R. (2011). *Families shamed. The consequences of crime for relatives of serious offenders*. Oxon: Willan.
- Condry, R. & Smith, P. S. (2018). "The sociology of punishment and the effects of imprisonment on families". In R. Condry & P. S. Smith (eds.). *Prisons, punishment, and the family towards a new sociology of punishment?* (1-26). Oxford: Oxford University Press.
- Connor, D. P. (2019). "Relatives of registered sex offenders: considering the costs of providing family support". In M. Hutton & D. Moran (eds.). *The Palgrave handbook of prison and the family* (181-202). Cham: Palgrave Macmillan.
- Curtis, A. (2019). *Dangerous masculinity: fatherhood, race, and security inside America's prisons*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Derkzen, D., Gobeil, R. & Gileno, J. (2009). "Visitation and post-release outcome among federally-sentenced offenders". *Research Report* No R-205. Correctional Service Canada.
- Dixey, R. & Woodall, J. (2012). "The significance of 'the visit' in an English category-B prison: views from prisoners, prisoners' families and prison staff". *Community, Work & Family*, 15(1): 29-47.
- Duwe, G. & Clark, V. (2011). "Blessed be the social tie that binds: the effects of prison visitation on offender recidivism". *Criminal Justice Policy Review*, 24(3): 271-296.
- Eichelsheim, V. I. & van de Weijer, S. G. A. (2018). *Intergenerational continuity of criminal and antisocial behaviour. An international overview of studies*. London: Routledge.
- Foster, R. (2019). "Families' experiences in a prison visitors' centre". In M. Hutton & D. Moran (eds.). *The Palgrave handbook of prison and the family* (251-272). Cham: Palgrave Macmillan.
- Fry-Geier, L. & Hellman, C. M. (2017). "School aged children of incarcerated parents: the effects of alternative criminal sentencing". *Child Indicators Research*, 10(3): 859-879.
- Gameau, B. & Lehalle, S. (2021). "Carceral experiences and custodial lifeworld of prisoner's families: the impacts of ion scan technology in Canadian prisons". *Incarceration*, 2(2): 1-18.
- Geller, A. & Franklin, A. W. (2014). "Paternal incarceration and the housing security of urban mothers". *Journal of Marriage and Family*, 76(2): 411-427.
- Giordano, P. C., Copp, J. E., Manning, W. D. & Longmore, M. A. (2018). "Linking parental incarceration and family dynamics associated with intergenerational transmission: a life-course perspective". *Criminology*, 57: 395-423.
- Glaze, L. E. & Maruschak, L. M. (2010). "Parents in prison and their minor children". Washington: US Department of Justice. Bureau of Justice Statistics. NCJ, 222984.

- Goldman, A. W., Andersen, L. H., Andersen, S. H. & Wildeman, C. (2019). "Can alternatives to incarceration enhance child well-being?". In J. M. Eddy & J. Pehlmann-Tynan (eds.). *Handbook on children with incarcerated parents. Research, policy, and practice. Second edition* (237-248). Cham: Springer.
- Griensstead, O., Faigeles, B., Bancroft, C. & Zack, B. (2001). "The financial cost of maintaining relationships with incarcerated African American men: a survey of women prison visitors". *Journal of African-American Men*, 6(1): 59-69.
- Hagan, J. & Dinovitzer, R. (1999). "Collateral consequences of imprisonment for children, communities, and prisoners". *Crime and Justice*, 26: 121-162.
- Hagan, J. & Foster, H. (2015). "Mass incarceration, parental imprisonment, and the Great Recession: intergenerational sources of severe deprivation in America". *The Russell Sage Foundation Journal of the Social Sciences*, 1(2): 80-107.
- Hairston, C. F. (2007). *Focus on children with incarcerated parents: an overview of the research literature*. The Annie F. Casey Foundation. Report (October).
- Halsey, M. & Deegan, S. (2012). "Father and son: two generations through prison". *Punishment & Society*, 14(3): 338-367.
- Halsey, M. & de Vel-Palumbo, M. (2020). *Generations through prison: experiences of intergenerational incarceration*. London: Routledge.
- Hannem, S. (2019). "Déconstruire la stigmatisation des familles dans le discours sur les familles affectées par l'incarcération". *Criminologie*, 52(1): 225-245. "Deconstructing stigma in discourse on families affected by incarceration". (Available in: <https://www.erudit.org/en/journals/crimino/2019-v52-n1-crimino04554/>).
- Harris, J. (2020). *Social-ecological and protective factor approach to managing parental incarceration*. Dissertations, 429. (Available in: <https://digitalcommons.nl.edu/diss/429>).
- Haskins, A. R. (2014). "Unintended consequences: effects of paternal incarceration on child school readiness and later special education placement". *Sociological Science*, 1: 141-158.
- Hensley, C., Koscheski, M. & Tewksbury, R. (2002). "Does participation in conjugal visitations reduce prison violence in Mississippi? An exploratory study". *Criminal Justice Review*, 27(1): 52-65.
- Herrera, M. (2017). "A child's mental health and antisocial behavior: a closer look at affects of parent incarceration based on timing". *The Chicago School of Professional Psychology*. Dissertation.
- Hissel, S., Bijleveld, C. & Kruttschnitt, C. (2011). "The well-being of children of incarcerated mothers: an exploratory study for the Netherlands". *European Journal of Criminology*, 8(5): 346-360.
- Hutton, M. & Moran, D. (2019). "Introduction". In M. Hutton & D. Moran (eds.). *The Palgrave handbook of prison and the family* (1-11). Cham: Palgrave Macmillan.
- Jardine, C. J. (2018). "Constructing and maintaining family in the context of imprisonment". *British Journal of Criminology*, 58: 114-131.
- Jiang, S. & Winfree, L. T. Jr. (2006). "Social support, gender and inmate adjustment to prison life". *The Prison Journal*, 86(1): 32-55.
- Jones, A., Gallagher, B., Manby, M., Robertson, O., Schützwahl, M., Berman, A. H., Hirschfield, A., Ayre, L., Urban, M., Sharratt, K. & Christmann, K. (2013). *Children of prisoners: Interventions and mitigations to strengthen mental health*. Huddersfield: University of Huddersfield.
- La Vigne, N., Visher, C. & Castro, J. (2005). *Chicago prisoner's experiences returning home*. Washington, DC: Urban Institute.

- Lanskey, C., Markson, L., Souza, K. & Lösel, F. (2019). “Prisoners’ families’ research: developments, debates and directions”. In M. Hutton & D. Moran (eds.). *The Palgrave handbook of prison and the family* (15-40). Cham: Palgrave Macmillan.
- Lösel, F., Pugh, G., Markson, L., Souza, K. A. & Lanskey, C. (2012). *Risk and protective factors in the resettlement of imprisoned fathers with their families*. Final Report (January). Ormiston Children and Families Trust and University of Cambridge (Institute of Criminology).
- Lureiro, T. (2010). *Perspectives of children and young people with a parent in prison*. Report on behalf of Scotland’s Commissioner for Children and Young People and Families Outside (March).
- Massoglia, M., Remster, B. & King, R. D. (2011). “Stigma or separation? Understanding the incarceration – divorce relationship”. *Social Forces* 90(1): 133-155.
- Mears, D. P. & Siennick, S. E. (2016). “Young adult outcomes and the life-course penalties of parental incarceration”. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 53(1): 3-35.
- Millar, H. & Dandurand, Y. (2018). “The best interests of the child and the sentencing of offenders with parental responsibilities”. *Criminal Law Forum*, 29: 227-277.
- Minnesota Department of Corrections (2011). *The effects of prison visitation on offender recidivism*. Report (November).
- Monahan, K. C., Goldweber, A. & Cauffman, E. (2011). “The effects of visitation on incarcerated juvenile offenders: How contact with the outside impacts adjustment on the inside”. *Law and Human Behavior*, 35(2): 143-151.
- Moran, D. (2013). “Between outside and inside? Prison visiting rooms as liminal carceral spaces”. *GeoJournal*, 78(2): 339-351.
- Moran, D. & Disney, T. (2019). “Prison visitation as accessible engagement: encounters, bystanders, performance, and inattention”. In M. Hutton & D. Moran (eds.). *The Palgrave handbook of prison and the family* (273-295). Cham: Palgrave Macmillan.
- Murphey, D. & Cooper, P. M. (2015). “Parents behind bars: What happens to their children?” *Child Trends*. Research Brief (October).
- Murray, J. (2005). “The effects of imprisonment on families and children of prisoners”. In A. Liebling & S. Maruan (eds.). *The effects of imprisonment* (442-462). Oxon: Wilan Publishing.
- Murray, J. & Farrington, D. P. (2005). “Parental imprisonment: effects on boys’ antisocial behaviour and delinquency through the life-course”. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, and Allied Disciplines*, 46(12): 1269-1278.
- Murray, J. (2007). “The cycle of punishment: social exclusion of prisoners and their children”. *Criminology & Criminal Justice*, 7(1): 55-81.
- Murray, J., Janson, C.-G. & Farrington, D. P. (2007). “Crime in adult offspring of prisoners: a cross-national comparison of two longitudinal samples”. *Criminal Justice and Behavior*, 34(1): 133-149.
- Murray, J., Farrington, D. P., Sekol, I. & Olsen, R. F. (2009). “Effects of parental imprisonment on child antisocial behaviour and mental health: A systematic review”. *Campbell Systematic Reviews*, 4.
- Murray, J., Farrington, D. P. & Sekol, I. (2012). “Children’s antisocial behaviour, mental health, drug use, and educational performance after parental incarceration: a systematic review and meta-analysis”. *Psychological Bulletin*, 138(2): 175-210.
- Murray, J., Loeber, R. & Pardini, D. A. (2012). “Parental involvement in the criminal justice system and the development of youth theft, marijuana use, depression, and poor academic performance”. *Criminology*, 50(1): 255-302.
- Nesmith, A. & Ruhland, E. (2008). “Children of incarcerated parents: challenges and resiliency, in their own words”. *Child and Youth Services Review*, 30(10): 1119-1130.

- Nesmith, A. & Ruhland, E. (2011). "Caregivers of children with incarcerated parents". *Open Family Studies Journal*, 4(2): 105-116.
- Ng, I. Y. H., Sarri, R. C. & Stoffregen, E. (2013). "Intergenerational incarceration: risk factors and social exclusion". *Journal of Poverty*, 17(4): 437-459.
- Nichols, E. B., Loper, A. B. & Meyer, J. P. (2016). "Promoting educational resiliency in youth with incarcerated parents: the impact of parental incarceration, school characteristics, and connectedness on school outcomes". *Journal of Youth Adolescence*, 45: 1090-1109.
- Phillips, S. D., Erkanli, A., Keeler, G. P., Costello, E. J. & Angold, A. (2006). "Disentangling the risks: Parent criminal justice involvement and children's exposure to family risks". *Criminology & Public Policy*, 5(4): 677-702.
- Poehlmann-Tynan, J. & Eddy, J. M. (2019). "A research and intervention agenda for children with incarcerated parents and their families". In J. M. Eddy & J. Poehlmann-Tynan (eds.). *Handbook on children with incarcerated parents. Research, policy, and practice. Second edition* (353-373). Cham: Springer.
- Poehlmann-Tynan, J. & Turney, K. (2020). "A developmental perspective on children with incarcerated parents". *Child Development Perspectives*, 15(1): 3-11.
- Porter, L. & King, R. D. (2012). *Reconsidering the relationship between paternal incarceration and delinquency*. National Center for Family and Marriage Research. Bowling Green State University.
- Porter, L. C. & King, R. D. (2015). "Absent fathers or absent variables? A new look at paternal incarceration and delinquency". *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 52(3): 414-443.
- Raikes, B., Asiminei, R., Nathaniel, K. A., Ochen, E. A., Pascaru, G. & Seruwagi, G. (2019). "A comparison of the position of grandmother carers for children with parents in prison in the UK, Trinidad and Tobago, Romania and Ghana". In M. Hutton & D. Moran (eds.). *The Palgrave handbook of prison and the family* (229-250). Cham: Palgrave Macmillan.
- Ramakers, A. T., Bijleveld, C. & Ruiter, S. (2011). "Escaping the family tradition. A multi-generation study of occupational status and criminal behavior". *British Journal of Criminology*, 51: 856-874.
- Roettger, M. E. & Swisher, R. R. (2011). "Associations of fathers' history of incarceration with sons' delinquency and arrest among Black, White, and Hispanic males in the United States". *Criminology*, 49(4): 1109-1148.
- Roettger, M. E. & Dennison, S. (2018). "Interrupting intergenerational offending in the context of America's social disaster of mass imprisonment". *American Behavioral Scientist*, 62(11): 1545-1561.
- Sandberg, S., Agoff, C. & Fondevila, G. (2020). "Stories of the 'good father': the role of fatherhood among incarcerated men in Mexico". *Punishment and Society*, (November). (Available in: doi:10.1177/1462474520969822).
- Schwartz-Soicher, O., Geller, A. & Garfinkel, I. (2011). "The effect of paternal incarceration on material hardship". *Social Service Review* 85(3): 447-473.
- Scott, D. & Codd, H. (2010). *Controversial issues in prisons*. Berkshire: Open University Press.
- Sharratt, K. (2014). "Children's experiences of contact with imprisoned parents: A comparison between four European countries". *European Journal of Criminology*, 11(6): 760-775.
- Shaw, M. (2018). *Understanding the intergenerational effects of mass incarceration: a mixed methods study utilizing multigenerational data and in depth qualitative interviews*. Dissertation. University of California, Merced.
- Shlafer, R. J. & Poehlmann, J. (2010). "Attachment and caregiving relationships in families affected by parental incarceration". *Attachment and Human Development*, 12(4): 395-415.

- Siennick, S. E., Mears, D. P. & Bales, W. D. (2013). "Here and gone: anticipation and separation effects of prison visits on inmate infractions". *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 50(3): 417-444.
- Souza, K., Lanskey, C., Markson, L. & Lösel, F. (2019). "Partners of incarcerated men: questioning caring stereotypes". In M. Hutton & D. Moran (eds.). *The Palgrave handbook of prison and the family* (203-226). Cham: Palgrave Macmillan.
- Sykes, B. L. & Pettit, B. (2019). "Measuring the exposure of parents and children to incarceration". In J. M. Eddy & J. Poehlmann-Tynan (eds.). *Handbook on children with incarcerated parents. Research, policy, and practice. Second edition* (11-23). Cham: Springer.
- Tasca, M., Rodriguez, N. & Zatz, M. S. (2011). "Family and residential instability in the context of paternal and maternal incarceration". *Criminal justice and behavior*, 38(3): 231-247.
- Tewksbury, R. & Connor, D. P. (2012). "Incarcerated sex offenders' perceptions of family relationships: previous experiences and future expectations". *Western Criminology Review*, 13(2): 25-35.
- Thornberry, T. P. (2009). "The apple doesn't fall far from the tree (or does it?): intergenerational patterns of antisocial behavior. The American Society of Criminology 2008 Sutherland Address". *Criminology*, 47(2): 297-325.
- Turanovic, J. J. & Tasca, M. (2021). "Conditions of contact: Reexamining the relationship between prison visitation and recidivism". *Justice Quarterly*, (June).
- Turney, K. (2015). "Paternal incarceration and children's food insecurity: a consideration of variation and mechanisms". *Social Service Review*, 89(2): 335-367.
- Turney, K. & Shneider, D. (2016). "Incarceration and household asset ownership". *Demography*, 53: 2075-2103.
- Turney, K. & Haskins, A. R. (2019). "Parental incarceration and children's well-being: findings from the fragile families and child well-being study". In J.M. Eddy & J. Poehlmann-Tynan (eds.). *Handbook on children with incarcerated parents. Research, policy, and practice. Second edition* (53-64). Cham: Springer.
- Turney, K. (2021). "Family member incarceration and mental health: results from a nationally representative survey". *SSM-Mental Health* 1: 100002.
- Turney, K., Wildeman, C. & Schnittker, J. (2012). "As fathers and felons: explaining the effects of current and recent incarceration on major depression". *Journal of Health and Social Behavior*, 53(4): 465-481.
- Uggen, C. & McElrath, S. (2014). "Parental incarceration: what we know and where we need to go". *The Journal of Criminal Law and Criminology*, 104(3): 597-604.
- Visher, C. A., Yahner, J. & La Vigne, N. (2010). *Life after prison: tracking the experiences of prisoners returning to Chicago, Cleveland and Houston*. Washington: Urban Institute.
- Wakefield, S. & Uggen, C. (2010). "Incarceration and stratification". *Annual Review of Sociology*, 36: 387-406.
- Wakefield, S. & Wildeman, C. (2011). "Mass imprisonment and racial disparities in childhood behavioral problems". *Criminology & Public Policy*, 10(2): 793-817.
- Wakefield, S. & Wildeman, C. (2014). *Children of the prison boom: mass incarceration and the future of American inequality*. Oxford: Oxford University Press.
- Weller, D. & Shaver, P. R. (2010). "Attachment, parental incarceration and possibilities for intervention: an overview". *Attachment and Human Development*, 12(4): 311-331.
- Western, B. (2002). "The impact of incarceration on wage mobility and inequality". *American Sociological Review*, 67(4): 526-546.
- Western, B. & Pettit, B. (2010). "Incarceration and social inequality". *Daedalus*, 139: 8-19.

- Wildeman, C. & Western, B. (2010). "Incarceration in fragile families". *The Future of Children*, 20(2): 157-77.
- Wildeman, C., Scardamalia, K., Walsh, E. G., O'Brien, R. L. & Brew, B. (2017). "Paternal incarceration and teachers' expectations of students". *Socius: Sociological Research for a Dynamic World*, 3: 1-14.
- Wolleswinkel, R. (2015). "Child rights in post-Lisbon Europe, what about children of imprisoned parents?". *European Journal of Parental Imprisonment* (Spring), 5-8.

Το μάζεμα των ξερών κλαδιών (νόμος περί υλοκλοπής) και η γένεση της ριζοσπαστικής εγκληματολογίας

Στράτος Γεωργούλας

Καθηγητής Εγκληματολογίας, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

The law on the theft of wood and the birth of radical criminology

Stratos Georgoulas

Professor of Criminology, Department of Sociology, Aegean University

Περίληψη

Το παρόν άρθρο συνδέει τη γένεση της ριζοσπαστικής εγκληματολογίας με τη δημοσίευση μιας σειράς άρθρων του Μαρξ, στην *Εφημερίδα του Ρήνου*, για το ζήτημα της υλοκλοπής και εξετάζει τα ερωτήματα και τις απόψεις που έθεσε ο Μαρξ σε αυτήν τη σειρά άρθρων και πώς τα εξέλιξε σε κατοπινά έργα του. Τέλος, συνδέει αυτά τα ζητήματα με τη σκέψη του Πασουκάνις, θέτοντας τον προβληματισμό ότι η σκέψη αυτή αποτελεί την πρώτη χρονικά εξέλιξη της ριζοσπαστικής εγκληματολογίας.

Abstract

This article connects the genesis of radical criminology with the publication of a series of articles by Marx in the *Rheinische Zeitung*, on the issue of the theft of wood and examines the questions and views raised by Marx in this series of articles and how they evolved in his later works. Finally, it connects these issues with Pashukanis's thought, arguing that his thought is the first evolution of radical criminology.

1. Εισαγωγή

Είναι δύσκολο εγχείρημα να προσπαθείς να εντοπίσεις την ακριβή ημερομηνία γένεσης μιας οπτικής στην επιστήμη που αγαπάς να υπηρετείς, ενώ δεν αποφεύγεις και έναν βαθμό «αυθαιρεσίας», η οποία στην ουσία είναι μια υπόθεση εργασίας που προσπαθείς να αποδείξεις και να θέσεις στον επιστημονικό διάλογο. Και αν μπορεί να γίνει αποδεκτό ότι το έργο του Μαρξ αποτελεί μια μεγάλη τομή ανάμεσα σε αυτό που μπορεί να αποκληθεί πηγές ή ρίζες της ριζοσπαστικής σκέψης και σύγχρονη ριζοσπαστική επιστημονική σκέψη, πώς αυτό μπορεί να συγκεκριμενοποιηθεί σε ένα έργο, και μάλιστα σε μια γνωστική περιοχή που ο ίδιος ο Μαρξ δεν μελέτησε ποτέ συστηματικά, αλλά μόνο αποσπασματικά;

Η πρόταση που θέτουμε με το παρόν άρθρο είναι ότι η «γένεση» της ριζοσπαστικής εγκληματολογίας ίσως συνέβη το φθινόπωρο του 1842, με μια σειρά άρθρων που ονομάζονται «Συζητήσεις για τον νόμο περί υλοκλοπής»,¹ τόσο με τα ζητήματα που θέτει και που θα συνεχίζουν να απασχολούν τους σύγχρονους ριζοσπάστες εγκληματολόγους, όσο όμως και με τα ζητήματα που ακόμα δεν μπορεί να εννοιολογήσει ο Μαρξ. Ωστόσο, αυτός θα κατανοήσει αυτήν την έλλειψη και θα δουλέψει τα επόμενα χρόνια για να την καλύψει. Γιατί ριζοσπαστική εγκληματολογία σημαίνει πάνω από όλα και μια διαδικασία συνεχούς αυτοκριτικής, εξέλιξης και βελτίωσης, η οποία όμως διακρίνεται πρωτίστως από την παραδοχή ότι ο τρόπος εξήγησης μιας ανθρώπινης συμπεριφοράς, ενός κοινωνικού φαινομένου δεν καθορίζεται (και άρα περιορίζεται) από τον θετικιστικό τρόπο εξήγησης των φυσικών φαινομένων, αλλά ότι ο κοινωνικός κόσμος και τα φαινόμενά του είναι πολυδιάστατα. Είναι αυτή η ομολογουμένως μη ευκολόπεπτη ανάλυση για το έγκλημα, η οποία υπάρχει στο μαρξικό έργο. Είναι η ηθική κατάπτωση του λούμπεν προλεταριάτου, είναι όμως και η πρώιμη εξέγερση, είναι ο βασικός μηχανισμός εγκληματοποίησης, είναι η χρησιμότητα του εγκλήματος για την καπιταλιστική παραγωγή, είναι τα εγκλήματα των ισχυρών, και όλα αυτά μαζί μέσω του πρίσματος ότι το ίδιο το καπιταλιστικό σύστημα είναι ταυτόχρονα και εγκληματογόνο και εγκληματικό. Οι παραπάνω σκέψεις αποτελούν μέρος μιας ολόπλευρης και όχι απλώς κομμάτια που αυτόνομα μπορούν να προσανατολίζουν παρούσες και μελλοντικές αντίστοιχες μελέτες. Και αυτό είναι το κλειδί μιας επιπλέον διάστασης του επιστημονικού έργου που ακολουθεί αυτή την «αντιθετικιστική» οπτική, δηλαδή τη συμπληρωματικότητα και τη διαλεκτική συνδιαμόρφωση του όλου ως τμήμα μιας δυναμικής διαδικασίας. Σε αυτό το διαλεκτικό τμήμα του όλου εντάσσεται και η ερμηνευτική. Το φαινόμενο φέρει νόημα που το συμπληρώνει, νόημα για το ίδιο το υποκείμενο, αλλά και νόημα που συνδιαλέγεται με το νόημα του όλου (νόημα στο

1. Διαθέσιμο ελεύθερα στην αγγλική γλώσσα στο: https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/Marx_Rheinische_Zeitung.pdf (ψηφιοποιήθηκε το 1996) και μεταφρασμένο στα Ελληνικά από τον Θ. Γκιούρα το 2019 (Μαρξ, 2019). Για το παρόν άρθρο χρησιμοποιήθηκαν και οι δύο αυτές πηγές.

τετράγωνο), όταν αυτό το όλο καθορίζεται από αντίστοιχες εικόνες για το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον. Οι ιδέες, οι προκαταλήψεις συνδέονται στενά με την αντίληψη και την ερμηνεία της, και αποτελούν προϋποθέσεις της. Άρα ευρύτερα οι αναπαραστάσεις του φαινομένου, η αφηρημένη προέκταση της υπάρχουσας κατάστασης, όπως είχε πει ο Μαρξ στην *Εισαγωγή στη φιλοσοφία του δικαίου*, θα πρέπει να καταγραφούν και να υποστούν τη βάσανο της επιστημονικής κριτικής. Αλλά και η ίδια η επιστημονική κριτική του επιστήμονα του εγκληματικού φαινομένου δεν λαμβάνει χώρα σε «λευκό χαρτί», αλλά στο πλαίσιο μιας ήδη νοηματικά συγκροτημένης –ή/ και υπό συγκρότησης– κοινωνικής πραγματικότητας. Άρα η κριτική οφείλει να είναι αυτοκριτική, κριτική της κριτικής, ένας επιστημονικός αναστοχασμός.

Ήταν το ζήτημα του νόμου της υλοκλοπής που ανάγκασε τον Μαρξ να συνειδητοποιήσει την άγνοιά του για την πολιτική οικονομία. Το ίδιο παραδέχεται ο ίδιος το 1859, στον *Πρόλογο της συμβολής στην κριτική της πολιτικής οικονομίας*, όταν αναφέρει ότι ήταν ακριβώς αυτό το έναυσμα να προχωρήσει στη μελέτη των οικονομικών ζητημάτων. Το 1842 ήταν το πρώτο ενδιαφέρον μιας υλικής μορφής με την οποία η ταξική πάλη έλαβε χώρα, ή όπως λέει ο Linebaugh (1993), η ταξική πάλη πρωτοεμφανίστηκε ως ενδιαφέρον στον Μαρξ με τη μορφή του εγκλήματος. Αυτά τα πέντε άρθρα που συγκροτούν το κείμενο, οδήγησαν την πρωσική κυβέρνηση να φιμώσει την *Εφημερίδα του Ρήνου* και τα γραπτά του Μαρξ σε αυτήν.

Αν ένας σύγχρονος εγκληματολόγος που δεν μπορεί να ξεπεράσει τη συμβατική σκέψη διάβαζε το πρωτότυπο κείμενο, θα έλεγε ότι τα άρθρα αυτά χαρακτηρίζονται από μια αβεβαιότητα ως προς το κεντρικό ζήτημα. Είναι το ζήτημα της υλοκλοπής νόμιμο ή παράνομο; Όμως αυτή η αβεβαιότητα είναι που επιτρέπει στον Μαρξ να συζητήσει για τη φύση του κράτους και του νόμου και να μελετηθεί, μέσω αυτών των άρθρων, η σύγκρουση μεταξύ ιδιωτικών συμφερόντων και του κοινού καλού. Σε αυτό το κείμενο, ο Μαρξ κατανοεί ότι οι αλλαγές στους νόμους αντιστοιχούν σε αλλαγές σε σχέσεις παραγωγής. Όμως η έλλειψη των εννοιών της ταξικής σύγκρουσης ή της καπιταλιστικής συσσώρευσης οδήγησε τον νεαρό Μαρξ να δει την αγροτιά της περιοχής του Ρήνου ως αντικείμενο εξωτερικό των πραγματικών δυνάμεων της εξέλιξης και εμμέσως να προβεί σε μια μερική και καλυμμένη υπεράσπιση μιας ατελούς φυσικής δικαιοσύνης. Τελικά, το μονοπάτι που ήδη είχε ανοίξει με αυτό το κείμενο, με την ανάδειξη του νόμου ως αποτέλεσμα επιβολής των κυρίαρχων, την απομυθοποίηση ιδεαλιστικών ποινικών εννοιών και διαδικασιών που μυστικοποιούν την αρχική πηγή, την ανάδειξη των πράξεων και συμπεριφορών των ισχυρών ως πραγματικών εγκλημάτων, θα οδηγήσουν το έργο του Μαρξ σε έναν άλλο δρόμο σκέψης πραγματικά και σύγχρονα ριζοσπαστικό, που οι περισσότεροι (οφείλουν να) γνωρίζουν. Και αυτό αφορά και τη μελέτη του εγκληματικού φαινομένου.

2. Ο σχολιασμός για τον νόμο περί υλοκλοπής και η ριζοσπαστική εγκληματολογία

Το 1842, ο Καρλ Μαρξ, με αφορμή την κατάθεση και συζήτηση ενός νόμου στο περιφερειακό κοινοβούλιο της Ρηνανίας λίγους μήνες πριν, δημοσιεύει σε πέντε μέρη στην *Εφημερίδα του Ρήνου* το περίφημο άρθρο του, «Συζητήσεις για τον νόμο περί υλοκλοπής». Το πρώτο μέρος του άρθρου, που δημοσιεύεται στις 25 Οκτωβρίου 1842, ήδη από τις πρώτες γραμμές μάς προϋδεάζει για τη σημασία που έχει το θέμα για τον νεαρό δημοσιογράφο Κάρολο Μαρξ. Μας αναφέρει λοιπόν ότι μετά το προηγούμενο άρθρο του για την ελευθεροτυπία, τώρα θα προσγειωθούμε και θα στραφούμε σε ένα ιδιαίτερα γήινο ερώτημα, συνδέοντάς το με το ζήτημα της γαιοκτησίας. Μας ενημερώνει επίσης ότι το υλικό της μελέτης του, τα πρακτικά της νομοπαρασκευαστικής επιτροπής, κοινοποιείται με τόσο οικτρό, ασυνάρτητο και απόκρυφο τρόπο, ώστε η ίδια η κοινοποίηση μοιάζει με απόπειρα μυστικοποίησης (Marx, 1842/1996).

Το πρώτο μέρος του άρθρου αυτού αφιερώνεται πρωτίστως στο ζήτημα του νομικού ορισμού και πώς αυτός παράγεται. Ο Μαρξ μάς περιγράφει την αρχή των συζητήσεων, όπως καταγράφονται στα πρακτικά, σύμφωνα με τα οποία αποφασίστηκε το μάζεμα της ξηράς ξυλείας να υπαχθεί στην κατηγορία της κλοπής, ποινικοποιώντας μια συμπεριφορά που μέχρι τότε ήταν συνηθισμένη ή θεωρούνταν απλώς αστική παράβαση. Στην αντίδραση κάποιων βουλευτών γι' αυτήν την προσπάθεια ποινικοποίησης, ο Μαρξ μάς αναφέρει την τοποθέτηση ενός βουλευτή, ο οποίος λέει επί λέξει ότι «ακριβώς επειδή η αφαίρεση των ξύλων δεν θεωρείται κλοπή, γι' αυτό και συμβαίνει τόσο συχνά» (Marx, 1842/1996). Σχολιάζοντας δεικτικά αυτήν την αναλογία με μια άλλη, ο μελετητής μάς λέει ότι και επειδή το χαστούκι δεν θεωρείται ανθρωποκτονία, γι' αυτό και συμβαίνει τόσο συχνά, και άρα το χαστούκι πρέπει να γίνει ανθρωποκτονία. Μπορεί να φαίνεται παράλογη μια τέτοια οπτική, δεν είναι όμως, αν τη συνδέσουμε με συγκεκριμένα ταξικά συμφέροντα. Ενώ γνωρίζουμε ότι τα ξερόκλαδα δεν αποτελούν κομμάτι του δέντρου και άρα δεν αποτελούν κομμάτι της ιδιοκτησίας του ιδιοκτήτη του δέντρου, εντούτοις μιλάμε για μια υπόθεση επέκτασης της ιδιοκτησίας αυτής καθεαυτήν σε αντικείμενα που μέχρι πρότινος δεν κατείχε.

Ο Μαρξ στη συνέχεια αποδομεί τη συμβατική σκέψη περί εγκλήματος και δικαίου της εποχής του (και όχι μόνο), αναφέροντας τα εξής. Αν πιστεύουμε ότι ο νόμος εκφράζει την δικαιοσύνη των πραγμάτων και άρα εκφράζει τη γενική αλήθεια, πώς εξηγείται ο συγκεκριμένος νόμος που ονομάζει κλοπή μια πράξη που μετά βίας είναι δασική παράβαση; Τότε ψεύδεται ο νόμος και ο άπορος θυσιάζεται σε ένα νομικό ψεύδος. Αν ακολουθήσουμε αυτή τη συμβατική σκέψη, τότε οδηγούμαστε στην οπτική ότι θα βλέπουμε την ποινή, αλλά δεν θα βλέπουμε το έγκλημα, και επειδή βλέπουμε την ποινή εκεί όπου δεν υπάρχει κανένα έγκλημα, δεν μπορούμε να δούμε κανένα έγκλημα εκεί όπου υπάρχει ποινή. Μήπως όμως θα πρέπει να οδηγηθούμε σε μια άλλη σκέψη για να κατανοήσουμε αυτό το γεγονός; Μήπως θα πρέπει να δούμε την

οπτική ότι εάν κάθε προσβολή της ιδιοκτησίας είναι αδιαφοροποίητα κλοπή, χωρίς κάποιον εγγύτερο προσδιορισμό, τότε δεν είναι κάθε ατομική ιδιοκτησία κλοπή; (Marx, 1842/1996). Για να προχωρήσει ακόμα περισσότερο τη σκέψη και να κάνει ένα ρητορικό ερώτημα: ότι όταν αρνούμαστε τη διαφορά ουσιωδώς διαφορετικών ειδών του ίδιου εγκλήματος, τότε αρνούμαστε το έγκλημα ως μια διαφορά από το δίκαιο και τότε αίρεται το ίδιο το δίκαιο, διότι κάθε έγκλημα έχει κοινή μία πλευρά με το ίδιο το δίκαιο. Επειδή λοιπόν η συμβατική σκέψη μάς οδηγεί σε μια τέτοιου είδους προβληματική συλλογιστική, θα πρέπει να βρούμε μια άλλη εξήγηση για τη δημιουργία του συγκεκριμένου νόμου. Και αυτή γίνεται ξεκάθαρη όταν ο Μαρξ δηλώνει ότι η διαφορά της πράξης αφορά το συμφέρον του ιδιοκτήτη του δάσους. Όπως μας αναφέρει σχετικά, ο νομικός προσδιορισμός είναι ωφέλιμος όταν το όφελος είναι το αγαθό και είναι περιττός και επιζήμιος όταν πρέπει να εφαρμοστεί και στον κατηγορούμενο. Γι' αυτόν τον λόγο θα πρέπει να αξιωνούμε την υπεράσπιση του εθιμικού δικαίου της φτώχειας που είναι το δίκαιο αυτής της κατώτερης ακτήμονος μάζας (Marx, 1842/1996). Προσοχή όμως εδώ, καθώς ο Μαρξ δεν υποστηρίζει το φεουδαλικό εθιμικό δίκαιο σε βάρος του σύγχρονου καπιταλιστικού και άρα δεν οδηγείται σε έναν στείρο ρομαντισμό του παρελθόντος. Μας αναφέρει καθαρά ότι το συγκεκριμένο εθιμικό φεουδαλικό δίκαιο γεννήθηκε και αποτελεί τμήμα της φυσικής ιστορίας, όταν η ανθρωπότητα εμφανίζεται διαχωρισμένη σε ζωικά είδη, η συνάφεια των οποίων δεν είναι η ισότητα αλλά η ανισότητα, μια ανισότητα που παγιώνεται από τους νόμους. Ο Μαρξ λοιπόν ξεκινά τη συγγραφή αυτής της σειράς άρθρων δυναμικά, ασκώντας κριτική σε μια ιδεαλιστική οπτική του δικαίου και της δημιουργίας των νόμων (οπτική που αδυνατούν να ξεπεράσουν ακόμα και σύγχρονοι εγκληματολόγοι που αυτοπροσδιορίζονται ως κριτικοί επιστήμονες), στρέφοντας το ενδιαφέρον του επιστήμονα μελετητή στην υλική βάση του δικαίου, στην υλική βάση των διαδικασιών της εγκληματοποίησης και της ποινικοποίησης.

Πιο αναλυτική, έντονη και ξεκάθαρη γίνεται η οπτική του Μαρξ για το εθιμικό φεουδαλικό δίκαιο (ότι δηλαδή δεν μπορεί να αποτελέσει λύση μια ρομαντική ιδέα περί επιστροφής σε αυτό) στο δεύτερο άρθρο, που δημοσιεύεται δυο μέρες μετά στις 27 Οκτωβρίου 1842. Ο Μαρξ αναφέρει ότι τα αριστοκρατικά δικαιώματα είναι μορφώματα ανομίας, είναι εθιμικές αδικίες και όχι μόνο θα πρέπει να καταργηθούν ως αντίθετα με τον νόμο, αλλά και ενδεχομένως να υπαχθούν σε ποινή. Με αυτόν τον τρόπο λοιπόν η θέση του Μαρξ «γεννά» και την πλευρά της ριζοσπαστικής εγκληματολογίας, η οποία ζητά να αρχίζουν να καταγράφονται και να αντιμετωπίζονται τα εγκλήματα των ισχυρών που ως τότε ήταν κομμάτι ενός εθιμικού δικαίου, μιας πραγματικότητας. Δυστυχώς, όμως, οι νομοθεσίες, όπως μας λέει ο Μαρξ, λειτουργούν μονόπλευρα, και μας αναφέρει ένα παράδειγμα. Όταν τα μοναστήρια καταργήθηκαν και η ιδιοκτησία τους έγινε ατομική ιδιοκτησία και αποζημιώθηκαν, δεν αποζημιώθηκαν οι άποροι που ζούσαν στα μοναστήρια. Αυτοί αποστερήθηκαν τον ως τότε τρόπο διαβίωσής τους. Η μονομέρεια των σύγχρονων νομοθεσιών μετατρέπει ένα εθιμικό δικαίωμα

των απόρων σε μονοπώλιο των πλούσιων, και μας αναφέρει ένα ακόμα παράδειγμα για το μάζεμα βατόμουρων και κράνας από παιδιά φτωχών ανθρώπων, που γινόταν για την επιβίωσή τους και τώρα πια είναι έγκλημα, γιατί οι καρποί αυτοί αποτελούν αντικείμενα εμπορίου και αποστέλλονται συσκευασμένοι σε βαρέλια στην Ολλανδία (Marx, 1842/1996). Τι κρύβεται πίσω από αυτούς τους νόμους; Για τον Μαρξ, είναι η μικρή ξύλινη, άμυαλη και εγωπαθής ψυχή του συμφέροντος που βλέπει μόνο ένα σημείο, το σημείο που προσβάλλεται η ίδια. Μια τέτοια νομοθεσία δεν μπορεί να είναι ανθρώπινη, γιατί ο ιδιοτελής νομοθέτης στηρίζεται σε ένα απάνθρωπο στοιχείο, μια ξένη υλική ουσία που είναι η υπέρτατη ουσία του.

Στο τελευταίο κομμάτι του δευτέρου μέρους του άρθρου, ο Μαρξ μάς δίνει μια επιπλέον διάσταση της ταξικότητας που χαρακτηρίζει τον ορισμό και την αντιμετώπιση του εγκληματικού φαινομένου, συζητώντας πλευρές της ίδιας της ποινικής διαδικασίας. Σύμφωνα με τον νόμο περί υλοκλοπής, ο καταγγέλλων δασοφύλακας είναι αυτός που καθορίζει την αξία της ξυλείας σύμφωνα με την υφιστάμενη τοπική τιμή, όταν αυτή κλαπεί. Αναρωτιέται λοιπόν ο Μαρξ, αν ο δασοφύλακας ή ο δασονόμος βρίσκεται στην υπηρεσία του ιδιοκτήτη του δάσους και πληρώνεται από αυτόν, λογικό δεν είναι να ορίζει την αξία του αφαιρεμένου ξύλου όσο το δυνατόν πιο ψηλά; Ο φύλακας δεν μπορεί να εκτιμήσει την αξία αυτού του ξύλου, διότι σε κάθε πρωτόκολλο όπου αποτιμά την αξία του κλεμμένου εκτιμά τη δική του αξία, μια και πρόκειται για την αξία της δικής του δραστηριότητας (Marx, 1842/1996). Και οι παραπάνω σκέψεις μάς δίνουν το έναυσμα για αντίστοιχες συζητήσεις περί ιδιωτικής αστυνόμευσης και φύλαξης στη σύγχρονη πραγματικότητα, αλλά και συνδέονται και με μια αντίστοιχη εργασία που θα γράψει ο Μαρξ χρόνια μετά, ενταγμένη στις *Θεωρίες για την υπεραξία* και μεταφρασμένη αυτοτελώς στην ελληνική γλώσσα ως *Εγκώμιο του εγκλήματος* (Marx, 1982). Τελικά, ποια είναι η λογική αυτού του νόμου, όπως αναφέρει ο Μαρξ στο τρίτο μέρος του άρθρου που δημοσιεύτηκε στις 30 Οκτωβρίου 1842; Είναι μια λογική που μετατρέπει τους υπηρέτες του ιδιοκτήτη δάσους σε κρατική αρχή και μετατρέπει την κρατική αρχή σε υπηρέτη του ιδιοκτήτη δάσους. Όλα τα όργανα του κράτους γίνονται αυτά, μάτια, χέρια, πόδια, με τα οποία το συμφέρον του ιδιοκτήτη δάσους ακούει, βλέπει, εκτιμά, προστατεύει, αρπάζει και τρέχει.

Στην τέταρτη συνέχεια του άρθρου, που δημοσιεύτηκε την 1η Νοεμβρίου 1842, ο Μαρξ θα συνεχίσει από εκεί που τελείωσε το τρίτο μέρος. Ειρωνικά αναφέρει ότι με τη λειτουργία της παραγράφου 62 του νομοσχεδίου, η οποία προβλέπει ότι η ανικανότητα καταβολής του προστίμου πρέπει να πιστοποιείται από φοροεισπράκτορα, δήμαρχο και δύο κοινοτικούς συμβούλους, ο δήμαρχος αναλαμβάνει ένα βάρος/έργο, έτσι ώστε ο κύριος ιδιοκτήτης του δάσους να μπορέσει χωρίς κόστος να «εξοφλήσει» το καθήκον του απέναντι στην κοινότητα. Αναρωτιέται ειρωνικά ο Μαρξ, με το ίδιο δικαίωμα ο ιδιοκτήτης δάσους θα μπορούσε να δεσμεύσει τον δήμαρχο ως αρχιμάγειρα, επιβεβαιώνοντας τη θέση του ότι η λειτουργία του δικαίου υποκρύπτει μια αλλαγή κατεύθυνσης από το δημόσιο/κοινό στο ιδιωτικό/ατομικό συμφέρον

του κυρίαρχου (Marx, 1842/1996). Στη συνέχεια του άρθρου, ο Μαρξ αναλύει σε βάθος τι πραγματικά εννοεί όταν μιλάει για την ταξικότητα του νόμου. Είναι το συμφέρον, μας λέει, που δεν έχει καμιά μνήμη, διότι σκέφτεται μόνο τον εαυτό του. Δεν το αφορούν οι αντιφάσεις, διότι δεν έρχεται σε αντίφαση με τον ίδιο του τον εαυτό. Διαρκώς αυτοσχεδιάζει, διότι δεν έχει κανένα σύστημα, αλλά έχει σκοπιμότητες, οι οποίες αποτελούν τους πιο δραστήριους πράκτορες στον συλλογιστικό μηχανισμό του συμφέροντος. Έτσι, λοιπόν, όταν μιλάμε για μια εγκληματική υπόθεση, δεν (πρέπει να) πραγματευόμαστε το δίκαιο ως αυτοτελές αντικείμενο, αλλά γεγονότα που ελίσσονται πίσω από την πλάτη του δικαίου. Όπως μας λέει ο Μαρξ, οι βλαβερές συνέπειες είναι αυτό που είναι επιβλαβές για το συμφέρον του ιδιοκτήτη δάσους. Μόνο όταν οι συνέπειες του δικαίου δεν ευνοούν το συμφέρον του, τότε είναι βλαβερές συνέπειες.

Ο Μαρξ χρησιμοποιεί αυτό το κλειδί κατανόησης για να μας περιγράψει τόσο τη λειτουργία του σωφρονισμού και των φυλακών, όσο και τα διάφορα στάδια στην ίδια την ποινική διαδικασία. Μας αναφέρει, για παράδειγμα, ότι στον νόμο, εάν ο κατηγορούμενος απαιτήσει την παρουσία του φύλακα που πρωτοκόλλησε την καταγγελία, τότε θα πρέπει αυτός ο ίδιος να προκαταβάλει τις τυχόν προκύπτουσες από αυτό δαπάνες της δασοφυλακής στο δικαστήριο. Έτσι, το κράτος και το δικαστήριο δεν κάνουν τίποτα δωρεάν για το συμφέρον του κατηγορουμένου, αλλά κάνουν πράξεις δωρεάν για το συμφέρον του ιδιοκτήτη δάσους, όπως είδαμε πριν (Marx, 1842/1996). Ο Μαρξ μάς αναφέρει ότι τελικά το έγκλημα γίνεται ένα λαχείο, με το οποίο ιδιοκτήτης δάσους, αν το θέλει η τύχη, μπορεί να αποκτήσει ακόμα και κέρδη. Μπορεί να προκύψει υπεραξία, όταν ο ιδιοκτήτης του δάσους, ο οποίος εισπράττει ήδη την απλή αξία, μπορεί να στήσει μια αποδοτική επιχείρηση με το τετραπλάσιο, εξαπλάσιο ή οκταπλάσιο πρόστιμο, το οποίο είναι σε κάθε περίπτωση καθαρό κέρδος. Άρα ο ιδιοκτήτης του δάσους μετατρέπει την επίθεση στο πρόσωπό του σε μια αλάνθαστη ευκαιρία νικητήριου κέρδους, η υπεραξία του ξύλου μετατρέπεται μέσω της κλοπής σε μια υπόσταση. Και η ποινή του εγκλήματος μετατρέπεται από νίκη του δικαίου ενάντια της καταστρατήγησης του δικαίου, σε νίκη της ιδιοτέλειας ενάντια της καταστρατήγησης της ιδιοτέλειας. Άρα έχουμε μια μετατροπή της ποινής από δημόσια σε ατομική αποζημίωση, ενώ μας θυμίζει ο Μαρξ ότι πέρασαν πάρα πολλά χρόνια ανθρώπινου βίου για να εμφανιστεί η έννοια της δημόσιας ποινής, σε αντίθεση με την αντίληψη που θεωρεί το έγκλημα μόνο προσβολή του ατόμου. Στον καπιταλισμό όμως, ο νομοθετών ιδιοκτήτης δάσους τη μια φορά εισέπραξε ως ιδιοκτήτης δάσους την ξυλεία και τη δεύτερη φορά εξαργύρωσε ως νομοθέτης το εγκληματικό φρόνημα του κλέφτη. Έτσι, ο ιδιοκτήτης του δάσους γίνεται κράτος μετά τη λογοκλοπή. Το ξύλο κατέχει την αξιοθαύμαστη ιδιότητα, απ' τη στιγμή που κλέβεται, να προσδίδει στον κάτοχό του κρατικές ιδιότητες, τις οποίες αυτός δεν κατείχε προηγουμένως. Με το έγκλημα λοιπόν, το κράτος εκκωρεί το δικαίωμά του στους ιδιώτες, όσο ένα άτομο μπορεί να εκκωρήσει σε ένα άλλο την ηθική συνείδησή του. Μήπως όμως, αναρωτιέται ο Μαρξ, η εγκληματική ουσία της πράξης, πραγματοποίηση του παράνομου

φρονήματος, δεν είναι η επίθεση στο (υλικό) ξύλο, αλλά η επίθεση στην κρατική φλέβα του ξύλου, στο ιδιοκτησιακό δικαίωμα ως τέτοιο. Μήπως δηλαδή το έγκλημα και η ποινική διαδικασία, η αντεγκληματική πολιτική είναι το πραγματικό έγκλημα; Ο υλοκλόπος έχει υφαιρέσει από τον ιδιοκτήτη του δάσους ξυλεία, αλλά ο ιδιοκτήτης του δάσους έχει χρησιμοποιήσει τον υλοκλόπο για να υφαιρέσει το ίδιο το κράτος (Marx, 1842/1996).

Το πέμπτο και τελευταίο μέρος του άρθρου, που δημοσιεύτηκε στις 3 Νοεμβρίου 1842, ξεκινάει με την ανάλυση μιας ιδέας, με την οποία ολοκληρώνει το προηγούμενο μέρος ο Marx. Μιλάμε για την παράγραφο 19 του νόμου, όπου ο βασικός παραβάτης μπορεί να οδηγηθεί σε καταναγκαστική εργασία αν δεν μπορεί να πληρώσει τα πρόστιμα και έτσι παραδίδεται πλήρως στα χέρια του ίδιου του ιδιοκτήτη του δάσους. Ο Marx μάς λέει ότι σ' αυτήν την περίπτωση πρόκειται για πρόσκαιρη δουλοπαροικία, όπου ο ιδιοκτήτης του δάσους θέτει εαυτόν στη θέση του κράτους. Ο ιδιοκτήτης του δάσους αποκτά μέσω των προστίμων το πρόσωπο του παραβάτη, αποκτά στη θέση ενός κούτσουρου έναν τέως άνθρωπο. Με αυτόν τον τρόπο, θυσιάζεται η αθανασία του δικαίου στο περατό ατομικό συμφέρον, το δίκαιο πεθαίνει (Marx, 1842/1996).

Αν λοιπόν το συνολικό συμπέρασμα είναι ότι η νομοθετική διαδικασία υποβαθμίζει την εκτελεστική εξουσία, τις διοικητικές υπηρεσίες, την ύπαρξη του κατηγορουμένου, την ιδέα του κράτους, το ίδιο το έγκλημα και την ποινή σε υλικά μέσα του ατομικού συμφέροντος, τότε η δικαστική ετυμγορία και η τελεσιδικία της ετυμγορίας είναι ένα απλό μέσο. Η δίκη είναι απλώς μια σίγουρη συνοδεία για να οδηγηθεί ο αντίπαλος στη φυλακή. Άρα ο Marx μάς καλεί να δούμε τη διαδικασία της δίκης και τα στοιχεία αυτής πέρα από τον ιδεώδη ρομαντισμό της έννοιας του δικαίου. Η διαδικασία αυτή και άρα ερωτήματα για το αν υπάρχει «αμεροληψία», δεν έχουν καμία σημασία. Δεν μπορεί να υπάρχει ανιδιοτελής ετυμγορία όταν ο νόμος είναι ιδιοτελής. Η δίκη δεν είναι τίποτα άλλο από μια μορφή κενή περιεχομένου, μια τυπική λεπτομέρεια που δεν έχει καμία αυτοτελή αξία, είναι απλώς ο τρόπος ζωής του νόμου, δηλαδή η εμφάνιση του εσωτερικού του βίου, που αποτυπώνει πραγματικά την ανήθικη, ακατανόητη και άθυμη αφαίρεση μιας συγκεκριμένης ύλης και μιας συγκεκριμένης συνείδησης που είναι δουλικά υποταγμένη στην πρώτη. Αυτό γίνεται ακόμα πιο προβληματικό λόγω της μυστικής διαδικασίας της δίκης, η οποία συμβαίνει για να μην αφυπνιστούν και να μην αναπτυχθούν κάποιες επικίνδυνες, αυτάρεσκες ψευδαισθήσεις, γιατί το ατομικό συμφέρον δεν αντέχει το φως της δημοσιότητας. Αναρωτιέται ο Marx, αν το ατομικό συμφέρον του νομοθέτη, που είναι εκ φύσεως τυφλό, άμετρο, μονόπλευρο, ένα άνομο φυσικό ένστικτο, αν το άνομο μπορεί να δώσει νόμους; Ναι, απαντά ο Marx, το ατομικό συμφέρον είναι ικανό να νομοθετεί επειδή κάποιος το τοποθετεί στον θρόνο του νομοθέτη, όσο και ένας μουγκός είναι ικανός να γίνει ρήτορας επειδή του βάζει κάποιος στο χέρι έναν τεράστιο τηλεβόα. Και μην ξεγελιόμαστε, μας λέει ο Marx. Δεν είναι μόνο αυτός ο νόμος. Το ξύλο παραμένει ξύλο στη Σιβηρία όσο και στη Γαλλία, όπως και ο ιδιοκτήτης του δάσους παραμένει ιδιοκτήτης του δάσους σε αυτές τις

χώρες. Το ξύλο και ο ιδιοκτήτης του ξύλου θέτουν νόμους και οι νόμοι δεν διαφέρουν σε τίποτα άλλο παρά μόνο στο γεωγραφικό σημείο όπου θεσπίζονται και στη γλώσσα την οποία θεσπίζονται. Αυτός είναι ο διεφθαρμένος υλισμός (Marx, 1842/1996).

3. Η συνέχεια στο έργο του Μαρξ

Είναι σαφές, για τους γνώστες του έργου του Μαρξ, ότι στα γραπτά του δεν υπάρχει μια ολοκληρωμένα αποτυπωμένη εγκληματολογική θεωρία, καθώς δεν ήταν στις προτεραιότητές του, όπως όμως είναι σαφές ότι ισχύει και το αντίθετο, ότι και στα ίδια γραπτά που έγραψε μέχρι το τέλος της ζωής του, είτε τα επιστημονικά είτε τα δημοσιογραφικά, υπάρχουν εκτενή αποσπάσματα με συγκεκριμένες καταγραφές και προοπτικές, για να αποκαλυφθεί και εξελιχθεί μια πραγματικά ριζοσπαστική εγκληματολογική θεωρία.

Στο σημαντικότερο έργο του, το *Κεφάλαιο*, στον πρώτο τόμο (1867), αφιερώνει ένα κεφάλαιο για να συνδέσει το έγκλημα με την πρωτογενή καπιταλιστική συσσώρευση, και στο οποίο ξεκάθαρα αναφέρει ότι η νέα εποχή χαρακτηρίστηκε από την σε κολοσσιαία μορφή πρακτική κλοπής των κοινοτικών ή δημόσιων γαιών από τη νέα, ανερχόμενη κοινωνική τάξη, και ο νόμος γίνεται το εργαλείο μέσω του οποίου διευκολύνεται αυτή η κλοπή της γης των ανθρώπων. Από τη μία πλευρά, λοιπόν, το έγκλημα των ισχυρών που είναι η κλοπή της δημόσιας γης και, από την άλλη, το γεγονός ότι μεγάλες ομάδες πληθυσμού αναγκάζονται να μετατραπούν σε προλεταριάτο, σε εργατική τάξη δηλαδή, που θα παρέχει την εργασία της έναντι μισθού, για να κερδίζουν από την υπεραξία της εργασίας αυτής οι καπιταλιστές. Αναλυτικά, μας αναφέρει ότι προϋπόθεση για την εγκαθίδρυση του καπιταλισμού ως τρόπου παραγωγής ήταν η δημιουργία ανθρώπων που δεν είχαν εναλλακτική μορφή εργασίας, αλλά μόνο την πληρωμένη εργασία. Γι' αυτό πριν δημιουργηθεί ο καπιταλισμός έπρεπε οι αγρότες να διαχωριστούν από τη γη και να στερηθούν κάθε άλλη πηγή στήριξης. Αυτή η κλοπή (ακριβής λέξη που αναφέρει) έπρεπε να επιτευχθεί μέσω της δύναμης. Έχουμε λοιπόν, από τη μία πλευρά, το πραγματικό έγκλημα, το έγκλημα των ισχυρών που αναδεικνύεται μέσα στο έργο του Μαρξ, και απ' την άλλη πλευρά, τη δημιουργία των εγκληματιών και των εγκλημάτων μέσω της διαδικασίας του νόμου που υπηρετεί τα συμφέροντα των ανερχόμενων τάξεων του καπιταλισμού. Όσοι είχαν στερηθεί την πρόσβαση στην αγροτική παραγωγή και στην πρωτογενή βιομηχανία, είχαν στραφεί στην κλοπή ή στην επαιτεία. Αυτό όμως δεν μπορούσε να γίνει αποδεκτό, και γι' αυτόν τον λόγο παρατηρήθηκε στις εποχές μεταξύ 16ου και 18ου αιώνα μια βίαιη ποινικοποίηση αυτών των μορφών συμπεριφοράς και πράξεων. Ο ποινικός νόμος αυτή την περίοδο βοήθησε στο να δοθεί η ώθηση στη δημιουργία ενός νέου οικονομικού οργανισμού του καπιταλισμού. Άρα ο Μαρξ μάς καλεί να δούμε το έγκλημα και τον ποινικό νόμο ως διαφορετικές πλευρές της ίδιας διαδικασίας και όχι ξεχωριστά. Στη

Γερμανική Ιδεολογία (1932/2000), ο Μαρξ μάς αναφέρει συγκεκριμένα ότι όπως το δικαίωμα έτσι και το έγκλημα είναι ο αγώνας του απομονωμένου ατόμου ενάντια στις κυρίαρχες σχέσεις και όχι το αποτέλεσμα της έλλειψης λογικής. Αντίθετα, εξαρτάται από τις ίδιες συνθήκες όπως και η κυριαρχία.

Ο Μαρξ όμως δεν έμεινε μόνο σε μια καθαρά δομική ανάλυση του εγκληματικού φαινομένου. Εκατό χρόνια πριν τη δημιουργία της εγκληματολογικής θεώρησης της ετικέτας, σε άρθρο του στην εφημερίδα *New Daily Tribune* το 1859, μας αναφέρει, σχολιάζοντας στατιστικές εγκληματολογίας, ότι ο νόμος μπορεί να μειώνει το έγκλημα με τεχνικές αλλαγές στη νομοθετική διαδικασία, μπορεί όμως και να δημιουργεί νέα εγκλήματα, όπως έκανε η Καθολική Εκκλησία, που την περίοδο του μεσαίωνα δημιούργησε περισσότερα εγκλήματα από όσες αμαρτίες συγχώρεσε. Ο Μαρξ έχει γράψει και κείμενα πολεμώντας την έννοια της χρησιμότητας και της σύνδεσής της με την ωφελμιστική θεωρία για το ποινικό φαινόμενο και την αντεγκληματική πολιτική. Πιο συγκεκριμένα, με δύο αναφορές του, τόσο στην *Κριτική του προγράμματος της Γκότα* (1875/1999), όσο κυρίως στην εφημερίδα *New Daily Tribune* το 1853 για τη θανατική ποινή, δίνει την πραγματική θέση που θα έπρεπε να έχει ένας ριζοσπάστης εγκληματολόγος, που είναι η κοινωνική αλλαγή και όχι η αποτροπή ή η μεταρρύθμιση. Ειδικά στο άρθρο στην εφημερίδα, ο Μαρξ αναφέρει ότι αντί να μελετούμε και να δοξάζουμε τον εκτελεστή που εκτελεί τους εγκληματίες δημιουργώντας χώρο για την επόμενη φουρνιά, υπάρχει ανάγκη για βαθιά μελέτη ως προς την αλλαγή του συστήματος που γεννά αυτά τα εγκλήματα. Και για να μην έχουμε καμία αμφιβολία για την τελική προοπτική και τη θέση που οφείλει να υποστηρίξει η ριζοσπαστική εγκληματολογία, θέση –και όχι μόνο αντίθεση στο σύγχρονο καπιταλιστικό σύστημα– που να συνδέεται με την επανάσταση και την κοινωνική αλλαγή, με σκοπό τη δημιουργία μιας αταξικής κοινωνίας, ο Μαρξ υποστηρίζει ότι σε μια κοινωνία αταξική το έγκλημα θα εξαφανιστεί. Αυτή η θέση προέκυψε από την εμπειρία του για την Παρισινή Κομμούνια, κατά την οποία καταγράφηκαν μείωση σε κλοπές και ληστείες και αύξηση στη γενική ασφάλεια στους δρόμους. Όπως μας αναφέρει στον *Εμφύλιο Πόλεμο στην Γαλλία* (1871/2009), για πρώτη φορά από τις ημέρες του Φεβρουαρίου του 1848, οι δρόμοι του Παρισιού ήταν ασφαλείς και χωρίς καμιά είδους αστυνομία. Εμείς, είπε ένα μέλος της Κομμούνιας, δεν ακούμε πια για δολοφονίες, κλοπές και προσωπικές επιθέσεις. Τέλος, αξίζει να αναφερθεί και το γνωστότερο απόσπασμά του από το έργο *Θεωρίες για την υπεραξία*, που στα Ελληνικά έχει μεταφραστεί ως το *Εγκώμιο του εγκλήματος* (1982). Σε αυτό το κείμενο, με έντονη τη δεικτική υφή, ο Μαρξ αναφέρει κάτι βαθύτερο από μια απλή κριτική των θεωριών του ωφελιμισμού. Αλλά αυτό, και εφόσον σχετίζεται με την ίδια την κριτική απέναντι στην κυρίαρχη εγκληματολογία και τη σχέση επιστήμης και υλικής βάσης της κοινωνίας, είναι ένα αντικείμενο ενός ξεχωριστού άρθρου.

4. Ο «ξεχασμένος» πρώτος επίγονος

Ένα κοινό λάθος που γίνεται σε σχέση με την καταγραφή των άμεσων συνεχιστών της ριζοσπαστικής σκέψης για το εγκληματικό φαινόμενο είναι ότι οι μελετητές περιορίζουν την αναζήτηση στον αποκαλούμενο δυτικό κόσμο και είτε ξεκινούν αυτήν την καταγραφή από τον Bonger –με σημαντική σκέψη και προσωπικότητα, αλλά και περιορισμούς μιας αιτιολογικής προσέγγισης που απέχει από το να χαρακτηριστεί ριζοσπαστικός εγκληματολόγος (Taylor, Walton & Young, 1973: 222)– είτε προβαίνουν σε προβληματικές θεωρήσεις πτυχών του έργου γνωστών απολογητών και εν τέλει υποστηρικτών του καπιταλιστικού συστήματος, ως πηγές και επιρροές της σύγχρονης ριζοσπαστικής εγκληματολογικής σκέψης. Και όμως, αν αποφάσιζαν να ρίξουν το βλέμμα τους στην Ανατολή, και ειδικά τα πρώτα χρόνια της Σοβιετικής Ρωσίας, θα ανακάλυπταν πραγματικά τον πλούτο της σκέψης του Ε. Πασουκάνις, που βασίστηκε στα θεμέλια της μαρξικής πρωτοπορίας και κατόρθωσε να την εξελίξει. Το 1924, εκδίδει τη μελέτη του η *Γενική Θεωρία του Δικαίου και του Μαρξισμού* (1924/1977), στην οποία αναλύεται η βαθιά εσωτερική σχέση μεταξύ της μορφής του εμπορεύματος και της νομικής μορφής. Ο Πασουκάνις είδε ότι δεν ήταν τυχαίο ότι ο Μαρξ είχε ξεκινήσει την ανάλυση της εσωτερικής διαλεκτικής της σχέσης κεφαλαίου – εργασίας (παραγωγή υπεραξίας) με μια κριτική των κατηγοριών της αστικής πολιτικής οικονομίας. Δεν ήταν απλώς ότι οι κατηγορίες ενοικίου, τόκων, βιομηχανικού κέρδους κ.λπ. μυστικοποίησαν τις βασικές ιδιότητες αυτής της σχέσης. Ο Πασουκάνις υποστηρίζει με συνέπεια ότι υπάρχει συνάφεια μεταξύ της λογικής της μορφής του εμπορεύματος και της λογικής της νομικής μορφής. Οι κεντρικές μορφές και κατηγορίες του αστικού δικαίου είναι άμεσες συνέπειες των μορφών που ενσωματώνονται στην καπιταλιστική ανταλλαγή εμπορευμάτων. Ο νόμος παρέχει νομική έκφραση σε μια συγκεκριμένη μορφή οικονομικών σχέσεων, με τρόπο που τις νομιμοποιεί και τις διευκολύνει. Οι νομικές αυτές κατηγορίες ορίζουν τα άτομα ως απομονωμένα εγωιστικά υποκείμενα και ως φορείς αυτόνομων ιδιωτικών συμφερόντων, τα οποία συνδέονται μεταξύ τους με τις μορφές της σύμβασης, της ιδιοκτησίας και της ανταλλαγής. Λαμβάνοντας αυτήν τη μορφή, ο νόμος αναπαράγει τις αντιλήψεις του ατόμου και των κοινωνικών σχέσεων που είναι καπιταλιστικές, αν και το πράττει με τρόπο που να συγκαλύπτει αυτήν την ενέργεια.

Όλες οι παραπάνω αναλύσεις μπορούν να επεκταθούν και για να καλύψουν τη σφαίρα του ποινικού δικαίου, του εγκλήματος και της τιμωρίας, δεδομένου ότι η μορφή του εμπορεύματος κυριαρχεί εκεί, όπως και αλλού. Το ποινικό δίκαιο είναι μια μορφή ισοδυναμίας μεταξύ εγωιστικών και απομονωμένων ατόμων. Πράγματι, το ποινικό δίκαιο είναι η σφαίρα όπου η νομική επαφή επιτυγχάνει τη μέγιστη ένταση. Ο νόμος δημιουργεί το δίκαιο δημιουργώντας το έγκλημα, και έτσι η νομική σχέση αποκτά ιστορικά τον ιδιόμορφο χαρακτήρα της, προπάντων σε συνάρτηση με την παραβίαση του δικαίου. Δηλώνει ότι μέσα στον παράξενο κόσμο της αίθουσας των

δικαστηρίων, τα άτομα θεωρούνται ως νομικά υποκείμενα, τα οποία φέρουν όλα τα χαρακτηριστικά ελεύθερης θέλησης και ευθύνης που θεωρείται ότι κατέχουν. Κατά τον ίδιο τρόπο, με την πρακτική της ποινής, η τιμωρία πρέπει να είναι «ισοδύναμη» με το αδίκημα, έτσι ώστε η δικαιοσύνη να συνίσταται σε ένα είδος εμπορικού δίκαιου που ανταλλάσσει μια βλαβερή ενέργεια με μια άλλη που ισοδυναμεί μ' αυτήν. Αυτή η ιδέα ενός ισοδύναμου καθιστά την ίδια την τιμωρία μια συναλλαγή, στην οποία ο δράστης «πληρώνει το χρέος του» και όπου το έγκλημα γίνεται «σύμβαση που έχει συναφθεί ακούσια». Επιπλέον, η σύγχρονη φυλάκιση πρέπει επίσης να θεωρηθεί ως μια καπιταλιστική εφεύρεση. Οι καπιταλιστικές οικονομικές σχέσεις δημιούργησαν την ιδέα του ανθρώπου ως κατόχου της εργατικής δύναμης και της ελευθερίας, οι οποίες και οι δύο μπορούσαν να βαθμονομηθούν και να μετριοούνται χρονικά, και έτσι ο καπιταλισμός έδωσε την αιτία της σύγχρονης φυλάκισης, η οποία βασίζεται ακριβώς σε αυτήν τη νοοτροπία. Έτσι, ο Πασουκάνις αποκαλύπτει ένα στρώμα σημασίας που βυθίστηκε κάτω από την ίδια του τη «φυσικότητα».

Στο «διά ταύτα», ο Πασουκάνις δηλώνει καθαρά ότι μόνο η πλήρης εξαφάνιση των τάξεων θα επιτρέψει τη δημιουργία ενός ποινικού συστήματος από το οποίο θα αποκλειστεί κάθε ανταγωνιστικό στοιχείο. Σε μια τέτοια όμως περίπτωση, ένα οποιοδήποτε ποινικό σύστημα θα είναι ακόμα απαραίτητο; Για να δώσει μια σαφέστατη απάντηση, εξηγώντας το ως εξής: οι θεωρητικές κριτικές των προοδευτικών εγκληματολόγων περιορίζονται συχνά στις πρακτικές συνέπειες του νόμου και της τιμωρίας. Όμως οι παράλογες δεσμεύσεις του ποινικού συστήματος είναι υλικά καθορισμένα συμπτώματα που έχουν λόγο για την ύπαρξή τους και δεν θα αφαιρεθούν με απλή κριτική. Στην πραγματικότητα, αυτή η παράλογη ισοδύναμη μορφή είναι παράλογη εξαιτίας των υλικών σχέσεων της κοινωνίας, που βασίζονται στην παραγωγή των εμπορευμάτων που τη θρέφουν. Ο μόνος τρόπος για να διαλυθούν αυτές, είναι να ξεπεραστούν οι αντίστοιχες σχέσεις στην πράξη, κάτι που θα συμβεί με την πραγματοποίηση του σοσιαλισμού. Ο ίδιος ο Μαρξ είχε καταλάβει και είχε σχεδιάσει τη μετάβαση στο ανώτερο επίπεδο του κομμουνισμού, όχι ως μετάβαση σε νέες νομικές μορφές, αλλά ως λύση της νομικής μορφής εν γένει. Αν ο νόμος έχει την πραγματική του προέλευση στην ανταλλαγή εμπορευμάτων και αν ο σοσιαλισμός θεωρηθεί ως η κατάργηση της ανταλλαγής εμπορευμάτων και της παραγωγής για χρήση, τότε ο προλεταριακός, σοσιαλιστικός ή έστω προοδευτικός νόμος είναι ένας εννοιολογικός, και επομένως ένας πρακτικός, παραλογισμός.

Δυστυχώς, συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες (Georgoulas, 2019) δεν επέτρεψαν στη ριζοσπαστική σκέψη του Πασουκάνις να έχει συνέχεια, ούτε από τον ίδιο ούτε και από άλλους συνεχιστές. Η πραγματική σύγχρονη ριζοσπαστική σκέψη για το εγκληματικό φαινόμενο όμως πρέπει, αφενός, να αναγνωρίζει με σεβασμό και ειλικρίνεια τις πηγές της και τον τρόπο γένεσής της (κερδίζοντας πολλά από αυτήν την εμπειρία), αφετέρου, οφείλει να συνεχίζει να εξελίσσεται και να παλεύει, ενάντια σε όλους και όλα, με σκέψη και με πράξη, για μια άλλη κοινωνία, για τη ριζική αλλαγή της υπάρχουσας.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Μαρξ, Κ. (1867). *Το Κεφάλαιο, τόμος 1*. (Διαθέσιμο στο: <https://www.marxists.org/ellinika/archive/marx/works/index.htm>).
- Μαρξ, Κ. (1982). *Εγκώμιο του εγκλήματος*. Αθήνα: Άγρα.
- Μαρξ, Κ. (2019). *Συζητήσεις για τον νόμο περί υλοκλοπής – Για τους αμπελοουργούς της Μοζέλα*. Αθήνα: ΚΨΜ.
- Πασουκάνις, Ε. (1977). *Μαρξισμός και δίκαιο*. Αθήνα: Οδυσσεάς.

Ξενόγλωσση

- Georgoulas, S. (2019). “Crime and law after Soviet Revolution. The case of Pashukanis”. *Eastern Academic Journal*, 3: 1-5.
- Linebaugh, P. (1993). “Karl Marx, the Theft of wood and working-class composition”. In D. F. Greenberg (ed.). *Crime and Capitalism, readings in Marxist Criminology* (100-121). Philadelphia: Temple University Press.
- Marx, K. (1842/1996). “Debates on the Law on the theft of wood”. *Rheinische Zeitung*. (Available in: https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/Marx_Rheinische_Zeitung.pdf).
- Marx, K. (1853). “Capital Punishment. –Mr. Cobden’s Pamphlet– Regulations of the Bank of England”. *New Daily Tribune*. (Available in: <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1853/02/18.htm>).
- Marx, K. (1859). “From Population, Crime and Pauperism”. *New Daily Tribune*. (Available in: <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1859/09/16.htm>).
- Marx, K. (1871/2009). *The Civil War in France*. (Available in: <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1871/civil-war-france/index.htm>).
- Marx, K. (1875/1999). *Critique of the Gotha Programme*. (Available in: <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1875/gotha/>).
- Marx, K., Engels, F. (1932/2000). *A Critique of the German Ideology*. (Available in: <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1845/german-ideology/ch01.htm>).
- Pashukanis, E. (1924). *The General Theory of Law and Marxism*. (Available in: <https://www.marxists.org/archive/pashukanis/1924/law/index.htm>).
- Taylor, I., Walton, P., Young, J. (1973). *The New Criminology*. NY: Routledge.

Κράτος δικαίου στην Ελλάδα: Μια «ανάποδη» ανάγνωση

Επιμέλεια

Σοφία Βιδάλη

Καθηγήτρια Εγκληματολογίας και Αντεγκληματικής
Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Νικόλαος Κ. Κουλούρης

Αναπληρωτής Καθηγητής Σωφρονιστικής Πολιτικής, ΔΠΘ

Rule of Law in Greece: An “backwards” reading

Comments

Sofia Vidali

Professor of Criminology and Anti-Crime Policy, Panteion University

Nicolaos K. Koulouris

Associate Professor of Penitentiary Policy, DUTH

Στις 20 Ιουλίου 2021 δημοσιοποιήθηκε το έγγραφο εργασίας της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, που αφορά το κεφάλαιο για την Κατάσταση του κράτους δικαίου στην Ελλάδα, και το οποίο συνόδευε την έκθεση του 2021 για την κατάσταση του κράτους δικαίου στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

Έκτοτε, η αναφορά στην Ελλάδα στον δημόσιο λόγο γίνεται ως «Έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για το κράτος δικαίου στην Ελλάδα για το έτος 2021».

Από την Έκθεση αυτήν προκύπτουν σημαντικά συμπεράσματα σχετικά με την κατάσταση του κράτους δικαίου στη δικαιοσύνη, σε τομείς όπως η διαφθορά, καθώς και σε ζητήματα σχετικά με τη λειτουργία των ΜΜΕ και την ελευθερία του Τύπου σε συνάρτηση με γενικότερα ζητήματα κράτους δικαίου.

Από μια προσεκτική μελέτη της έκθεσης προκύπτουν ορισμένα παράλληλα συμπεράσματα που, αν παρακάμψουμε την υπηρεσιακή γλώσσα και τις διατυπώσεις του επίσημου κειμένου, βοηθούν στην αποκάλυψη ορισμένων πτυχών της λειτουργίας των θεσμών κατά της διαφθοράς, που η ανάλυσή τους αναδεικνύει πολλά ερωτήματα.

Στο κείμενο που ακολουθεί απομονώσαμε τα ζητήματα που αφορούν τη διαφθορά και παρουσιάζουμε ορισμένα ερωτήματα σχετικά:

- α) με τη βάση επί της οποίας κτίζονται οι παραστάσεις περί διαφθοράς, δηλαδή το εργαλείο με βάση το οποίο μετράται η διαφθορά (ο δείκτης αντίληψης της διαφθοράς) και η αξιοπιστία του,
- β) με την αδιαφορία των αρμοδίων να λύσουν προφανή ζητήματα οργάνωσης των υπηρεσιών, που αποτελεί κρίσιμο παράγοντα διαφθοράς στο Δημόσιο,
- γ) με την εξ ορισμού «ψευδή εντύπωση» ή ψευδή συνείδηση, που καλλιεργείται μέσω των αλλεπάλληλων μέτρων, ελέγχων κ.λπ., ότι επιδιώκεται η καταπολέμηση της διαφθοράς, τα οποία είναι γνωστό ότι δεν οδηγούν και δεν προορίζονται να οδηγήσουν πουθενά,
- δ) με την υποστελέχωση των αρμοδίων υπηρεσιών

και άλλα κρίσιμα ερωτήματα. Επιλέξαμε να παρουσιάσουμε με τίτλους τα ερωτήματα αυτά, για να αφήσουμε τον αναστοχασμό στη διακριτική ευχέρεια του αναγνώστη. Έτσι, στη συνέχεια, παρουσιάζουμε αποσπάσματα από την έκθεση για το κράτος δικαίου στην Ελλάδα για το 2021, τα οποία τοποθετούνται εντός εισαγωγικών, κρατώντας μόνο τις σημαντικές υποσημειώσεις του πρωτότυπου κειμένου (αφαιρέθηκαν ιδίως οι σημειώσεις που διευκρίνιζαν ότι οι πληροφορίες που αναφέρονται προέκυψαν από επισκέψεις στο Υπουργείο Δικαιοσύνης). Οι υποσημειώσεις που διατηρήθηκαν παρατίθενται με διακριτό τρόπο κάτω από το κείμενο που ακολουθεί. Τα ερωτήματα που προκύπτουν από τα αποσπάσματα του κειμένου της Έκθεσης διατυπώνονται με μορφή υποτίτλων που προηγούνται του συγκεκριμένου κάθε φορά αποσπάσματος.

Ελπίζουμε ότι έτσι θα αναδειχθούν τα ερωτήματα και τα σχόλια που ανακύπτουν από την έκθεση:

Βρυξέλλες, 20.7.2021 SWD (2021) 709 final

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΚΘΕΣΗ ΓΙΑ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΔΙΚΑΙΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ 2021 ΚΑΙ ΑΝΑΣΥΣΤΗΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ

ΕΓΓΡΑΦΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΤΩΝ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ ΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ

Έκθεση του 2021 για το κράτος δικαίου

Κεφάλαιο για την κατάσταση του κράτους δικαίου στην Ελλάδα
που συνοδεύει το έγγραφο

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ, ΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ, ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΩΝ

Έκθεση του 2021 για το κράτος δικαίου.

Η κατάσταση του κράτους δικαίου στην Ευρωπαϊκή Ένωση

«...I. Πλαίσιο για την αντιμετώπιση της διαφθοράς. Η Ελλάδα έχει θεσπίσει ολοκληρωμένο στρατηγικό πλαίσιο για την καταπολέμηση της διαφθοράς, που ονομάζεται εθνικό σχέδιο δράσης για την καταπολέμηση της διαφθοράς. Η Εθνική Αρχή Διαφάνειας, η οποία επιβλέπει την υλοποίηση του σχεδίου, ιδρύθηκε το 2019, με σκοπό τη βελτίωση της συνεργασίας και του συντονισμού μεταξύ των διαφόρων ελεγκτικών αρχών και των φορέων επιθεώρησης που υπάγονται στην αρμοδιότητά της. Μια νέα στρατηγική για την καταπολέμηση της διαφθοράς για την περίοδο 2022-2025 βρίσκεται στο στάδιο της κατάρτισης. Με βάση την εμπειρία από τα προηγούμενα εθνικά σχέδια για την καταπολέμηση της διαφθοράς, **η νέα στρατηγική έχει ως στόχο να επικεντρωθεί σε τομείς και δραστηριότητες υψηλού κινδύνου...».**

ΠΩΣ ΔΕΝ ΕΧΟΥΜΕ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΑΦΘΟΡΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΚΤΑΣΗ ΤΗΣ

«...Η αντίληψη των εμπειρογνομόνων και των διευθυντικών στελεχών επιχειρήσεων είναι ότι το επίπεδο διαφθοράς στον δημόσιο τομέα παραμένει σχετικά υψηλό.

ΣΗΜ. 53: Δείκτης αντίληψης της διαφθοράς για το 2020, σσ. 2-3. Το επίπεδο της εκλαμβανόμενης διαφθοράς κατηγοριοποιείται ως εξής: χαμηλό (η αντίληψη των εμπειρογνομόνων και των διευθυντικών στελεχών επιχειρήσεων για τη διαφθορά στον δημόσιο τομέα υπερβαίνει το 79)· σχετικά χαμηλό (βαθμολογίες μεταξύ 79-60), σχετικά υψηλό (βαθμολογίες μεταξύ 59-50), υψηλό (βαθμολογία κάτω του 50).

Στον δείκτη αντίληψης της διαφθοράς της Διεθνούς Διαφάνειας για το 2020, η Ελλάδα βαθμολογήθηκε με 50/100 και κατέλαβε τη 16η θέση στην Ευρωπαϊκή Ένωση και την 59η παγκοσμίως. Η αντίληψη αυτή έχει βελτιωθεί κατά την τελευταία πενταετία.

ΣΗΜ. 54: Διεθνής Διαφάνεια – Δείκτης αντίληψης της διαφθοράς 2020 (2021).

ΣΗΜ. 55: Το 2015, η βαθμολογία ήταν 46, ενώ το 2020 ήταν 50. Η βαθμολογία σημειώνει σημαντική αύξηση/μείωση όταν μεταβάλλεται πάνω από πέντε μονάδες· βελτίωση/επιδείνωση όταν μεταβάλλεται από 4 έως 5 μονάδες· είναι σχετικά σταθερή όταν μεταβάλλεται από 1 έως 3 μονάδες κατά την τελευταία πενταετία.

ΣΗΜ. 56: Τα στοιχεία του Ευρωβαρόμετρου σχετικά με την αντίληψη και την εμπειρία των πολιτών και των επιχειρήσεων για τη διαφθορά, όπως αναφέρθηκαν πέρυσι, επικαιροποιούνται κάθε δεύτερο έτος. Το πλέον πρόσφατο σύνολο δεδομένων είναι το Ειδικό Ευρωβαρόμετρο 502 (2020) και το Έκτακτο Ευρωβαρόμετρο 482 (2019)...».

Σχόλιο: Είναι αξιοσημείωτο και παγκοσμίως δεκτό ότι η μέτρηση της διαφθοράς δεν γίνεται με βάση τα περιστατικά διαφθοράς που αποκαλύπτονται, καταγγέλλονται ή έρχονται σε γνώση των αρχών από ίδια αντίληψη, ούτε γίνεται με βάση έρευνες αυτο-ομολογούμενης εγκληματικότητας ή θυματοποίησης, όπως θα όφειλε να αποτιμάται με βάση τα εργαλεία που η Εγκληματολογική Στατιστική έχει καθιερώσει. Επίσης, η μέτρηση της διαφθοράς δεν γίνεται ούτε με βάση ποιοτικές κοινωνικές έρευνες. Η διαφθορά μετράται όμως με βάση έναν δείκτη αντίληψης που εξ ορισμού «πάσχει», όχι κατά το τεχνικό μαθηματικοποιημένο μέρος του, αλλά κατά το ουσιαστικό: οι ερωτώμενοι διατυπώνουν την άποψή τους για το τι είναι και ποια είναι η έκταση της διαφθοράς, με βάση την αντίληψή τους, την εμπειρία τους, τη γνώμη που διαμορφώνουν με διάφορους τρόπους, αλλά πάντως με αξιολογικό τρόπο. Επομένως, ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα της εποχής μας αποτιμάται με ένα από τα πλέον επισημαστά εργαλεία, ενώ παράλληλα, οι πραγματικές επίσημες στατιστικές έχουν απορρυθμιστεί πλήρως.

ΤΑ ΑΟΡΙΣΤΑ ΠΡΟΣΩΝΤΑ ΤΩΝ ΥΠΑΛΛΗΛΩΝ ΤΗΣ ΕΑΔ

«...Η διοικητική ικανότητα των αρχών καταπολέμησης της διαφθοράς βελτιώνεται σταδιακά. Η Εθνική Αρχή Διαφάνειας, που ιδρύθηκε τον Αύγουστο του 2019, είναι ανεξάρτητη αρχή αρμόδια για τον συντονισμό του σχεδίου καταπολέμησης της διαφθοράς, καθώς και για την πρόληψη, τον εντοπισμό

και την αντιμετώπιση της απάτης και της διαφθοράς στον δημόσιο τομέα και, υπό ορισμένες προϋποθέσεις, σε οντότητες του ιδιωτικού τομέα. Η Εθνική Αρχή Διαφάνειας συνέχισε να προσλαμβάνει επιπλέον προσωπικό, και πρόσφατα ο αριθμός του έφτασε συνολικά τους **390 υπαλλήλους (συμπεριλαμβανομένων 260 ερευνητών και ελεγκτών, 70 εμπειρογνομόνων και 60 μελών του υποστηρικτικού προσωπικού)...**».

ΟΡΓΑΝΩΣΙΑΚΑ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ Η ΑΔΙΑΦΟΡΙΑ ΤΩΝ ΑΡΜΟΔΙΩΝ

«...Εξακολουθούν να υπάρχουν ελλείψεις όσον αφορά την αποτελεσματικότητα της δράσης κατά της διαφθοράς υψηλού επιπέδου. Οι προκλήσεις για την Εισαγγελία αφορούν ιδίως την έλλειψη διοικητικού και επικουρικού δικαστικού προσωπικού και ανακριτών υψηλής ειδίκευσης· τη γενική απουσία ανάπτυξης ψηφιακών εργαλείων για τον εντοπισμό εξελιγμένων οικονομικών εγκλημάτων, καθώς και την καθυστέρηση στην ανάπτυξή τους· και την απουσία συστήματος διαχείρισης υποθέσεων.

ΣΗΜ. 57: Οι πληροφορίες ελήφθησαν κατά την επίσκεψη στην Ελλάδα...».

Η ΑΠΟΠΟΙΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ Η ΑΝΑΔΡΟΜΙΚΗ ΙΣΧΥΣ ΤΟΥ ΗΠΙΟΤΕΡΟΥ ΝΟΜΟΥ: ΠΡΟΣ ΟΦΕΛΟΣ ΤΙΝΟΣ;

«...Σε συνέχεια της αξιολόγησης, στην περσινή έκθεση, **των συνεπειών που έχουν οι διαδοχικές τροποποιήσεις του ορισμού της ενεργητικής δωροδοκίας** και των εφαρμοστέων κυρώσεων, αναφέρθηκε ότι, **ενώ δεν υπάρχουν στοιχεία σχετικά με τον αριθμό και το είδος των υποθέσεων διαφθοράς που επηρεάζονται από αυτές τις διαδοχικές αλλαγές, το 2020 εφαρμόστηκε η αρχή της *lex mitior* (“αναδρομική ισχύς ηπιότερου ποινικού νόμου”)** σε τουλάχιστον μία προβεβλημένη υπόθεση, στην οποία εμπλέκονταν πολιτικοί.

ΣΗΜ. 58: Η περσινή έκθεση έκανε αναφορά στις τροποποιήσεις που ψηφίστηκαν τον Ιούνιο του 2019, οι οποίες υποβάθμισαν το αδίκημα της ενεργητικής δωροδοκίας σε πλημμέλημα και μείωσαν τις σχετικές κυρώσεις, και οι οποίες καταργήθηκαν τον Νοέμβριο του 2019, μετά από ανησυχίες που εξέφρασαν η ομάδα χωρών κατά της διαφθοράς (GRECO) και ο Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ).

ΣΗΜ. 59: Οι πληροφορίες ελήφθησαν από το Υπουργείο Δικαιοσύνης κατά την επίσκεψη στην Ελλάδα...».

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΑΣΥΛΙΑΣ ΤΩΝ ΒΟΥΛΕΥΤΩΝ ΚΑΙ ΥΠΟΥΡΓΩΝ

«...Οι διατάξεις σχετικά με την ασυλία επικαιροποιήθηκαν πρόσφατα. Η συνταγματική αναθεώρηση του 2019 σχετικά με την τροποποίηση του καθεστώτος ασυλίας των βουλευτών και των υπουργών τέθηκε σε ισχύ το 2020 και είχε ως αποτέλεσμα την παράταση του χρόνου παραγραφής για τις έρευνες κατά των εν λόγω υψηλόβαθμων αξιωματούχων και την άρση της ασυλίας για υποθέσεις διαφθοράς.

ΣΗΜ. 60: Οι διατάξεις του Συντάγματος σχετικά με την ασυλία των βουλευτών και των υπουργών τροποποιήθηκαν το 2019, επιπλέον της κατάργησης της ειδικής αποσβεστικής προθεσμίας, με αποτέλεσμα την άρση ορισμένων σημαντικών νομικών εμποδίων στη δίωξη της διαφθοράς σε υψηλό επίπεδο, ιδίως όσον αφορά την κατάργηση της προθεσμίας για την έκδοση από τη Βουλή απόφασης άσκησης δίωξης κατά διατελούντων ή διατελεσάντων υπουργών). Οι οικείες διατάξεις τέθηκαν σε ισχύ στις 28 Νοεμβρίου 2019 και δεν εφαρμόζονται αναδρομικά. Οι πληροφορίες ελήφθησαν κατά την επίσκεψη στην Ελλάδα. Δεν έχουν παρασχεθεί αριθμητικά στοιχεία σχετικά με τη διεκπεραίωση υποθέσεων βάσει των νέων διατάξεων...».

ΟΙ ΔΗΛΩΣΕΙΣ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑΚΗΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ: Ο ΜΥΘΟΣ ΤΟΥ ΣΙΣΥΦΟΥ;

«...Λαμβάνονται νομοθετικά μέτρα για τη μεταρρύθμιση του πλαισίου δήλωσης της περιουσιακής κατάστασης, ενώ η επαλήθευση και η δημοσίευση των δηλώσεων περιουσιακής κατάστασης για τους υπαλλήλους και τους βουλευτές εξακολουθεί να αντιμετωπίζει προκλήσεις, παρά την κάποια πρόοδο που έχει σημειωθεί. Επί του παρόντος βρίσκεται υπό κατάρτιση νομοσχέδιο, με στόχο τη μεταρρύθμιση του πλαισίου των δηλώσεων περιουσιακών στοιχείων.

ΣΗΜ. 58: Ο εν λόγω υπό κατάρτιση νόμος θα αντικαταστήσει τον νόμο υπ' αριθ. 3213/2003 (Δήλωση και έλεγχος περιουσιακής κατάστασης βουλευτών, δημόσιων λειτουργών και υπαλλήλων, ιδιοκτητών μέσων μαζικής ενημέρωσης και άλλων κατηγοριών προσώπων) και αναμένεται να απλουστεύσει την ηλεκτρονική διαδικασία και να προωθήσει περαιτέρω τη διαφάνεια και την καταπολέμηση της διαφθοράς. Το σχέδιο της πρωτοβουλίας αυτής αναμένεται να υποβληθεί στην Επιτροπή Αξιολόγησης Ποιότητας της νομοπαρασκευαστικής διαδικασίας. Πληροφορίες που έδωσε η Ελλάδα για την κατάρτιση της έκθεσης για το κράτος δικαίου του 2021.

Το σύστημα δηλώσεων περιουσιακής κατάστασης κατανέμεται σε τέσσερα εποπτικά όργανα.

ΣΗΜ. 60: – Επιτροπή Ελέγχου Δηλώσεων Περιουσιακής Κατάστασης· – Μονάδα Ελέγχου των Δηλώσεων Περιουσιακής Κατάστασης της Αρχής Καταπολέμησης της Νομιμοποίησης Εσόδων από Παράνομες Δραστηριότητες· – Διεύθυνση Εσωτερικών Υποθέσεων της Ελληνικής Αστυνομίας και – Εθνική Αρχή Διαφάνειας».

ΠΩΣ ΑΚΥΡΩΝΕΤΑΙ ΕΝΑ ΧΡΗΣΙΜΟ ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

«...Οι έλεγχοι που διενεργήθηκαν το 2020 από την Εθνική Αρχή Διαφάνειας, η οποία είναι επίσης υπεύθυνη για τη δημοσιοποίηση περιουσιακών στοιχείων από δημόσιους υπαλλήλους, ελεγκτές και επιθεωρητές, αποκάλυψαν αρκετές παραβάσεις, ιδίως 15 περιπτώσεις μη δηλωθέντων εσόδων και δύο περιπτώσεις πιθανής σύγκρουσης συμφερόντων. Έχουν δημοσιευτεί τα διαθέσιμα στοιχεία αναφορικά με τις δηλώσεις περιουσιακής κατάστασης βουλευτών, πολιτικών κομμάτων και μελών του δικαστικού σώματος. **Η Επιτροπή Ελέγχου Δηλώσεων Περιουσιακής Κατάστασης της Βουλής είναι αρμόδια για τον έλεγχο των δηλώσεων περιουσιακής κατάστασης βουλευτών, πολιτικών κομμάτων και δικαστικών και εισαγγελικών λειτουργών. Η Επιτροπή Ελέγχου Δηλώσεων Περιουσιακής Κατάστασης υποστηρίζεται από Τμήμα Γραμματειακής Υποστήριξης (διεύθυνση με 21 υπαλλήλους), μεμονωμένους λογιστές και εισαγγελέα. Το Τμήμα Γραμματειακής Υποστήριξης της Επιτροπής Ελέγχου Δηλώσεων Περιουσιακής Κατάστασης διαχειρίζεται ετήσιο φόρτο εργασίας αρκετών χιλιάδων δηλώσεων. Οι αρχές αναφέρουν ότι, στις αρχές του 2021, εκκρεμούσαν προς έλεγχο ενώπιον της Επιτροπής Ελέγχου Δηλώσεων Περιουσιακής Κατάστασης περίπου 20.000 δηλώσεις.**

ΣΗΜ. 64: Οι αρχές αναφέρουν ότι τον Ιούλιο του 2019 η Επιτροπή Ελέγχου Δηλώσεων Περιουσιακής Κατάστασης χρειάστηκε να ελέγξει περίπου 20.000 δηλώσεις των τελευταίων τεσσάρων ετών, οι οποίες υποβλήθηκαν εκ νέου με δικαστική απόφαση του 2018. Λόγω της κατάστασης και των περιορισμών λόγω της COVID-19 το 2020 και το 2021, ο έλεγχος αναμένεται να ολοκληρωθεί στα τέλη του 2021. Πληροφορίες που έδωσε η Ελλάδα για την κατάρτιση της έκθεσης για το κράτος δικαίου του 2021.

Η πρακτική δείχνει ότι οι δηλώσεις περιουσιακής κατάστασης δεν δημοσιεύονται σε μηχαναγνώσιμο μορφότυπο.

ΣΗΜ. 62: Οι πληροφορίες ελήφθησαν κατά την επίσκεψη στην Ελλάδα...».

ΠΟΙΟΣ ΠΛΗΡΩΝΕΙ;

«...Τα πολιτικά κόμματα υποβάλλουν τις οικονομικές καταστάσεις τους στην Επιτροπή Ελέγχου Δηλώσεων Περιουσιακής Κατάστασης, αναφέροντας το ποσό και την πηγή των εσόδων και εξόδων, συμπεριλαμβανομένων οικονομικών υποχρεώσεων ή χρεών. Κατόπιν ελέγχων, η Επιτροπή Ελέγχου Δηλώσεων Περιουσιακής Κατάστασης διαπίστωσε οικονομικές παραβάσεις από 11 πολιτικά κόμματα.

ΣΗΜ. 63: Οι πληροφορίες ελήφθησαν από την Επιτροπή Ελέγχου Δηλώσεων Περιουσιακής Κατάστασης κατά την επίσκεψη στην Ελλάδα

Οι επαναλαμβανόμενες παραβάσεις αφορούν κρατικές επιδοτήσεις που δεν δαπανώνται σωστά (δηλαδή όχι εγκαίρως ή για τον συγκεκριμένο σκοπό) και οι πληρωμές δεν πραγματοποιούνται από επίσημο τραπεζικό λογαριασμό ενός κόμματος. Στα κόμματα για τα οποία διαπιστώθηκε παράβαση των διατάξεων για τη χρηματοδότηση επιβλήθηκε ανάλογη μείωση της κρατικής χρηματοδότησής τους...».

ΜΙΑ ΕΙΔΙΚΗ ΟΜΑΔΑ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ;

«Δεν υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία σχετικά με τις δηλώσεις περιουσιακής κατάστασης μελών του **δικαστικού σώματος**.

ΣΗΜ. 64: Τα στοιχεία σχετικά με τις δηλώσεις περιουσιακών στοιχείων των μελών του δικαστικού σώματος αναμένεται να συμπεριληφθούν στις προσεχείς εκθέσεις. Πληροφορίες που έδωσε η Ελλάδα για την κατάρτιση της έκθεσης για το κράτος δικαίου του 2021...».

Η ΣΗΜΑΝΤΙΚΗ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑ ΠΟΥ ΔΕΝ ΠΡΟΚΥΠΤΕΙ: ΑΡΑ ΠΩΣ ΕΠΙΤΕΛΕΙΤΑΙ Η ΛΟΓΟΔΟΣΙΑ;

«Η Επιτροπή Ελέγχου Δηλώσεων Περιουσιακής Κατάστασης δημοσιεύει την ετήσια έκθεσή της στο διαδίκτυο. Η έκθεση που δημοσιεύεται **δεν περιλαμβάνει πληροφορίες σχετικά με τα αποτελέσματα των ελέγχων** που διενήργησε η Επιτροπή Ελέγχου Δηλώσεων Περιουσιακής Κατάστασης καθώς **και σχετικά με τις παραβάσεις ή τις κυρώσεις που επιβλήθηκαν**.

ΣΗΜ. 65: Τα αποτελέσματα των ελέγχων που διενεργεί η Επιτροπή Ελέγχου Δηλώσεων Περιουσιακής Κατάστασης, σε περίπτωση παραβάσεων ή κυρώσεων, διαβιβάζονται στην τακτική δικαιοσύνη. Το αποτέλεσμα της διαδικασίας αυτής δεν εμπίπτει στην αρμοδιότητα της Επιτροπής Ελέγχου Δηλώσεων Περιουσιακής Κατάστασης και δεν είναι γνωστό εκ των προτέρων. Πληροφορίες που έδωσε η Ελλάδα για την κατάρτιση της έκθεσης για το κράτος δικαίου του 2021...».

II

ΤΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ ΤΗΣ ΕΛ.ΑΣ. ΔΕΝ ΑΝΤΑΠΟΚΡΙΝΕΤΑΙ ΣΤΗΝ ΥΠΟΧΡΕΩΣΗ ΥΠΟΒΟΛΗΣ ΔΗΛΩΣΗΣ;

«...Η Διεύθυνση Εσωτερικών Υποθέσεων της Ελληνικής Αστυνομίας είναι αρμόδια για την παρακολούθηση των μέτρων κατά της διαφθοράς στην Αστυνομία και σε άλλες υπηρεσίες δημόσιας ασφάλειας.

ΣΗΜ. 66: Οι υπάλληλοι της Αστυνομίας και άλλων υπηρεσιών, όπως φρουροί και μέλη των σωμάτων ασφαλείας (περίπου 54.000 συνολικά) υποχρεούνται να υποβάλλουν ηλεκτρονικά δηλώσεις περιουσιακής κατάστασης. **Το 2020 περισσότεροι από τους μισούς υπαλλήλους υπέβαλαν δηλώσεις περιουσιακής κατάστασης.** Η Διεύθυνση Εσωτερικών Υποθέσεων μπορεί να αποστείλει υπενθύμιση σε όσους δεν έχουν γνωστοποιήσει την περιουσιακή τους κατάσταση. Σε περίπτωση υποβολής ανακριβούς ή ελλιπούς δήλωσης περιουσιακής κατάστασης, η υπόθεση μπορεί να διαβιβαστεί στον εισαγγελέα (για περαιτέρω ανάλυση και ενδεχόμενη ποινική δίωξη) ή να ελεγχθεί από τη Διεύθυνση Εσωτερικών Υποθέσεων στο πλαίσιο πειθαρχικής διαδικασίας (με ενδεχόμενη υποβολή προστίμου ύψους έως και 5.000 EUR)...

ΠΩΣ ΔΕΝ ΓΙΝΕΤΑΙ ΕΛΕΓΧΟΣ ΤΩΝ ΔΗΛΩΣΕΩΝ: Η ΑΔΡΑΝΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΑΡΜΟΔΙΩΝ

«...Η επιτροπή που είναι αρμόδια για τον έλεγχο των υποβληθεισών δηλώσεων, η οποία **αποτελείται από 20 υπαλλήλους, έχει την ικανότητα να ελέγχει μόνο το 15-20% των δηλώσεων** που υποβάλλονται ετησίως.

ΣΗΜ. 70: Οι πληροφορίες ελήφθησαν από τη Διεύθυνση Εσωτερικών Υποθέσεων της Ελληνικής Αστυνομίας κατά την επίσκεψη στην Ελλάδα...».

Η ΑΠΟΔΟΣΗ ΤΗΣ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ ΥΠΟΘΕΣΕΩΝ ΚΑΙ Η ΚΑΤΑΛΛΗΛΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΥ ΤΗΣ ΔΕΝ ΜΠΟΡΕΙ ΝΑ ΑΞΙΟΛΟΓΗΘΕΙ

«...Δεν υπάρχουν σαφή αρχεία **σχετικά με τον φόρτο εργασίας και την αποτελεσματικότητα της Διεύθυνσης Εσωτερικών Υποθέσεων.** Ομοίως, δεν υπάρχουν στοιχεία που να αποδεικνύουν ότι παρέχεται **ειδική κατάρτιση σχετική** με την καταπολέμηση της διαφθοράς ή εκπαίδευση, με σκοπό την ευαισθητοποίηση στους υπαλλήλους που υπάγονται στη Διεύθυνση Εσωτερικών Υποθέσεων...».

Η ΑΣΚΗΣΗ ΕΠΙΡΡΟΗΣ ΕΙΝΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ;

«...Δεν σημειώθηκε μεταβολή όσον αφορά τη ρύθμιση της άσκησης πίεσης ή επιρροής από ομάδες συμφερόντων (lobbying) σε σύγκριση με την προηγούμενη περίοδο αναφοράς. Η Εθνική Αρχή Διαφάνειας, μαζί με το Υπουργείο Εσωτερικών, έχει εκπονήσει νομοσχέδιο για τη ρύθμιση της άσκησης πίεσης ή επιρροής από ομάδες συμφερόντων. Στόχος είναι να θεσπιστούν σαφείς κανόνες και δημόσια διαθέσιμο μπτρώο των εκπροσώπων ομάδων συμφερόντων και των δραστηριοτήτων άσκησης πίεσης ή επιρροής από ομάδες συμφερόντων. Το νομοσχέδιο αυτό αποτελεί τώρα αντικείμενο δημόσιας διαβούλευσης...».

ΟΙ ΜΑΡΤΥΡΕΣ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΣΥΜΦΕΡΟΝΤΟΣ: ΕΝΑ ΜΕΓΑΛΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ (ΤΕΛΙΚΑ) ΖΗΤΗΜΑ

«...Βρίσκεται υπό κατάρτιση νομοθεσία για τη νομική προστασία των μαρτύρων δημόσιου συμφέροντος. Έχει συσταθεί από την κυβέρνηση επιτροπή (αποτελούμενη από έναν δικαστή, δικηγόρους, καθηγητές νομικής, την Εθνική Αρχή Διαφάνειας, το Υπουργείο Δικαιοσύνης και το Υπουργείο Εσωτερικών), η οποία είναι επιφορτισμένη με την εκπόνηση νομοσχεδίου για την προστασία των μαρτύρων δημόσιου συμφέροντος. Προς το παρόν, η προστασία των μαρτύρων δημόσιου συμφέροντος προβλέπεται στο διοικητικό δίκαιο, με σκοπό την προστασία των δημόσιων υπαλλήλων από αντίποινα, καθώς και στο ποινικό δίκαιο, με σκοπό την προστασία των “μαρτύρων δημόσιου συμφέροντος” σε ποινικές υποθέσεις...».

II

ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ: ΟΜΑΔΑ ΚΡΑΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΔΙΑΦΘΟΡΑΣ GRECO - Η ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Εκτός από τα ανωτέρω, στην Έκθεση αξιολόγησης της Ελλάδας, που υιοθετήθηκε από την GRECO κατά την 89η Σύνοδο της Ολομέλειας (Στρασβούργο, 29 Νοεμβρίου – 3 Δεκεμβρίου 2021) στο πλαίσιο του πέμπτου κύκλου αξιολόγησης της χώρας (<https://tm.coe.int/-greco-89-29-3-2021-/1680a5ad1d>), με τα κενά και τις ελλείψεις που αναδεικνύει, δείχνει ότι οι παρεμβάσεις που χρειάζονται, ώστε να γίνουν ουσιαστικά βήματα ενίσχυσης του κράτους δικαίου, είναι πολλές και αφορούν διαφορετικούς τομείς και επίπεδα άσκησης της εκτελεστικής εξουσίας.

Η Έκθεση αφορά την κεντρική κυβέρνηση και οι βασικές υποδείξεις της – δηλαδή, οι συστάσεις στις οποίες καταλήγει– αποτελούν έναν οδηγό για τα κενά που προκύπτουν στο ελληνικό σύστημα διακυβέρνησης αλλά και διοίκησης.

Εμπιστευτικό GrecoRC5 (2020) 4

ΠΕΜΠΤΟΣ ΚΥΚΛΟΣ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ

Υιοθέτηση 3 Δεκεμβρίου 2021

Πρόληψη διαφθοράς και προώθηση της ακεραιότητας σε κεντρικές κυβερνήσεις (υψηλά εκτελεστικά καθήκοντα) και φορείς επιβολής νόμου

ΕΚΘΕΣΗ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ ΕΛΛΑΔΑ

Υιοθετήθηκε από την GRECO κατά την 89η Σύνοδο της Ολομέλειας (Στρασβούργο, 29 Νοεμβρίου – 3 Δεκεμβρίου 2021). Συγκεκριμένα, στο έκτο τμήμα της Έκθεσης (παράγραφος 191), η GRECO προτείνει δεκαεπτά συστάσεις προς την Ελλάδα, τις περισσότερες από τις οποίες παρουσιάζουμε στη συνέχεια. Για την παρουσίαση ακολουθείται η ίδια μέθοδος: το εντός εισαγωγικών κείμενο είναι το πρωτότυπο και οι τίτλοι των ενοτήτων συμπυκνώνουν το ερώτημα που προκύπτει.

ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ: ΜΙΑ «ΑΟΡΑΤΗ» ΚΑΙ «ΑΣΑΦΗΣ» ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΥ

«...Όσον αφορά τις κεντρικές κυβερνήσεις (ανώτατες εκτελεστικές λειτουργίες):

- i. Να αποσαφηνιστούν και να ρυθμιστούν διεξοδικά το νομικό καθεστώς και οι υποχρεώσεις των πολιτικών συμβούλων, ώστε να υπόκεινται στα υψηλότερα πρότυπα ακεραιότητας, συμπεριλαμβανομένων των κανόνων συμπεριφοράς, των συγκρούσεων συμφερόντων και των υποχρεώσεων δημοσιοποίησης οικονομικών στοιχείων (παράγραφος 37).
- ii. Για λόγους μεγαλύτερης διαφάνειας, τα ονόματα, τα καθήκοντα και οι αμοιβές (για τα καθήκοντα που εκτελούνται για την κυβέρνηση) των πολιτικών συμβούλων, καθώς και πληροφορίες για βοηθητικές δραστηριότητες (όταν αυτές πραγματοποιούνται), να γνωστοποιούνται με τρόπο που να παρέχει εύκολη, κατάλληλη δημόσια πρόσβαση on-line (παράγραφος 38).
- iii. (i) Να θεσπιστεί ένας ολοκληρωμένος κώδικας συμπεριφοράς για άτομα στα οποία ανατίθενται ανώτατα εκτελεστικά καθήκοντα (για θέματα όπως οι επαφές με εκπροσώπους συμφερόντων και άλλα τρίτα μέρη, η πρόληψη σύγκρουσης συμφερόντων, τα δώρα και άλλα πλεονεκτήματα, οι βοηθητικές δραστηριότητες και οι καταστάσεις μετά την έξοδο από την υπηρεσία, απαιτήσεις αποκάλυψης κλπ.), και να είναι εύκολα προσβάσιμος στο κοινό· και (ii) να συμπληρωθεί με πρακτικά μέτρα για την εφαρμογή του, όπως γραπτή καθοδήγηση, εμπιστευτικές συμβουλές και εκπαίδευση κατά την έναρξη της θητείας και τακτική βάση στη συνέχεια (παράγραφος 58)....».

Η ΔΙΑΦΘΟΡΑ ΣΤΗΝ ΑΣΤΥΝΟΜΙΑ
ΠΩΣ ΟΙ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΠΑΡΟΧΗΣ ΤΟΥ ΑΣΤΥΝΟΜΙΚΟΥ
ΕΡΓΟΥ ΟΔΗΓΟΥΝ ΣΕ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ - ΕΥΚΑΙΡΙΕΣ ΔΙΑΦΘΟΡΑΣ

«...Σχετικά με τις υπηρεσίες επιβολής του νόμου:

- ix. Να ληφθούν ειδικά μέτρα για την ενίσχυση της εκπροσώπησης των γυναικών σε όλα τα επίπεδα στην Αστυνομία (παράγραφος 121).
- x. Να αναληφθεί ολοκληρωμένη αξιολόγηση κινδύνου των επιρρεπών στη διαφθορά περιοχών και δραστηριοτήτων στην Αστυνομία, για τον εντοπισμό προβλημάτων και αναδυόμενων τάσεων και ότι τα δεδομένα χρησιμοποιούνται για τον προληπτικό σχεδιασμό μιας στρατηγικής ακεραιότητας και κατά της διαφθοράς για την Αστυνομία (παράγραφος 130).
- xi. (i) Να ενημερωθεί ο Κώδικας Δεοντολογίας για την Αστυνομία, προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι τρέχουσες προκλήσεις της αστυνόμευσης και να συμπεριληφθούν λεπτομερείς οδηγίες για θέματα ακεραιότητας (πρόληψη συγκρούσεων συμφερόντων, δωρεές, κατάχρηση πληροφοριών, κατάχρηση δημόσιων πόρων κ.λπ.), (ii) να αναπτυχθεί περαιτέρω η επαγγελματική κατάρτιση (αρχική και συνεχής) για τους αστυνομικούς σε θέματα δεοντολογίας, λαμβάνοντας υπόψη την ιδιαιτερότητα των καθηκόντων και των τρωτών σημείων τους και με εστίαση προσανατολισμένη στην πρακτική και (iii) να δημιουργηθεί μια τακτική στρατηγική επικοινωνίας για την τεκμηρίωση των ηθικών προτύπων στο εργατικό δυναμικό πρώτης γραμμής (παράγραφος 138).
- xii. Να εισαχθεί μηχανισμός για την παροχή εμπιστευτικής συμβουλευτικής στους αστυνομικούς για θέματα δεοντολογίας και ακεραιότητας (παράγραφος 139).
- xiii. Να ενισχυθούν οι έλεγχοι ακεραιότητας κατά την πρόσληψη προσωπικού, καθώς και σε τακτά χρονικά διαστήματα κατά τη διάρκεια της αστυνομικής σταδιοδρομίας (παράγραφος 146).
- xiv. (i) Εξασφάλιση επαρκούς συστήματος οικονομικής ανταμοιβής για υπερωρίες και (ii) εφαρμογή ενός προτύπου βάρδιας που ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις της δημόσιας υπηρεσίας καθώς και των μεμονωμένων αξιωματικών, διασφαλίζοντας έτσι την ισορροπία επαγγελματικής και προσωπικής ζωής στην Αστυνομία (παράγραφος 153).
- xv. Αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας του τρέχοντος συστήματος/πολιτικής των παράλληλων και μετά την απασχόληση επιχειρηματικών συμφερόντων/δραστηριοτήτων της Αστυνομίας, μεταξύ άλλων, με τη θέσπιση σαφών κριτηρίων για επιτρεπόμενες δευτερεύουσες δραστηριότητες και τον εξορθολογισμό της διαδικασίας αδειοδότησης, ώστε να καταστεί σαφές, έγκαιρο και αποτελεσματικό (παράγραφος 158).

- χvi. Ενίσχυση της προστασίας των πληροφοριοδοτών εντός της Αστυνομίας και λήψη όλων των άλλων μέτρων που κρίνονται απαραίτητα για τη διευκόλυνση της καταγγελίας διαφθοράς, μεταξύ άλλων, με την εγγύηση του απορρήτου των καταγγελιών, κατά περίπτωση (παράγραφος 177).
- χvii. (i) Να εισαχθούν πρόσθετες διασφαλίσεις για την παροχή ανεξάρτητης και αποτελεσματικής έρευνας για καταγγελίες κατά της Αστυνομίας και επαρκούς επιπέδου διαφάνειας στο κοινό· (ii) καθιέρωση ενός συστήματος παρακολούθησης των δημόσιων καταγγελιών (παράγραφος 185)...».

Με βάση όσα προαναφέρθηκαν, προκύπτει όχι μόνο ότι υπάρχουν κενά για τη διασφάλιση της ισχύος του κράτους δικαίου στη χώρα μας, αλλά ότι τα κενά αυτά είναι μάλλον αποτέλεσμα γενικότερα γνωστών συνθηκών, αιτίων και παραγόντων, παρά αποτέλεσμα αιφνίδιων τεχνικών δυσλειτουργιών.

**Καταστάσεις άρνησης:
Μαθαίνοντας για
τις θηριωδίες και τον πόνο
του Stanley Cohen, κυκλοφορεί
από τις εκδόσεις «Τόπος», 2021,**
σε μετάφραση της Σοφίας Σπυρέα, δρ.
Σωφρονιστικής Πολιτικής, ΔΠΘ και υπό την
επιστημονική επιμέλεια της Σοφίας Βιδάλη,
Καθηγήτριας Εγκληματολογίας και Αντεγκληματικής
Πολιτικής, στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Ιωάννα Δρόσου, Δημοσιογράφος

Δρ. Εγκληματολογίας, Παντείου Πανεπιστημίου

Πρόκειται για τον πρώτο τόμο μιας νέας σειράς από τις εκδόσεις «Τόπος», η οποία θα ενισχύσει τη βιβλιογραφία των εγκληματολογικών επιστημών από την οπτική της Κριτικής Εγκληματολογικής Θεωρίας, με μεταφράσεις ξενόγλωσσων κλασικών έργων και με δημοσιεύσεις νέων συγγραφικών εγχειρημάτων Ελλήνων εγκληματολόγων. Η μετάφραση αυτού του βιβλίου έρχεται είκοσι χρόνια μετά την πρώτη δημοσίευσή του, το 2001. Η συνειδητοποίηση αυτής της χρονικής διαφοράς αργεί πολύ να έλθει, καθώς η ανάγνωσή του σε κρατάει γερά στο παρόν, παρότι διαπερνά σημαίνοντα γεγονότα του προηγούμενου αιώνα: το Ολοκαύτωμα, τους Ερυθρούς Χμερ, την αργεντινική χούντα, τα βασανιστήρια από καθεστώτα της Λατινικής Αμερικής, την Ιντιφάντα, τη σφαγή στη Σρεμπρένιτσα, τον λιμό στη Ρουάντα, τον πόλεμο στη Σομαλία, τη στρατολόγηση παιδιών στη Σιέρα Λεόνε... Ο λόγος που το καταφέρνει αυτό κρύβεται σε μια πρόταση από τον πρόλογο του συγγραφέα: *«Αν και παραμένω κοινωνιολόγος, η γλώσσα της ψυχολογίας μου βγαίνει πιο φυσικά»* (Cohen, 2021: 32).

Ο Stanley Cohen στη μελέτη του αυτή, που αποτελεί πλέον ένα από τα κλασικά έργα της Κριτικής Εγκληματολογίας, επιχειρεί να απαντήσει σε ένα αέναο ερώτημα: γιατί όσοι γίνονται μάρτυρες γεγονότων δεν αντιδρούν, δεν τα βλέπουν ή κάνουν πως δεν τα βλέπουν; Μέσω μιας εναλλακτικής παρουσίασης ποινικών υποθέσεων, οι οποίες άλλαξαν την εγκληματολογική σκέψη, την ανάλυση κλινικών μελετών για τον αλκοολισμό ή για βαριές σωματικές/ψυχικές ασθένειες, όπως και μέσω της παρουσίασης ιστορικών κειμένων (π.χ. οι Μάγισσες του Σάλεμ) και γεγονότων που προβλήθηκαν

από τα μίντια (δολοφονίες, επιθέσεις, πόλεμοι κ.λπ.), ο Cohen μάς παρέχει μια νέα θεώρηση των εγκλημάτων των ισχυρών είτε είναι κράτη είτε είναι άτομα, μια θεώρηση που καταρρίπτει μύθους και παρανοήσεις της θετικιστικής εγκληματολογίας. Ο συγγραφέας απευθύνεται σε «εμάς»· «στον εθνοκεντρικό, πολιτισμικά ιμπεριαλιστή», στους «μορφωμένους και καλοζωισμένους ανθρώπους που διαβιούν σε σταθερές κοινωνίες» (Cohen, 2021: 32). Απευθύνεται, θα λέγαμε, στους πολίτες του «αναπτυγμένου δυτικού κόσμου», σε όσους βλέπουν από απόσταση τον πόνο, τις θηριωδίες, τις δικτατορίες, τους πρόσφυγες, τους λιμούς, τη βαναυσότητα. Απευθύνεται σε αυτούς που δεν παίρνουν θέση, δεν αναλαμβάνουν δράση, δεν αντιδρούν σε όσα βλέπουν να εκτυλίσσονται μπροστά στα μάτια τους ή μέσα στις οθόνες τους, σε όσους αφήνουν αθέατο, με τη στάση τους, το έγκλημα που συμβαίνει σε κοινή θέα.

Το βιβλίο διαρθρώνεται σε 11 κεφάλαια, των οποίων προηγείται ο πρόλογος που περιλαμβάνει διεξοδική παρουσίαση των κυριότερων ζητημάτων που πραγματεύεται. Σε καθένα από τα κεφάλαια αυτά, αφού εξηγούνται βασικές έννοιες που ο συγγραφέας επισημαίνει, παρουσιάζονται και εξηγούνται καταστάσεις πόνου και άρνησης για δημόσια και ιδιωτικά γεγονότα, τα οποία η Εγκληματολογία δεν περιλαμβάνει στο πεδίο έρευνάς της ή, όταν το κάνει, το εξετάζει ως ατομική εκτροπή. Ο Cohen αναδεικνύει τη σημασία των άλλων, τις συνθήκες μέσω των οποίων η βαρβαρότητα «εξαφανίζεται» ή παραμένει χωρίς αντίδραση.

Πρόκειται για ένα οργουελικού τύπου εγχειρίδιο, το οποίο μπορεί να αναφέρεται σε συγκεκριμένα γεγονότα, έχει όμως εφαρμογή σε ό,τι συμβαίνει σήμερα. Ο συγγραφέας, μάλιστα, έχει επιλέξει ένα απόσπασμα από τον Όργουελ και το βιβλίο 1984, το οποίο αποτελεί τη γέφυρα ανάμεσα στο χθες, το σήμερα και το αύριο: «Όποιος ελέγχει το παρελθόν... ελέγχει το μέλλον. Όποιος ελέγχει το παρόν, ελέγχει το παρελθόν» (Cohen, 2021: 324). Μέσα από την περιπτωσιολογία, ο Cohen κατηγοριοποιεί τις καταστάσεις άρνησης. Την *κυριολεκτική άρνηση*, με την προβολή του ισχυρισμού ότι κάτι δεν συνέβη ή δεν είναι αλήθεια. Την *ερμηνευτική άρνηση*, την περίπτωση κατά την οποία προσδίδεται στα γεγονότα μια διαφορετική σημασία από αυτήν που δείχνει προφανής στους άλλους. Την *άρνηση εμπλοκής*, οπότε αντικείμενο άρνησης είναι οι ψυχολογικές, πολιτικές ή ηθικές επιπτώσεις που συνήθως ακολουθούν. Όπως επισημαίνεται σε πολλά σημεία του βιβλίου, η άρνηση είναι πάντα παρούσα, συνειδητά ή ασυνείδητα. Είναι μια φυσιολογική κατάσταση.

Η ανάγνωσή του επιτρέπει παραλληλισμούς. Συνειρμικά, πλάι στις όσες υποθέσεις αναφέρεται προστίθενται και νέες. Η δολοφονία της Kity Genovese το 1964 έξω από το σπίτι της, η οποία θεμελίωσε την εικονογραφία του «παθητικού μάρτυρα γεγονότων», δεν μπορεί να μη θυμίσει τη δολοφονία του Ζακ Κωστόπουλου στην οδό Γλάδστωνος και να μην ανοίξει συζητήσεις για τον ορατό δημόσιο πόνο, τη διστακτικότητα να βοηθήσουν ένα θύμα, το πώς θα μπορούσε να αντιστραφεί το φαινόμενο του παθητικού μάρτυρα γεγονότων. Ιατρικές μελέτες, με τους ασθενείς να αρνούνται σε συγκεκριμένο ποσοστό την κατάστασή τους (π.χ. έμφραγμα) ή την

ασθένειά τους (π.χ. AIDS/HIV) παραπέμπουν στην πανδημία του κορονοϊού και τους αρνητές εμβολίων ή τους αρνητές της COVID-19. Η στάση απέναντι σε υποθέσεις ενδοοικογενειακής βίας ή σχολικού εκφοβισμού θυμίζουν υποθέσεις που μονοπώλησαν τη δημοσιογραφική επικαιρότητα, η «υπόθεση της Πάτρας» ή η αυτοκτονία του σπουδαστή Βαγγέλη Γιακουμάκη. Τα εγκλήματα πολέμου σε Ιράκ ή Βοσνία, η στάση των ΗΠΑ, της ΕΕ, η (μη) αντίδραση των τηλεθεατών, η στάση των κυβερνήσεων κ.λπ. επαναλαμβάνονται με τον ίδιο τρόπο στην περίπτωση του πολέμου στην Ουκρανία μέσω των πολλαπλών αρνήσεων από την πολιτική ελίτ και του άτυπου νεομακαρθισμού. Όλες αυτές οι περιπτώσεις πόνου ενώνονται από ένα κοινό νήμα, αυτό της άρνησης και στοιχίζονται πίσω από την έννοια του *μάρτυρα γεγονότων*, μιας ιδέας «που καλύπτει τα πάντα, από το να μένεις σιωπηλός όταν ακούς ένα σεξιστικό αστειό ή να ακούς κάποιον να του δίνουν λανθασμένες οδηγίες στον δρόμο έως το να παρατηρείς έναν κομάντο ναζι να πυροβολεί Εβραίους σε μια πλατεία του χωριού ή να μην “κάνεις τίποτα” για τους μαζικούς φόνους στη Ρουάντα, που είδες στην τηλεόραση» (Cohen, 2021: 118).

«Η παθητικότητα όσων παρακολουθούν, γνωρίζουν και κλείνουν τα μάτια τους γίνεται μορφή συνηθισμένης ή έγκρισης, επιτρέπει ή ακόμα και ενθαρρύνει περαιτέρω θηριωδίες και δεινά. Αυτό ισχύει τόσο για τα συνηθισμένα προβλήματα της καθημερινής ζωής, όσο και για τις μαζικές τραγωδίες της ιστορίας», διαπιστώνει ο Cohen (2021: 118), ο οποίος εντοπίζει ένα συγκεκριμένο τύπο αντιδράσεων: παθητικός συμβιβασμός (το να προσπαθείς με κόπο να δείξεις ότι δεν έχεις δει), απομάκρυνση και αποφυγή (το να προσπερνάς, να αλλάζεις δρόμο ή να κοιτάς αλλού). Όλα αυτά οδηγούν στην «κανονικοποίηση», συνεχίζεις τη ζωή σου σαν να μη συμβαίνει αυτό που συμβαίνει, ζεις με τη φρίκη και φέρεσαι σαν όλα να είναι φυσιολογικά. Η άρνηση της κατάστασης, αυτονόητα, δεν είναι μόνο ατομική, αλλά και πολιτική και συλλογική. Μάλιστα, είναι πρωτίστως πολιτική. Είναι ένα σήμα που στέλνουν κυβερνήσεις ή καθεστώτα, όταν αρνούνται θηριωδίες, καταγγελίες για βασανιστήρια, για παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όταν αποποιούνται τις ευθύνες και αρνούνται τη βλάβη που έχουν προκαλέσει, όταν λένε ψέματα για να αποκηρύξουν καταστάσεις. Έτσι, οι αρνήσεις «ενσωματώνονται στη λαϊκή κουλτούρα, στους κοινούς γλωσσικούς κώδικες και σε νομιμοποιήσεις που το κράτος ενθαρρύνει» (Cohen, 2021: 127-128).

Τούτων δοθέντων, το ερώτημα που προκύπτει είναι: αφού η άρνηση είναι «φυσιολογική», πώς θα «απαλλαγούμε» από αυτήν; Η απάντηση εντοπίζεται σε μία πρόταση: «*Το ζήτημα είναι πώς να μετατρέψουμε την άγνοια σε πληροφορία, την πληροφορία σε γνώση, τη γνώση σε αναγνώριση και την αναγνώριση σε δράση*» (Cohen, 2021: 336). Περιθώρια αισιοδοξίας δεν υπάρχουν πολλά: η νέα τεχνολογία επικοινωνιών κάνει το πρόβλημα πιο ορατό, αλλά λιγότερο κατανοητό· οι αλλαγές στην παγκόσμια τάξη πραγμάτων δεν φαίνονται ελπιδοφόρες· ο δεσμός και το όριο της αλληλεγγύης είναι υπό αμφισβήτηση· η αλλαγή της πολιτικής κουλτούρας εντός των δυτικών δημοκρατιών προκαλεί απαισιοδοξία· η περιχαράκωση στον ατομικισμό της ελεύθερης

αγοράς και η απομάκρυνση από τον διεθνισμό επιτρέπουν περισσότερη ευχέρεια άρνησης. Διαμορφώνεται στη σύγχρονη εποχή (και την περίοδο έκδοσης του βιβλίου και σήμερα, εν τέλει) ένα μείγμα εκρηκτικό για τον πόνο των συνανθρώπων μας και τη στάση μας απέναντι σε αυτόν. Χαραμάδες αισιοδοξίας ανοίγουν τα κοινωνικά και πολιτικά κινήματα. Συγκεκριμένα, «η ιστορία των μεταβαλλόμενων αντιδράσεων στη σεξουαλική κακοποίηση γυναικών μπορεί να θεωρηθεί ως μια ελπιδοφόρα παραβολή για να αλλάξουν οι αντιδράσεις των ανθρώπων απέναντι στον δημόσιο πόνο και τις θηριωδίες» (Cohen, 2021: 125). Επίσης, η επιτυχία του περιβαλλοντικού κινήματος ανοίγει έναν δρόμο προς αυτήν την κατεύθυνση, καθώς παρουσιάζει απτές επιτυχίες, ενώ το σύνθημα «σκεφτείτε παγκόσμια, ενεργήστε τοπικά» περνά το μήνυμα για την επαναφορά της έννοιας του πολίτη (Cohen, 2021: 381). Τα δύο αυτά κινήματα, το Me Too και το κίνημα για Κλιματική Δικαιοσύνη (Climate Justice), είναι που και σήμερα περνούν το μήνυμα «Μη μένεις θεατής, δράσε». Αυτά θα μπορούσαν να αποτελέσουν και τον οδηγό για να πάψει η ανακύκλωση θηριωδιών και πόνου.

Ο Cohen καταλήγει σε τέσσερις πολιτισμικές στρατηγικές για να διαταραχθεί ο αέναος κύκλος της άρνησης. *Η πρώτη είναι η εκπαίδευση και πρόληψη* για τη μετατροπή των παθητικών μαρτύρων γεγονότων σε ενεργούς, κοινωνικά και υπεύθυνους δρώντες. *Η δεύτερη είναι ο νομικός καταναγκασμός*, ο οποίος επιμερίζεται σε τέσσερις πολιτικές στρατηγικές: α) την άρνηση ως έγκλημα, με τη χρήση του ποινικού δικαίου ενάντια στην υποκίνηση μίσους και διακρίσεων· β) *το καθήκον να θυμόμαστε*, με τις πολιτικές δίκες και τις Επιτροπές Αλήθειας να μειώνουν την πιθανότητα μελλοντικών καταχρήσεων· γ) *το καθήκον να διασώζουμε*, με νομοθετήματα που δημιουργούν θετικό καθήκον για τους πολίτες να παρεμβαίνουν· δ) *το καθήκον να γνωρίζουμε*, δηλαδή το νομικό καθήκον να ενημερωνόμαστε για τα δεινά και τις θηριωδίες. *Η τρίτη πολιτισμική στρατηγική είναι οι εκκλήσεις*, ώστε να ενισχυθεί η ιδέα του αλτρουισμού, στη λογική ότι μόλις οι άνθρωποι αρχίσουν να βοηθούν, συνεχίζουν. *Η τέταρτη είναι η διοχέτευση της αναγνώρισης* ότι ο σκοπός αξίζει να υποστηριχθεί και επομένως διοχετεύεται εύκολα στα πρότυπα της κανονικής ζωής.

Καθημερινά κατακλυζόμαστε από εικόνες θηριωδιών και πόνου από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, τα οποία σπάνια προτείνουν έναν δίαυλο δράσης. «Είναι τυχαία κείμενα για τυχαίες φρικαλεότητες», όπως σημειώνει ο Cohen (2021: 336), ο οποίος εντοπίζει ένα «χάσμα μεταξύ ανησυχίας και δράσης» (2021: 382). Είναι σημαντικό να μπου ορία στην πλημμυρίδα αυτών των εικόνων και πληροφοριών, θα είχε ιδιαίτερη αξία να μπορούσαν κάπως αυτές να ελεγχθούν, ώστε τα στοιχεία που δίνονται να είναι ακριβή, όμως τα συναισθήματα σοκ που προκαλούνται –ακόμα και αν έχει επέλθει κόπωση της συμπόνιας– είναι επίσης φυσιολογικά. «*Ετσι, υποτίθεται ότι πρέπει να νιώσουμε*» (Cohen, 2021: 395). Τι θα συνέβαινε, όμως, αν αντί να αρνούμαστε, στρεφόμεσταν σε μια πολιτική κριτική των θηριωδιών;

Το *Καταστάσεις άρνησης: Μαθαίνοντας για τις θηριωδίες και τον πόνο*, όπως επισημαίνει η Σ. Βιδάλη στον πρόλογο, φέρνει στο προσκήνιο «όψεις της εγκληματοποίησης

κοινωνικών προβλημάτων, νομιμοποίησης πολιτικών πρακτικών και μαζικής θυματοποίησης ανθρώπων». Ανάγει σε αντικείμενο προς διερεύνηση για τους εγκληματολόγους και τους κοινωνιολόγους το ζήτημα της άρνησης, είτε κοιτώντας το παρελθόν είτε κοιτώντας το παρόν, και διευρύνει τον ορίζοντα του προβληματισμού για τον σχεδιασμό πολιτικής σε πεδία όπως αυτά της κοινωνικής πολιτικής, της παιδείας, της δικαιοσύνης, της προστασίας των ανθρώπινων δικαιωμάτων, της δεοντολογίας των μέσων μαζικής ενημέρωσης κ.λπ. Ιδιαίτερα στην Ελλάδα, η πλευρά αυτή έχει απουσιάσει από τη σκέψη του νομοθέτη, από τον δημόσιο λόγο, αλλά και από τη συζήτηση για το έγκλημα. Το βιβλίο αυτό είναι μια τεκμηριωμένη αφορμή για να περιληφθεί.

Ευαίσθητα θεσμικά αντανακλαστικά σε θέματα έμφυλης βίας

Φωτεινή Μηλιώνη

ΔΝ, Δ/ντρια ΝΠΙΔ Επάνοδος

Sensitive institutional reactions on gender issues

Foteini Milioni

LLM, Head of Epanodos

Περίληψη

Το παρόν άρθρο ασχολείται με την έμφυλη βία, με έμφαση στην ανταποκρισιμότητα των θεσμών και υπηρεσιών σε θέματα ενδοοικογενειακής βίας. Πρόσφατα περιστατικά ενδοοικογενειακής βίας ανέδειξαν μια πλημμελή ή αδιάφορη θεσμική στάση, η οποία, σε πολλές περιπτώσεις, είχε μοιραία αποτελέσματα. Η εγρήγορη, κινητοποίηση και άμεση ανταπόκριση των υπηρεσιών θα μπορούσε να είχε προλάβει την τραγική κατάληξη αυτών των περιστατικών. Παρά το γεγονός ότι, τα τελευταία χρόνια, έχουν υπάρξει σημαντικές θεσμικές εξελίξεις τόσο σε επίπεδο θεσμών όσο και σε επίπεδο νομοθέτησης, όμως, ακόμη η ανταπόκριση αυτών δεν είναι αποτελεσματική. Γιατί το θέμα της ενδοοικογενειακής βίας είναι κυρίως θέμα στερεοτύπων. Τα θεσμικά αντανακλαστικά θα αντιδρούν πιο άμεσα με την εκπαίδευση όλων στα θέματα αυτά.

Abstract

This article deals with gender violence with emphasis on the institutional responsiveness on domestic violence issues. Recent circumstances of domestic violence have highlighted the deficient and indifferent institutional attitude, which, in many cases, had deadly outcomes. The vigilant, motivation and direct responsiveness of the authorities could have prevented the deadly outcomes in these cases. Although that, the recent years, many and important institutional changes have occurred not only in an institutional level but also in an legal level the response is not effective. This has an explanation. The matter of domestic violence is mainly a matter of the stereotypes and, for this reason, is a matter of culture.

Σημαντικός παράγοντας για τη διαιώνιση της κακοποιτικής σχέσης είναι η μυστικότητα. Η γυναίκα που υφίσταται βία δεν προβαίνει εύκολα και γρήγορα στην καταγγελία του περιστατικού, είτε σε συγγενικά πρόσωπα είτε σε αρχές ή εξειδικευμένα κέντρα. Ο βιασμός και οι σωματικές βλάβες, μαζί με τη διάρρηξη, την κλοπή, την απάτη και την υπεξαίρεση, είναι από τα σοβαρά εγκλήματα που παραμένουν άγνωστα στη μεγαλύτερή τους έκταση (Sparks, 1985).

Το έγκλημα της κακοποίησης των γυναικών παρουσιάζει από εγκληματολογική άποψη διάφορες ποιοτικές συνιστώσες έμφυλης σημαντικότητας. Κατ' αρχάς είναι ένα έγκλημα που τα περισσότερα θύματά του είναι γυναίκες. Δεύτερον, είναι έγκλημα που το μέγεθός του δεν μπορεί να αποτυπωθεί αριθμητικά. Τρίτον, είναι ένα έγκλημα με δυσκολίες στη δημοσιοποίησή του, είτε σε επίπεδο των προσωπικών καταγγελιών είτε σε επίπεδο μέτρων και πολιτικών πρόληψης και αντιμετώπισής του. Τέταρτον, οι γυναίκες θύματα ενδοοικογενειακής βίας ή μάρτυρες περιστατικών βίας κατά συγγενικών τους προσώπων μέσα στην οικογένεια είναι οι συνήθεις δράστιδες ανθρωποκτονιών. Η συζήτηση της έμφυλης βίας και των τρόπων αντιμετώπισής της δεν μπορεί να γίνει χωρίς σύντομη αναφορά στο φεμινιστικό κίνημα. Το φεμινιστικό κίνημα συνέβαλε ουσιαστικά στην ανάδειξη του φαινομένου της ενδοοικογενειακής βίας των γυναικών καθώς συνδέθηκε με το βασικό του σύνθημα το «προσωπικό είναι πολιτικό», την απόδοση δηλαδή στον οίκο ενός πολιτικού χαρακτήρα, την εγγραφή του στους θεσμούς (Βαρίκα, 2000). Το αίτημα «το προσωπικό είναι πολιτικό» είχε δύο κυρίως παραμέτρους: Τη σχέση ανάμεσα στο βιολογικό και το κοινωνικό φύλο, ανάμεσα στην πολλαπλότητα των γυναικών και τη θηλυκότητα γενικά, και το δυναμικό και τα όρια ενός ορισμού της ελευθερίας που νοείται ως ιδιοκτησία του σώματος, την οποία το φεμινιστικό κίνημα υιοθέτησε με επιτυχία, για να αγωνιστεί, μεταξύ των άλλων, ενάντια στην καταπίεση, τον βιασμό κ.λπ.

Σε αυτήν την κοινωνικο-πολιτική συνθήκη, η έμφυλη βία αποτελεί ένα ιδιαίτερο παράδειγμα ανάλυσης της κριτικής εγκληματολογίας. Η κριτική εγκληματολογία, εστιάζοντας στις κοινωνικές σχέσεις και τις ανισότητες, ως παράγωγο των εγκληματογόνων παραγόντων, αποτελεί έναν σημαντικό άξονα εγκληματολογικής ανάλυσης της έμφυλης βίας. Με δεδομένο ότι η έμφυλη βία εδράζεται στην ανισότητα των σχέσεων, αναπαράγεται εξαιτίας των υφιστάμενων κοινωνικών συνθηκών και συντηρείται από το στερεοτυπικό κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο, η ανάλυση και κατανόηση του φαινομένου της έμφυλης βίας, μέσω της κριτικής εγκληματολογίας, μπορεί να δώσει απαντήσεις τόσο στη φαινομενολογία της έμφυλης βίας όσο και στην αντιμετώπισή της με την αναζήτηση άλλων τρόπων πέρα από την τιμωρητικότητα και το ποινικό δίκαιο. Μάλιστα, η συναισθηματική σχέση των μερών, επειδή είναι ιδιαίτερα στενή σε κάποιες περιπτώσεις, όπως στα εγκλήματα της ενδοοικογενειακής βίας, τα οποία δύσκολα αποκαλύπτονται γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, η κριτική εγκληματολογία, εισάγοντας εναλλακτικά πρότυπα αντεγκληματικής πολιτικής, εκτός ποινικών διαδικασιών, μπορεί να συμβάλει καθοριστικά στη διαχείριση του προβλήματος.

Οι εγκληματολογικές διαστάσεις του φαινομένου της ενδοοικογενειακής βίας έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθόσον η γυναικεία εγκληματικότητα συνδέεται στενά με τη γυναικεία θυματοποίηση. Πολλές είναι οι έρευνες που μελετούν τον φαύλο κύκλο θυματοποίησης και εγκληματικότητας των γυναικών. Τέτοιες έρευνες είναι αυτές της K. Daly (1992) για τον τρόπο που οι εμπειρίες ζωής και κυρίως οι εμπειρίες θυματοποίησης συνέβαλαν στη διάπραξη εγκλημάτων, η έρευνα της M. Chesney-Lind (2000) αναφορικά με τον ρόλο της σεξουαλικής θυματοποίησης των κοριτσιών στη μετέπειτα παραβατική συμπεριφορά τους, της L. Sanchez (2000) σχετικά με τον φαύλο κύκλο μεταξύ θυματοποίησης και παραβατικής συμπεριφοράς της πόρνης, της K. Ferraro (2000) για τη σχέση ενδοοικογενειακής βίας και ανθρωποκτονίας με δράστιδα τη γυναίκα θύμα, της S. Osthoff (2000), με θέμα τις γυναίκες θύματα ψυχολογικής και σωματικής κακοποίησης, οι οποίες κατέληξαν στον φόνο, η έρευνα των D. C. May, N. E. Rader & S. Goodrum (2010), που ασχολήθηκε με τη συσχέτιση του φύλου και του φόβου του εγκλήματος και άλλων παραγόντων· επίσης, η έρευνα των J. L. Lauritsen, K. Carbone-Lopez (2011) για τις διαφορές του φύλου και τους παράγοντες κινδύνου αναφορικά με τη βίαιη θυματοποίηση, με βάση προγνωστικά μοντέλα σε ατομικό, οικογενειακό και κοινοτικό επίπεδο, και η έρευνα της J. Belknap (2014), η οποία μελέτησε το φύλο και την επίδρασή του στο σύστημα απονομής της ποινικής δικαιοσύνης, με έμφαση στις εμπειρίες ζωής γυναικών με τραύμα κακοποίησης.

Με δεδομένα την ιδιωτικότητα της έμφυλης βίας και την κοινωνική συνθήκη της εννοιολόγησής της, το θύμα της έμφυλης βίας, για διάφορους λόγους, που θα αναλυθούν στη συνέχεια, δεν αποκαλύπτει εύκολα το βίαιο συμβάν. Αξίζει να σημειωθεί σε αυτό το σημείο ότι τελευταία φαίνεται να κερδίζει έδαφος περισσότερο ο χαρακτηρισμός της γυναίκας ως επιζήσασας, παρά ως θύματος. Η άποψη αυτή αντιλαμβάνεται τη γυναίκα που υφίσταται κακοποίηση ως δρων υποκείμενο το οποίο, κατά τη διάρκεια της κακοποιητικής σχέσης, αναπτύσσει τεχνικές επιβίωσης. Όταν το θύμα τολμά να αποκαλύψει το μυστικό, τότε ο κύκλος της αναφοράς φαίνεται να έχει ως εξής: ξεκινά από τους φίλους και τα αδέρφια, συνεχίζει με τους γονείς, και τέλος, αναζητείται βοήθεια από εξειδικευμένους φορείς. Μάλιστα, η αντίδραση της γυναίκας-θύματος ενδοοικογενειακής βίας κλιμακώνεται σε διάφορα στάδια. Στην αρχή, προσπαθεί να ηρεμήσει τον δράστη και στη συνέχεια στρέφεται στις αρμόδιες Αρχές, με την αναζήτηση βοήθειας από τους εξειδικευμένους φορείς (Συμβουλευτικά Κέντρα, Αστυνομία, Εισαγγελία, Δικαστήρια). Ειδικότερα, από τη μελέτη των παλαιότερων ερευνητικών δεδομένων (Αρτινοπούλου, 2006) προκύπτει ότι η αντίδραση των γυναικών διαφέρει ανάλογα με: α) *το εάν έχουν υπάρξει οι ίδιες θύματα ή είναι τρίτες γυναίκες*. Στην περίπτωση των γυναικών που οι ίδιες ήταν θύματα, οι γυναίκες, στην πλειονότητά τους, «προσπαθούν να ηρεμήσουν τον δράστη», ενώ στην περίπτωση που το γεγονός της κακοποίησης αφορά τρίτα συγγενικά ή και φιλικά πρόσωπα, τότε οι γυναίκες προτρέπουν το θύμα να απευθυνθεί σε κάποιον κοινωνικό φορέα – συμβουλευτικό κέντρο, ανησυχούν και συμβουλεύουν το θύμα να εγκαταλείψει τον σύζυγο ή σύντροφο, β) τη

μορφή της βίαιης συμπεριφοράς. Οι γυναίκες που υφίστανται λεκτική ή ψυχολογική βία επιχειρούν να ηρεμήσουν τον σύζυγο/σύντροφό τους, ενώ εκείνες που υφίστανται σωματική και σεξουαλική βία απειλούν τον δράστη ότι θα τον χωρίσουν, γ) τη σχέση με το άτομο στο οποίο θα γνωστοποιούσε τα περιστατικά βίας. Η γυναίκα ευκολότερα εμπιστεύεται το πρόβλημα σε κάποιο μέλος της οικογένειάς της, φίλους και συγγενείς, δ) την ενοχοποίησή τους για τη βίαιη συμπεριφορά του συζύγου τους. Οι γυναίκες αισθάνονται, στην πλειονότητά τους, οι ίδιες υπεύθυνες για τη βίαιη συμπεριφορά του συζύγου τους και, ενώ εκείνες αυτοχαρακτηρίζονται υπεύθυνες, προσπαθούν να ηρεμήσουν τον σύζυγό τους, ε) τον χρόνο εκδήλωσης της βίαιης σχέσης. Οι γυναίκες που ομολογούν ότι είναι θύματα κακοποίησης τους τελευταίους 7-12 μήνες προσπαθούν κυρίως να ηρεμήσουν τον σύζυγο ή σύντροφό τους και στ) τον χρόνο διάρκειας της βίαιης σχέσης. Στις σχέσεις όπου υπάρχει βία για 1-5 χρόνια, τα θύματα απειλούν με χωρισμό, σε σχέσεις διάρκειας 6-10 χρόνων, τα θύματα φεύγουν από το σπίτι, απειλούν με χωρισμό τον δράστη ή προσπαθούν να τον ηρεμήσουν, ενώ σε σχέσεις διάρκειας πάνω από 10 χρόνια, τα θύματα, ως επί το πλείστον, προσπαθούν να ηρεμήσουν τον σύζυγο ή τον σύντροφό τους (Αρτινοπούλου, ό.π.).

Επιπλέον, η μυστικότητα που τηρεί το θύμα οφείλεται στο γεγονός ότι η γυναίκα-θύμα αναπτύσσει κάποια από τα παρακάτω χαρακτηριστικά (Walker, 1997: 53): έχει χαμηλή αυτοεκτίμηση, πιστεύει όλους τους μύθους για τη σχέση κακοποίησης, αντιμετωπίζει με τον παραδοσιακό τρόπο το σπίτι, πιστεύει πολύ στην ενότητα της οικογένειας και στα προκαθορισμένα στερεότυπα του ρόλου της, δέχεται την ευθύνη της για τις βίαιες πράξεις του συζύγου/συντρόφου της, αισθάνεται ενοχή, αλλά αρνείται τον τρόπο και τον θυμό που νιώθει, δείχνει παθητικότητα προς το κοινωνικό περιβάλλον, έχει όμως τη δύναμη να αντιμετωπίζει το προσωπικό περιβάλλον, έτσι ώστε να αποφεύγει τη μεγαλύτερη κακοποίηση ή πιθανή δολοφονία, έχει έντονες αντιδράσεις λόγω στρες με ψυχοσωματικά συμπτώματα, χρησιμοποιεί την ερωτική συνεύρεση ως μέσο για τη διατήρηση των σχέσεων με τον σύζυγο/σύντροφό της, πιστεύει πως κανένας δεν μπορεί να τη βοηθήσει να λύσει το πρόβλημά της εκτός από την ίδια (Walker, ό.π.). Από την άλλη, ο δράστης χρησιμοποιεί κάποιες τεχνικές για τον έλεγχο του θύματος. Οι τεχνικές αυτές, που αποκαλούνται τεχνικές εξαναγκασμού, είναι η υπερβολική ζηλοτυπία, η ασυνήθιστη σεξουαλικότητα, η πρόκληση τρόμου, η έντονη ψυχολογική βία, οι απειλές για την οικογένεια, η απειλή πρόκλησης θανάτου.

Η αντίδραση της γυναίκας-θύματος βίας απέναντι στο βίαιο συμβάν, η οποία συνήθως χαρακτηρίζεται από την παραμονή της στη βίαιη σχέση, έχει προκαλέσει το έντονο ενδιαφέρον των μελετητών. Οι περισσότεροι ερευνητές (Walker, 1997· Τομαράς, 2008: 77-85· Χατζηφωτίου, 2005) εστιάζουν το ενδιαφέρον τους στις ψυχολογικές συνέπειες της κακοποίησης, οι οποίες και προσδίδουν τα χαρακτηριστικά θύματος στη γυναίκα. Ειδικότερα, υποστηρίζεται ότι η γυναίκα που έχει βιώσει επεισόδια βίας αναπτύσσει σε γνωστικό, συναισθηματικό και συμπεριφορικό επίπεδο μια αντίδραση «μαθημένης αβοηθσίας», κατά την οποία συνειδητοποιεί το μάταιο της προσπάθειάς

της να αλλάξει τα δεδομένα και, ως εκ τούτου, παραμένει σε αυτήν τη σχέση χωρίς διαπραγμάτευση των όρων της. Όλα τα παραπάνω δυσμενή αποτελέσματα της βίαιης συμπεριφοράς αιτιολογούν την παραμονή της γυναίκας-θύματος στις βίαιες σχέσεις. Άλλοι θεωρητικοί (Brown & Herbert, 1997) υποστηρίζουν ότι η έκθεση της γυναίκας στη βία προκαλεί μια σειρά ψυχοσυναισθηματικών αντιδράσεων (χαμηλή αυτοεκτίμηση, παθητική αντιμετώπιση, απόλυτη εξάρτηση από τον θύτη, άγχος, αυτενοχοποίηση), τα οποία συντελούν στη διαμόρφωση ενός ψυχολογικού προφίλ μιας ευάλωτης και ευπαθούς γυναίκας, η οποία αδυνατεί να διαπραγματευτεί τους όρους της σχέσης της και ελπίζει στην αλλαγή του ίδιου του συντρόφου της.

Ως αποτέλεσμα των παραπάνω έρχεται το γεγονός ότι τα θύματα έμφυλης βίας δεν καταγγέλλουν εύκολα στις αρχές τα περιστατικά βίας. Η πιο «φιλική» υποστήριξη των θυμάτων γίνεται στους εξειδικευμένους φορείς, οι οποίοι συνδυάζουν αμεσότητα, ειδική μεθοδολογία, πολυπαραγοντική και εξατομικευμένη προσέγγιση και, ως εκ τούτου, είναι η ευκολότερη επιλογή για τα θύματα έμφυλης βίας. Αυτά τα χαρακτηριστικά συγκεντρώνουν τα θεσμικά Συμβουλευτικά Κέντρα για τη βία των γυναικών της Γενικής Γραμματείας Ισότητας των Φύλων και σήμερα Γενικής Γραμματείας Δημογραφικής και Οικογενειακής Πολιτικής και Ισότητας των Φύλων. Από την αρχή της λειτουργίας τους, το έτος 2012, έως το έτος 2018, απευθύνθηκαν στα Συμβουλευτικά Κέντρα της Γενικής Γραμματείας Δημογραφικής και Οικογενειακής Πολιτικής και Ισότητας των Φύλων (ΓΓΔΟΠΙΦ) 25.079 γυναίκες, εκ των οποίων, οι 18.938, η συντριπτική δηλαδή πλειονότητα αυτών (84%), απευθύνθηκαν στα Συμβουλευτικά Κέντρα –σήμερα λειτουργούν 27 τέτοιες δομές– για θέματα ενδοοικογενειακής βίας, και μάλιστα με δράστη τον σύζυγο/σύντροφο σε ποσοστό της τάξης του 72%, οι 270 (1%) για βιασμό, οι 326 (1%) για σεξουαλική παρενόχληση, οι 47 για περιπτώσεις trafficking, ενώ 17 για πορνεία. Τα αιτήματα, κυρίως, για τα οποία απευθύνθηκαν στα Συμβουλευτικά Κέντρα οι γυναίκες κατατάσσονται ως εξής: 12.290 (28%) γυναίκες ζήτησαν ψυχολογική στήριξη, 6.696 (15%) κοινωνική στήριξη, 10.862 (25%) νομική συμβουλευτική, 2.009 (5%) νομική βοήθεια, 1.929 (4%) αναζήτηση φιλοξενίας και 1.051 (2%) εργασιακή συμβουλευτική.

Από την άλλη μεριά, η τηλεφωνική γραμμή βοήθειας 15900 της Γενικής Γραμματείας Οικογενειακής Πολιτικής και Ισότητας των Φύλων (ΓΓΟΔΠΦ, Νοέμβριος 2018) κατέγραψε για το διάστημα 2012-2018 συνολικά 5.088 κλήσεις, εκ των οποίων οι 4.116, δηλαδή ποσοστό 81%, αφορούσαν καταγγελίες περιπτώσεων έμφυλης βίας. Ειδικότερα, οι 2.864 κλήσεις (70%) αφορούσαν καταγγελίες των ίδιων των κακοποιημένων γυναικών, ενώ οι 1.252 κλήσεις (30%) αφορούσαν καταγγελίες από τρίτα πρόσωπα (κυρίως από φίλους/ες σε ποσοστό 26%, από γονείς σε ποσοστό 11%, από άλλους συγγενείς σε ποσοστό 10%, από τον αδελφό/ή σε ποσοστό 12%, από τον γείτονα σε ποσοστό 15% και από άλλα άτομα σε ποσοστό 17%). Πιο συγκεκριμένα, από τις 28.64 κλήσεις που αφορούσαν καταγγελίες των ίδιων των κακοποιημένων γυναικών, οι 2.519 κλήσεις (87%) αφορούσαν ενδοοικογενειακή βία με

δράστη κυρίως τον σύζυγο, οι 110 κλήσεις (4%) σεξουαλική παρενόχληση, οι 28 κλήσεις (1%) trafficking και, τέλος, 108 κλήσεις (4%) αφορούσαν καταγγελία άλλων μορφών βίας. Τα αιτήματα των κλήσεων αυτών αφορούσαν: 1.621 κλήσεις (41%) για ψυχοκοινωνική στήριξη, 1.287 κλήσεις (33%) για νομική συμβουλευτική, 274 κλήσεις (7%) για νομική βοήθεια, 281 κλήσεις (7%) για αναζήτηση φιλοξενίας και 22 κλήσεις (1%) για αναζήτηση εργασίας.

Οι γυναίκες αναφέρουν σπάνια στην Αστυνομία την κακοποίηση που υφίστανται για διάφορους λόγους, όπως ο φόβος, ο στιγματισμός, η προσωπική στερεοτυπική στάση των αστυνομικών. Αυτή η σχέση προσωπικής στάσης των αστυνομικών και καταγγελίας σωματικών βλαβών που συνέβησαν κατά τη διάρκεια έγγαμης ή συντροφικής σχέσης επιβεβαιώνεται και από τα ερευνητικά δεδομένα. Η Σπινέλλη είχε χαρακτηριστικά σημειώσει παλαιότερα ότι: «Συγκεκριμένα Αστυνομικά Τμήματα των Αθηνών ασχολούνται με 2 έως 4 υποθέσεις τέτοιου είδους την ημέρα, άλλα στην Αθήνα ή σε άλλες περιοχές της χώρας ασχολούνται με τον ίδιο αριθμό υποθέσεων την εβδομάδα ή ακόμη τον μήνα ή το εξάμηνο». (Σπινέλλη, 1992: 443)

Οφείλουμε να αναγνωρίσουμε ότι από τότε έχουν γίνει πολύ σημαντικά βήματα προς αυτήν την κατεύθυνση. Για παράδειγμα, από το έτος 2019 λειτουργεί στην Ελληνική Αστυνομία το επιτελικό Τμήμα Αντιμετώπισης Ενδοοικογενειακής Βίας της Διεύθυνσης Γενικής Αστυνόμευσης του Αρχηγείου Ελληνικής Αστυνομίας. Λειτουργεί επίσης και επιχειρησιακή δομή από ειδικά εκπαιδευμένο προσωπικό σε θέματα ενδοοικογενειακής βίας, που περιλαμβάνει Γραφεία Αντιμετώπισης Ενδοοικογενειακής Βίας στις Γενικές Αστυνομικές Διευθύνσεις και στις Διευθύνσεις Αστυνομίας κάθε Νομού, για την προστασία των δικαιωμάτων των θυμάτων ενδοοικογενειακής βίας. Σύμφωνα με τα δεδομένα της Αστυνομίας, είχαν καταγραφεί 3.512 περιστατικά το 2014, 3.572 το 2015, 3.838 το 2016, 3.930 το 2017 και το 2018 έφθασαν τα 4.722 περιστατικά. Το 2019, τα σχετικά συμβάντα ανήλθαν σε 5.221 και το 2020 έφθασαν τα 5.413, γεγονός που καταδεικνύει αύξηση 4% σε σχέση με την προηγούμενη χρονιά. Για ενδοοικογενειακές επιθέσεις είχαν συλληφθεί το 2020 5.620 δράστες (έναντι 5.465 την προηγούμενη χρονιά), από τους οποίους 4.633 (ποσοστό 82%) είναι άνδρες. Επιπλέον, το 2020 κατεγράφησαν 5.809 θύματα (έναντι 5.527 το 2019), από τα οποία το 73% είναι γυναίκες (Ελληνική Αστυνομία, 2021).

Όλα τα παραπάνω αναγνωρίζονται ως σημαντικά και επισημαίνονται στον Οδηγό του Αρχηγείου Ελληνικής Αστυνομίας με τίτλο: «Η αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας». Επίσης, στον ίδιο οδηγό σημειώνεται ότι ο αστυνομικός, κατά την προσέγγιση του θύματος, θα πρέπει να έχει υπόψη του και τα εξής: α) ότι το θύμα δυσκολεύεται να μιλήσει ελεύθερα, β) το θύμα χρειάζεται να αισθανθεί ότι η καταγγελία του γίνεται πιστευτή, γ) ότι πρέπει να προτιμά να υποβάλει ανοικτού τύπου ερωτήσεις στο θύμα, δ) να προσπαθεί να μην είναι κατευθυντικός, ε) οι καταγγελίες σε σχέση με την κακοποίηση να λαμβάνονται με ευθείες ερωτήσεις, στ) να αποφεύγεται η ενοχοποίηση του θύματος, ζ) να επιβεβαιώνει με τη στάση του το θύμα ότι δεν ευθύνεται το ίδιο

για το συμβάν, η) να μην ερωτάται το θύμα παρουσία του δράστη και θ) η έρευνα να αφορά όλες τις μορφές κακοποίησης (Ελληνική Αστυνομία, 2005).

Παρά το γεγονός ότι έχουν καταγραφεί, σε οργανωτικό επίπεδο, αυτές οι εξελίξεις, τελευταία, περιστατικά έφεραν στην επιφάνεια το πρόβλημα της άμεσης και αποτελεσματικής ανταπόκρισης της Αστυνομίας, σε περιπτώσεις ενδοοικογενειακής βίας, οι οποίες είχαν μοιραία κατάληξη για το θύμα. Ηχηρό παράδειγμα ήταν η υπόθεση στη Δάφνη Αττικής στις 30.6.2020 με θύμα γυναίκα, η οποία δολοφονήθηκε από τον σύζυγό της. Μόλις 19 ημέρες πριν το μοιραίο συμβάν, είχε γίνει καταγγελία από τους γείτονες στην Αστυνομία και οι αστυνομικοί είχαν φθάσει στο σπίτι του θύματος με καθυστέρηση και επιδεικνύοντας αδιαφορία για την καταγγελία· απλώς, όπως εξιστορείται στον Τύπο, άνοιξαν τα παράθυρα του περιπολικού και αποχώρησαν (Efsyn, 1.8.2021, Ertnews, 1.8.2021). Το περιστατικό αυτό ήταν η σταγόνα που ξεχύλισε το ποτήρι των κοινωνικών αντανάκλαστικών με πλήθος δημοσιευμάτων και διαμαρτυριών. Η υπόθεση αυτή κινητοποίησε το Υπουργείο Προστασίας του Πολίτη, το οποίο απάντησε στις καταγγελίες αυτές ως εξής: «Από την αρχική διερεύνηση των καταγγελιών προκύπτει η βασιμότητα αυτών και ήδη, με απόφαση του Αρχηγείου της Ελληνικής Αστυνομίας, οι δύο αστυνομικοί που επέβαιναν στο περιπολικό που έφθασε στο σημείο τέθηκαν σε διαθεσιμότητα, καθώς δεν ανταποκρίθηκαν στα δέοντα. Πολύ περισσότερο, μάλιστα, που με βάση τις οδηγίες που είχαν δοθεί από το Κέντρο της Άμεσης Δράσης, το σήμα ήταν υψηλής προτεραιότητας». Στον απόηχο αυτών, το Υπουργείο Προστασίας του Πολίτη εξέδωσε το από 2.9.2020 έγγραφο του προς την Ελληνική Αστυνομία με τίτλο «Παραλείψεις αστυνομικού προσωπικού κατά τον χειρισμό υποθέσεων ενδοοικογενειακής βίας». Σε αυτό αναφέρει ότι η Αστυνομία έχει γίνει δέκτης παραπόνων και καταγγελιών φορέων και πολιτών σχετικά με παραλείψεις των αστυνομικών υπηρεσιών που αφορούν υποθέσεις ενδοοικογενειακής βίας. Αυτές οι καταγγελίες αφορούν την αποθάρρυνση των πολιτών στην υποβολή καταγγελιών, την άρνηση λήψης μήνυσης, καθώς και τη μη εκδήλωση των ενδεδειγμένων ενεργειών, όπως, για παράδειγμα, η μη σύλληψη του δράστη και η παραπομπή του στην εισαγγελική αρχή. Η αναγνώριση του προβλήματος αποτελεί την αρχή μιας διαδικασίας, η οποία θα πρέπει να περιλαμβάνει εκπαίδευση των αστυνομικών, σχεδιασμό και εφαρμογή πρωτοκόλλου ενεργειών, σύσταση ειδικού επιχειρησιακού οργάνου άμεσης ανταπόκρισης.

Ανάλογα ισχύουν και για την ευκολία των γυναικών-θυμάτων να προσφύγουν στη Δικαιοσύνη. Η δευτερογενής θυματοποίηση των γυναικών από τους φορείς του συστήματος απονομής της ποινικής δικαιοσύνης αποτελεί έναν από τους λόγους για την επιφυλακτική προσφυγή των γυναικών στη δικαιοσύνη. Άλλοι λόγοι είναι ο φόρτος εργασίας των δικαστών, η ιδιαίτερη συναισθηματική φόρτιση των γυναικών, η έλλειψη αποδείξεων, ο φόβος αντεκδικήσεων, αλλά και η στερεοτυπική στάση των δικαστών. Στην έρευνα της Βλάχου (2006) για την αντιμετώπιση της σωματικής βίας κατά των γυναικών από το σύστημα απονομής της ποινικής δικαιοσύνης, προέκυψε

μια σειρά από χρήσιμα συμπεράσματα σχετικά με τη σχέση της γυναίκας-θύματος σωματικής κακοποίησης και του συστήματος απονομής της ποινικής δικαιοσύνης. Ειδικότερα, στην έρευνα αυτή καταδεικνύεται ότι τα περιστατικά ενδοοικογενειακής βίας καταγγέλλονται δυσκολότερα από τα περιστατικά εξωοικογενειακής βίας. Αυτό οφείλεται στην επιθυμία των θυμάτων να προστατεύσουν την οικογένειά τους, στην αποφυγή των αρνητικών συνεπειών της δημοσιότητας, αλλά και στα αισθήματα του φόβου και της ντροπής που αισθάνονται τα θύματα. Οι κυριότεροι παράγοντες που προσδιορίζουν τον τρόπο χειρισμού των υποθέσεων συνδέονται με τη σοβαρότητα της βίας, την ύπαρξη αποδεικτικών στοιχείων, τη χρήση του όπλου από τον δράστη, το βεβαρημένο ποινικό παρελθόν του τελευταίου, τη χρήση εξαρτησιογόνων ουσιών, την ύπαρξη σχέσης μεταξύ δράστη και θύματος. Ενδιαφέρον είναι πως, παρά το γεγονός ότι η έρευνα αφορά το χρονικό διάστημα πριν την εφαρμογή του Ν. 3500/2006, όπου δεν προβλέπεται η ποινική διαμεσολάβηση, άτυπα ο θεσμός αυτός εφαρμοζόταν και πριν την πρόβλεψή του στον νέο νόμο, αφού σύμφωνα με τα ίδια ερευνητικά δεδομένα «ιδιαίτερα συχνά εμφανίζεται η προσπάθεια συμβιβασμού μεταξύ του θύματος και του θύτη αναφορικά με τα ενδοοικογενειακά περιστατικά, σε αντιδιαστολή με τη διενέργεια αστυνομικής προανάκρισης και την καταδίκη του κατηγορουμένου, που εμφανίζονται ως οι πιο συχνές απαντήσεις αναφορικά με τα εξωοικογενειακά περιστατικά» (Βλάχου, 2006: 238).

Σήμερα, το νομικό μας οπλοστάσιο είναι πλούσιο, έχοντας θεσμοθετήσει σημαντικά νομικά εργαλεία. Η αρχή έγινε με τον νόμο-κλειδί των εξελίξεων, δηλαδή τον Ν. 3500/2006 «Για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας», ο οποίος επέφερε σημαντικές αλλαγές και εξελίξεις όπως, μεταξύ άλλων, ποινικοποίησε τον βιασμό στον γάμο, όρισε ότι επί ασκήσεως σωματικής βίας σε βάρος ανηλίκου, ως μέσου σωφρονισμού στο πλαίσιο της ανατροφής του, εφαρμόζεται το αρ. 1532 του ΑΚ, προέβλεψε βαρύτερες ποινές για τη σωματική βλάβη ή την απειλή σπουδαίου και άμεσου κινδύνου σε περιπτώσεις που δράστης και θύμα είναι σύζυγοι, ή γονείς και παιδιά, ή παιδιά προς γονείς και προγόνους, ή αδέρφια, ή γονείς του άλλου συζύγου εφόσον συγκατοικούσαν, παρείχε προστασία από πράξεις ενδοοικογενειακής βίας και στη μόνιμη σύντροφο του άνδρα, στις περιπτώσεις σταθερής συμβίωσης χωρίς γάμο, θεώρησε ότι η άσκηση ενδοοικογενειακής βίας συνιστούσε πλέον τεκμήριο κλονισμού του γάμου, καθιέρωσε τον θεσμό της ποινικής διαμεσολάβησης για τα πλημμελήματα ενδοοικογενειακής βίας. Ακολούθησε ο Ν. 4531/2018 με τίτλο «Κύρωση της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης για την Πρόληψη και την Καταπολέμηση της Βίας κατά των γυναικών και της Ενδοοικογενειακής Βίας, και προσαρμογή της ελληνικής νομοθεσίας», ο οποίος τροποποίησε τον Ν. 3500/2006. Το σημαντικό αυτό κείμενο, γνωστό ως Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης, προβλέπει στο άρ. 3 εδ. Α ότι ο «όρος “βία κατά των γυναικών” νοείται ως παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και μια μορφή διάκρισης κατά των γυναικών και σημαίνει όλες τις πράξεις βίας βασιζόμενης στο φύλο, οι οποίες έχουν ή ενδέχεται να έχουν ως αποτέλεσμα σωματική,

σεξουαλική, ψυχολογική ή οικονομική βλάβη ή πόνο για τις γυναίκες, συμπεριλαμβανομένων των απειλών τέτοιων πράξεων, του εξαναγκασμού ή της αυθαίρετης αποστέρησης της ελευθερίας, είτε αυτή συμβαίνει στον δημόσιο ή τον ιδιωτικό βίο». Επίσης, ο ισχύων Ποινικός Κώδικας ποινικοποίησε την ενδοοικογενειακή βία και διέυρυνε τον κύκλο των προστατευόμενων προσώπων (στα άρθρα 330 παρ. 2, 333 παρ. 2 και 312 ΠΚ). Σήμερα, συζητείται και αναμένεται νέα Κοινοτική Οδηγία της ΕΕ για την πρόληψη και την αντιμετώπιση της έμφυλης βίας (Athens Voice, 8.3.2022· inewsg, 8.3.2022).

Παρά τα πλούσια σε σχέση με το παρελθόν νομικά εργαλεία, ακόμη διαπιστώνεται μια επιφυλακτικότητα των δικαστών σε αυτές τις υποθέσεις. Συμβάλλοντας προς αυτήν την κατεύθυνση, ο Εισαγγελέας του Αρείου Πάγου εξέδωσε την υπ' αρ. 12 εγκύκλιο 3.11.2021 με τίτλο «Ενδοοικογενειακή Βία» και αντικείμενο γενικές οδηγίες προς τους κ. εισαγγελείς για την ορθή και ενιαία αντιμετώπιση των διατάξεων του ειδικού νόμου. Σε αυτήν την εγκύκλιο δίνονται οδηγίες προς τους εισαγγελείς, προκειμένου «να επιτυγχάνεται η ορθή και ενιαία εφαρμογή των διατάξεων του ειδικού αυτού νόμου, ώστε να ενισχυθεί η αρμονική συμβίωση των προσώπων στα πλαίσια της οικογένειας και να προστατεύονται τα θύματα του φαινομένου της ενδοοικογενειακής βίας, που είναι πρωτίστως οι γυναίκες, αλλά και τα υπαγόμενα από τον νόμο στην έννοια της “οικογένειας”, κατεξοχήν “ευάλωτα πρόσωπα”, δηλαδή οι ανήλικοι, οι υπερήλικοι και οι ανήμποροι». Στην ίδια αυτή εγκύκλιο καλούνται οι εισαγγελείς σε «υπερβάλλουσα εγρήγορση, σημαντική παρέμβαση και συμβολή», προκειμένου να ενεργούν «οιονεί προληπτικά και συνεπώς και αποτρεπτικά» για να «αντιμετωπίζονται με τον αρμόζοντα δραστικό τρόπο και με ικανοποιητικά αποτελέσματα οι εκδηλώσεις ενδοοικογενειακής βίας, ήδη από το πρώιμο στάδιο εμφάνισής τους, κυρίως, εκτός των άλλων, και με τη δημιουργία όρων αποφόρτισης, μείωσης της έντασης και παρεμπόδισης δυσμενέστερης εξέλιξης» (Εισαγ. Αρείου Πάγου, 2021).

Η αντίδραση των δικαστικών συστημάτων στην κακοποίηση των γυναικών έχει ιδιαίτερη σημασία, όχι μόνο για το ποινικό τους σκέλος, αλλά και για τις αστικές υποθέσεις επιμέλειας και επικοινωνίας των παιδιών με τον βίαιο σύζυγο-πατέρα. Η παρακάτω υπόθεση της Angela Gonzalez Carreno εναντίον της Ισπανίας στην Επιτροπή του ΟΗΕ για την εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεων κατά των γυναικών, γνωστή ως CEDAW (CEDAW, 26.5.2022), παρά τον ακραίο της χαρακτήρα, αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση στην οποία η ενδοοικογενειακή κακοποίηση μητέρας μπορεί να ληφθεί με σκεπτικισμό και να επηρεάσει την κρίση του δικαστηρίου για την επιμέλεια και επικοινωνία του παιδιού με τον βίαιο σύζυγο και γονέα. Στην περίπτωση αυτή, η Angela Gonzalez Carreno είχε χωρίσει το έτος 1999, μετά από μακροχρόνια ενδοοικογενειακή βία που είχε υποστεί από τον σύζυγό της. Κατά τη διάρκεια του γάμου είχαν αποκτήσει μία κόρη, την Andrea. Η μητέρα είχε υποβάλει τουλάχιστον 30 αιτήσεις στις αρχές ζητώντας περιοριστικά μέτρα για την προστασία τόσο της ίδιας όσο και της κόρης της. Το δικαστήριο είχε αρχικά ορίσει η επικοινωνία του πατέρα

με το παιδί να γίνεται με εποπτεία κοινωνικής υπηρεσίας. Όμως, λίγο αργότερα, το δικαστήριο αποφάσισε ελεύθερο επισκεπτήριο, στηριζόμενο σε έκθεση κοινωνικής υπηρεσίας για τη διεύρυνση του χρόνου επικοινωνίας της ανήλικης με τον πατέρα της. Κατά τη διάρκεια αυτού του επισκεπτηρίου, ο πατέρας σκότωσε την ανήλικη κόρη του και, στη συνέχεια, αυτοκτόνησε.

Η Επιτροπή του ΟΗΕ για την Εξάλειψη όλων των μορφών Διακρίσεων κατά των γυναικών, γνωστή ως CEDAW, διέγινωσε ότι η Ισπανία, στη συγκεκριμένη υπόθεση, πράγματι παραβίασε τα άρθρα 2(α)-2(φ), 16 (1) και (δ) της CEDAW, σημειώνοντας ότι δεν τηρήθηκαν οι υποχρεώσεις δέουσας επιμέλειας από την πλευρά της Ισπανίας, τις οποίες ήταν υποχρεωμένη να επιδείξει σε περιπτώσεις έμφυλης βίας, καθώς και ότι δεν ελήφθησαν τα εύλογα μέτρα για την προστασία της μητέρας και της ανήλικης κόρης της. Επίσης, η Επιτροπή παρατήρησε ότι, κατά τη διάρκεια της εφαρμογής του καθεστώτος των δικαστικώς καθορισμένων επισκέψεων, τόσο οι δικαστικές αρχές όσο και οι κοινωνικές υπηρεσίες και οι ψυχολόγοι – εμπειρογνώμονες είχαν ως κύριο σκοπό την εξομάλυνση των σχέσεων μεταξύ πατέρα και κόρης, παρά τις επιφυλάξεις που εξέφρασαν φορείς κοινωνικών υπηρεσιών και παρά το γεγονός ότι ο πατέρας επανειλημμένα δεν κατέβαλλε διατροφή για την ανήλικη. Σε αυτό το πλαίσιο, η Επιτροπή υπενθύμισε ότι, σε θέματα επιμέλειας των παιδιών και των δικαιωμάτων επίσκεψης, οι εθνικές αρχές είναι υποχρεωμένες να λαμβάνουν υπόψη τις καταγγελίες ενδοοικογενειακής βίας. Με αυτά τα δεδομένα, η Επιτροπή συνέστησε στο ισπανικό κράτος να αποζημιώσει την προσφεύγουσα μητέρα και να διερευνήσει τις πρακτικές που ακολούθησαν οι κρατικοί φορείς και οι οποίες δεν εξασφάλισαν τη δέουσα προστασία στην προσφεύγουσα μητέρα και την κόρη της. Μετά από χρόνια, το έτος 2018, το Ανώτατο Δικαστήριο της Ισπανίας έκανε δεκτές τις συστάσεις της Επιτροπής και αποζημίωσε τη μητέρα.

Όμως, η πρόληψη και καταπολέμηση της ενδοοικογενειακής βίας, κυρίως, αποτελεί θέμα στερεοτύπων. Η στάση του κοινού –σε πολλές περιπτώσεις– δικαιολογεί τη βία, όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά και στο εξωτερικό. «Η στάση του κοινού δικαιολογεί τον βιασμό», ήταν το σοκαριστικό συμπέρασμα των στοιχείων που αντλούνται από το Ευρωβαρόμετρο για τη βία με βάση το φύλο. Συνολικά, το 27% των Ευρωπαίων πιστεύουν ότι το σεξ χωρίς συγκατάθεση είναι δικαιολογημένο. Στην Ελλάδα, αυτήν την άποψη εξέφρασε το 32% των ερωτηθέντων στην έρευνα της Κομισιόν. Το ποσοστό είναι υψηλότερο στην ανατολική και κεντρική Ευρώπη, ξεπερνώντας το 40%, ενώ φτάνει το 55% στη Ρουμανία! Διαδεδομένη είναι αυτή η πεποίθηση, όπως προκύπτει και στην Ουγγαρία (47%), τη Βουλγαρία (43%) και την Τσεχία (42%), όπως αναφέρεται στην έρευνα. Όμως δεν φαίνεται να υπάρχει ξεκάθαρος γεωγραφικός διαχωρισμός, καθώς, για παράδειγμα, το 40% των Βέλγων δικαιολογεί –σε κάποιες περιπτώσεις– τον βιασμό, ενώ στη γειτονική Ολλανδία το αντίστοιχο ποσοστό είναι 15% (iefimerida, 29.11.2016).

Στη χώρα μας, οργανωμένη έρευνα στάσεων κοινού δεν έχει ακόμη διενεργηθεί.

Από την ενδιαφέρουσα έρευνα της Σ. Παπαμιχαήλ (2005) προέκυψε ότι οι στάσεις του κοινού σχετικά με το φαινόμενο της κακοποίησης κινούνται μέσα στο πλαίσιο των μύθων που συνοδεύουν την κακοποίηση, όπως: «δεν κακοποιούν μόνο οι άνδρες, αλλά και οι γυναίκες», «όλοι οι δράστες της κακοποίησης έχουν κοινά χαρακτηριστικά, ή όσοι προβαίνουν στην κακοποίηση δεν μπορούν να ελέγξουν τον θυμό τους», «οι γυναίκες προκαλούν την κακοποίησή τους», μεταξύ άλλων (Παπαμιχαήλ, 2005). Επίσης, πρόσφατη έρευνα του ΕΚΚΕ (Τσίγκανου, ΚΕΘΙ, 2021), με στόχο τη διερεύνηση των κοινωνικών αναπαραστάσεων, πεποιθήσεων και στερεοτύπων συγκεκριμένων φορέων εξουσίας και επαγγελματιών (δικηγόρων, δικαστών, ιατρών κ.λπ.), εντός του κύκλου αρμοδιότητας και επαγγελματικής δραστηριοποίησης των οποίων εμπίπτει και η «διαχείριση» ή/και η αντιμετώπιση του φαινομένου της ενδο-οικογενειακής βίας κατά των γυναικών, έδειξε τη σημασία των στερεοτυπικών αντιλήψεων όλων των επαγγελματιών στην αντιμετώπιση του φαινομένου.

Τα ΜΜΕ μπορούν να συμβάλουν σημαντικά στην ενημέρωση και ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης στα θέματα της βίας κατά των γυναικών. Επίσης, μπορεί να συντελέσουν στον έλεγχο μέσω της προβολής των δικαιωμάτων των θυμάτων και των αρμόδιων υπηρεσιών υποστήριξής τους. Ένα παράδειγμα αποτελεί η πρόσφατη σειρά της ΕΡΤ «Επικίνδυνες» (ERTFLIX, 26.5.2022).

Έχει πολλές φορές υπογραμμιστεί η σημασία της διατμηματικής συνεργασίας των εμπλεκόμενων μερών ως σημαντικού παράγοντα για την αποτελεσματική παρέμβαση στις περιπτώσεις εγκλημάτων ενδοοικογενειακής βίας. Για παράδειγμα, στην Κύπρο, οι Περί Βίας στην Οικογένεια (πρόληψη και προστασία θυμάτων) Νόμοι 2000 έως 2015 προβλέπουν: α) τον θεσμό του Οικογενειακού Συμβούλου που συμβουλεύει και μεσολαβεί στις περιπτώσεις άσκησης βίας, β) τη Συμβουλευτική Επιτροπή με αρμοδιότητα την επιμόρφωση και την ενημέρωση των επαγγελματιών που ασχολούνται με αυτές τις υποθέσεις στο πλαίσιο των καθηκόντων τους, αλλά και την αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας των αρμόδιων υπηρεσιών και, τέλος, γ) την Πολυθεματική Ομάδα, η οποία αποτελείται από πρόσωπα που κατέχουν τα αναγκαία προσόντα και την αναγκαία πείρα για την παροχή συμβουλών, απόψεων, γνωματεύσεων, καθώς και κάθε άλλη βοήθεια για την καλύτερη μεταχείριση ανηλίκων ή άλλων προσώπων που είναι θύματα βίας.

Η Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης Ν. 4531/2018 ρητά ορίζει στο άρ. 15 παρ. 1 ότι «τα Μέρη θα παρέχουν ή θα ενισχύουν την κατάλληλη εκπαίδευση προς τους επαγγελματίες του κλάδου, οι οποίοι ασχολούνται με τα θύματα ή τους δράστες όλων των πράξεων βίας που καλύπτονται από το πεδίο εφαρμογής της παρούσας Σύμβασης, σχετικά με την πρόληψη και τον εντοπισμό αυτής της βίας, την ισότητα μεταξύ γυναικών και ανδρών, τις ανάγκες και τα δικαιώματα των θυμάτων, καθώς και τον τρόπο πρόληψης της δευτερεύουσας θυματοποίησης». Επιπροσθέτως, στην παρ. 2., παροτρύνει τα μέρη να ενθαρρύνουν τους φορείς «όπως η εκπαίδευση που αναφέρεται στην παράγραφο 1 συμπεριλάβει εκπαίδευση πάνω στον συντονισμό

συνεργασίας μεταξύ των διάφορων φορέων, η οποία θα δώσει τη δυνατότητα για έναν εμπειριστατωμένο και κατάλληλο χειρισμό των παραπομπών σε περιπτώσεις βίας που καλύπτονται από την έκταση εφαρμογής της παρούσας σύμβασης». Το τελευταίο αυτό σημείο της Σύμβασης που αφορά τη συνέργεια των φορέων και των υπηρεσιών είναι ιδιαίτερης σημασίας. Η διάσπαση των υπηρεσιών, η συχνή παραπομπή από φορέα σε φορέα και υπηρεσία συχνά αποθαρρύνουν το θύμα από τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων του, ενώ σε πολλές περιπτώσεις το θύμα σε όλη αυτήν τη διαδικασία γίνεται εκ νέου θύμα. Είναι σημαντικό γι' αυτόν τον λόγο να δημιουργηθεί ένα σταθερό και καλά συντονισμένο πλέγμα φορέων και υπηρεσιών, το οποίο θα είναι πολύ καλά «κουμπωμένο» και οργανωμένο στα επιμέρους μέρη του.

Όμως, το κυριότερο είναι να γίνει βαθιά πεποίθηση όλων μας ότι τα θέματα αυτά είναι κυρίως θέματα πολιτισμού μιας κοινωνίας, τα οποία μόνο μέσω της πνευματικής καλλιέργειας και της παιδείας μπορούν να λάβουν μία άλλη πορεία.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αρτινοπούλου, Β. (2006). *Ενδοοικογενειακή κακοποίηση γυναικών*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Βαρίκα, Ε. (2000). *Με διαφορετικό πρόσωπο. Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*. Αθήνα: Κατάρτι.
- Βλάχου, Β. (2006). *Η αντιμετώπιση της σωματικής βίας κατά των γυναικών από το σύστημα απονομής της ποινικής δικαιοσύνης*. Αθήνα: Έλλην.
- Μηλιώνη, Φ. (2009). «Ενδοοικογενειακή βία: Η γυναίκα θύμα». Στο Ν. Κουράκη (επιμ.-προλεγόμενα). *Έμφυλη εγκληματικότητα. Ποινική και εγκληματολογική προσέγγιση του φύλου* (459-530). Αθήνα: Α. Σάκκουλας.
- Παπαμιχαήλ, Στ. (2005). *Κοινωνικές αναπαραστάσεις της κακοποίησης γυναικών από τους συζύγους/συντρόφους τους*. Αθήνα – Κομοτηνή: Α. Σάκκουλας.
- Τομαράς, Β. (2008). «Διαστάσεις της ενδοοικογενειακής βίας: Ο ν. 3500/2006 και ο ρόλος των ειδικών ψυχικής υγείας». Στο Φ. Μηλιώνη (επιμ.). *Ενδοοικογενειακή βία – Προοπτικές μετά τον ν. 3500/2006*. Πρακτικά Επιμορφωτικής Ημερίδας 28.6.2007 του Εργαστηρίου Ποινικών και Εγκληματολογικών Ερευνών του Τμήματος Νομικής Πανεπιστημίου Αθηνών, *Ποινικά* (77-85). Αθήνα – Κομοτηνή: Α. Σάκκουλας.
- Sparks, R. (1985). *Έρευνες σε θύματα εγκλημάτων. Επιτεύγματα και προοπτικές*, μτφρ. Χ. Τσουραμάνης. Αθήνα – Κομοτηνή: Α. Σάκκουλας.
- Τσίγκανου, Ι. (2021). «Κοινωνικές αναπαραστάσεις, πεποιθήσεις και στερεότυπα για την ενδοοικογενειακή βία κατά των γυναικών στην Ελλάδα» (ελεύθερα προσβάσιμο, σε www.kethi.gr).
- Χατζηφωτίου, Σ. (2005). *Ενδοοικογενειακή βία κατά των γυναικών και παιδιών – Διαπιστώσεις και προκλήσεις για την κοινωνική εργασία*. Θεσσαλονίκη: Τζιόλα.
- Walker, L. (1997). *Όταν η αγάπη σκοτώνει. Γιατί οι κακοποιημένες γυναίκες φθάνουν στο έγκλημα και πώς αντιδρά η κοινωνία*, μτφρ. Π. Μοσχόπουλου. Αθήνα: Φυτράκη.

Ξενόγλωσση

- Belknap, J. (2014). *The invisible woman: Gender, crime, and justice*. Stamford, CT: Cengage Learning.
- Brown, K. & Herbert, M. (1997). *Preventing Family Violence*, Chichester, Wiley.
- Chesney-Lind, M. (2000). "Out of Sight/Out of Mind": Girls in the Juvenile Justice System". In C. M. Renzetti & L. Goodstein (eds.). *Women, Crime, and Criminal Justice: Original Feminist Readings*. Los Angeles, CA: Roxbury Publishing Company.
- Daly, K. (1992). "Women's pathways to felony court: Feminist theories of lawbreaking and problems of representation". *Southern California Review of Law & Women's Studies* 2: 11-52.
- Ferraro, K. J. (2000). "Woman Battering: More Than a Family Problem". In C. M. Renzetti & L. Goodstein (eds.). *Women, Crime, and Criminal Justice: Original Feminist Readings*. Los Angeles, CA: Roxbury Publishing Company.
- Lauritsen, J. L. & Carbone-Lopez, K. (2011). "Gender differences in risk factors for violent victimization: An examination of individual-, family-, and community-level predictors". In *Journal of Research in Crime and Delinquency* 48(4): 538-565.
- May, D., Rader, N. E. & Goodrum, S. (2010). "A gendered assessment of the "threat of victimization": Examining gender differences in fear of crime, perceived risk, avoidance, and defensive behaviors". In *Criminal Justice Review* 35(2): 159-182.
- Oshoff, S. (2000). "When Victims Become Defendants: Battered Women Charged With Crimes". In C. M. Renzetti & L. Goodstein (eds.). *Women, Crime, and Criminal Justice: Original Feminist Readings*. Los Angeles, CA: Roxbury Publishing Company.
- Sanchez, L. (2000). "Doing Crime and Being Victimized: Agency and Victimization in Women's Illicit Lives and in the Legal Treatment of Women in Prostitution". In C. M. Renzetti & L. Goodstein (eds.). *Women, Crime, and Criminal Justice: Original Feminist Readings*. Los Angeles, CA: Roxbury Publishing Company.
- Spinellis, C. (1992). "Victimization of women within the Greek family. A criminological overview and policy considerations". Στο *Χαριστήρια Δεληγιάννη*, τ. 3, (427-443), Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο.

Τύπος

- Ελληνική Αστυνομία (Μάιος 2021). *Ετήσια έκθεση απολογισμού έργου έτους 2020*. (Διαθέσιμο στο: <http://www.astynomia.gr/images/stories/2021/files21/16062021endooikogemeiakivnia.pdf>).
- Ελληνική Αστυνομία (Απρίλιος 2005). *Η αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας*. (Διαθέσιμο στο: http://www.astynomia.gr/images/stories/Attachment13518_egxeiridio).
- Εισαγγελία Αρείου Πάγου, εγκύκλιος 12/2021. *Ενδοοικογενειακή βία*. (Διαθέσιμο στο: <https://eisap.gr/%ce%b5%ce%b3%ce%ba%cf%8d%ce%ba%ce%bb%ce%b9%ce%bf%cf%82-12-2021/>).
- ΚΕΘΙ (2021). *Κοινωνικές αναπαραστάσεις, πεποιθήσεις και στερεότυπα για την ενδοοικογενειακή βία κατά των γυναικών στην Ελλάδα*. (Διαθέσιμο στο: <https://www.kethi.gr/ereunes-meletes/koinonikes-anaparastaseis-pepoithiseis-kai-stereotypa-gia-tin-endooikogeneiaki-bia-kata-ton-gynaikon-stin-ellada>).
- Athens Voice, 8.3.2022. «Επιτέλους ένας ευρωπαϊκός νόμος για την έμφυλη βία». (Διαθέσιμο στο: <https://www.athensvoice.gr/politics/748811-epiteloyis-enas-eyropaikos-nomos-gia-tin-empfyli>, ανακτήθηκε 26.5.2022).

- CEDAW, 26.5.2022. (Διαθέσιμο στο: <https://www.ohchr.org/en/hrbodies/cedaw/pages/cedawindex.aspx>, ανακτήθηκε 26.5.2022).
- Efsyn, 1.8.2022. «Γυναικοκτονία στη Δάφνη: Εισαγγελέας για τους αστυνομικούς που αδιαφόρησαν». (Διαθέσιμο στο: https://www.efsyn.gr/ellada/dikaiosyni/304790_gynaikoktonia-sti-dafni-eisaggeleas-gia-toys-dyo-astynomikoys-roy, ανακτήθηκε 26.5.2022).
- Ertnews, 1.8.2021. «Δάφνη – γυναικοκτονία: Εισαγγελική έρευνα για τους δύο αστυνομικούς που δεν έλεγξαν το περιστατικό ενδοοικογενειακής βίας». (Διαθέσιμο στο: <https://www.ertnews.gr/eidiseis/ellada/dafni-gynaikoktonia-eisaggeliki-ereyna-gia-toys-dyo-astynomikoys-roy-den-elegxan-to-peristatiko-endoikogeneiakis-vias/>, ανακτήθηκε 26.5.2022).
- ΓΓΔΟΠΙΦ (2018). Δελτίο Τύπου. «Στατιστικά Στοιχεία των δομών της ΓΓΙΦ για την εξάλειψη της βίας κατά των γυναικών». Νοέμβριος 2018. (Διαθέσιμο στο: <https://isotita.gr/%ce%b4%ce%b5%ce%bb%cf%84%ce%af%ce%bf-%cf%84%cf%8d%cf%80%ce%bf%cf%85-%cf%83%cf%84%ce%b1%cf%84%ce%b9%cf%83%cf%84%ce%b9%ce%ba%ce%ac-%cf%83%cf%84%ce%bf%ce%b9%cf%87%ce%b5%ce%af%ce%b1-%cf%84%ce%b7%cf%82/>, ανακτήθηκε 26.5.2022).
- ERTFLIX, 26.5.2022. (Διαθέσιμο στο: <https://www.ertflix.gr/series/ser.164993-epikindunes>, ανακτήθηκε 26.5.2022).
- Iefimerida, 29.11.2016. “Ευρωβαρόμετρο που σοκάρει: Το 32% των Ελλήνων θεωρούν ότι ο βιασμός δικαιολογείται σε κάποιες περιπτώσεις”. (Διαθέσιμο στο: <https://www.iefimerida.gr/news/304353/eyronarometro-roy-sokarei-32-ton-ellinon-theoroun-oti-o-viasmos-dikaiologeitai-se>).
- Inewsgr, 8.3.2022. «Η έκθεση σταθμός της Κουντουρά για την έμφυλη και ενδοοικογενειακή βία, καταλύτης στην έκδοση κοινοτικής οδηγίας από την Κομισιόν». (Διαθέσιμο στο: <https://www.inewsgr.com/more/227/i-ekthesi-stathmos-tis-kountoura-gia-tin-emfyli-kai-endoikogeneiaki-via-katalytis-stin-ekdosi-koinotikis-odigias-apo-tin-komision.htm>, ανακτήθηκε 26.5.2022).

